આપણે આત્મનિરીક્ષણ કરીશું?

આપણે આત્મનિરીક્ષણ કરીશું?

સ્વાધ્યાય અને જ્ઞાન પ્રસારાર્થે
ભાણજી પુનશી ગાલા તરફથી
ભેટ

મુનિ. શ્રી અમરેન્દ્રવિજયજી

આશીર્વચન *

મોહનલાલ ઉત્તમચંદની ધર્મશાળા,
પાટણ
કાર્તિક શુદ પંચમી (૨૦૧૭)

...ધર્મચક્રના બીજા વર્ષના પહેલા અંકમાં આવેલો તમારો લેખ વાંચ્યો, ખૂબ જ ગમ્યો. લેખમાં દર્શાવેલા વિચારો ઊંડા મંથનને આભારી છે. ઉપાસક અને સાધકના બે વિભાગો સચોટ માર્ગદર્શક છે. તમારા ત્રણે લેખોમાં લોકોત્તર ધર્મની પ્રાપ્તિ માટેનું શાસ્ત્રીય પદ્ધતિનું, અન્વેષણપૂર્વકનું તત્ત્વજ્ઞાન લોકભોગ્ય ભાષામાં મળે છે. સંસ્કૃત ભાષાના અજાણ અને હરિભદ્રસૂરિજીના ગ્રન્થોથી અપરિચિત જીવોને આમાંથી બહુમૂલ્ય જ્ઞાન મળે તેવું છે.

આ જ રીતે, વિચારો રજૂ કરવાનું ચાલુ રાખશો તો, તમને અને વાચકોને ખૂબ લાભ થશે, એમ મારું સચોટ માનવું છે.

મેં તો તમારા બધા લેખ ખૂબ ધ્યાનપૂર્વક, શાસ્ત્રપંક્તિની જેમ વાંચ્યા છે. મને ખૂબ જ ગમી ગયા છે. પદ્ધતિ પણ ઘણી રોચક છે.

—પં૰ શ્રી કાન્તિવિજયજી ગણિ

---

* જે લેખો નવસંસ્કાર પામી આ પુસ્તકરૂપે તમારા હાથમાં આવે છે તે, સૌપ્રથમ ઈ૰ સ૰ ૧૯૬૧-૬૨માં 'ધર્મચક્ર' માસિકમાં જ્યારે પ્રગટ થઈ રહ્યા હતા ત્યારે તત્ત્વરુચિ, પરમ તપસ્વી, પંન્યાસપ્રવર શ્રી કાન્તિવિજયજી ગણિવરશ્રીએ લેખકને લખેલ એક પ્રેરણાત્મક પત્રમાંથી ઉદ્ધૃત.

શુદ્ધ અને સાચા ધર્મનો ધબકાર

પૂજ્ય મુનિ શ્રી અમરેન્દ્રવિજયજીનો મને પ્રત્યક્ષ પરિચય નથી. 'આપણે આત્મનિરીક્ષણ કરીશું?'–નામની લેખ-શ્રેણી 'જિનસંદેશ'માં પ્રગટ થતી હતી ત્યારે મને તેમનાં લખાણોનો પ્રથમ પરિચય થતાં એમની ચિંતનપ્રદ શૈલી અને મૌલિક દૃષ્ટિથી હું પ્રભાવિત થયો હતો. થોડા દિવસ પહેલાં મારા મિત્ર શ્રી ગુણવંત શાહે પુસ્તકરૂપે છપાઈ રહેલ એ લેખ-શ્રેણીના ફરમા મને વાંચવા આપ્યા. વાંચીને મેં તેમને કહ્યું: 'સ્વામીજીનું આ પુસ્તક દુનિયાની તમામ ભાષાઓમાં છપાવવું જોઈએ. વિશ્વના મહાન ચિંતકોનાં પુસ્તકોની હરોળમાં ઊભું રહે તેવું આ પુસ્તક છે.' મારો આ પ્રથમ પ્રતિભાવ જાણીને એમણે કહ્યું કે, 'હવે આ પુસ્તકની પ્રસ્તાવના પણ તમારે જ લખી આપવી પડશે.' એમનો એ પ્રેમાગ્રહ હું નકારી ન શકયો અને એ આગ્રહના અનુસારે પ્રસ્તુત પુસ્તક વિષે સંક્ષેપમાં લખી રહ્યો છું:

આપણે ઉપાસક છીએ કે સાધક? આપણને ધર્મની પ્રાપ્તિ થઈ છે ખરી? ખરેખર આપણે ધાર્મિક છીએ? ધર્મ એટલે શું? ધાર્મિકતા એટલે શું? ધર્મ અને સાધનાને લગતા આ અને આવા બીજા અનેક પ્રશ્નોનું, પૂજ્ય મુનિશ્રીએ આ પુસ્તકમાં સુરેખ અને સુસ્પષ્ટ, નિર્દંશ અને નગદ નિરૂપણ કર્યું છે. કહેવાતા ધર્મ અને કહેવાતી ધાર્મિકતાના અંચળાને અળગો કરીને, સાચો ધર્મ અને સાચી ધાર્મિકતા કયાં છે તેનું સુરેખ દર્શન આ પુસ્તકના પાને પાને થાય છે.

પૂજ્ય મુનિશ્રીએ, ધર્મ માર્ગે જવા ઇચ્છતી વ્યક્તિ માટે પાયાની અને પ્રથમ શરત બતાવી છે કે, "તેની આજીવિકા બીજાના શોષણ ઉપર નિર્ભર ન હોવી જોઈએ..." ધાર્મિક જીવનની–આત્મિક જીવનની શરૂઆત ત્યારે જ થાય કે, "સ્વની અંધાર કોટડીમાં પુરાયેલો આત્મા, તેમાંથી નીકળીને સર્વનો વિચાર કરતો થાય...."

દેખીતો ધર્મ તો આજે ઘણો બધો થાય છે. મોટી સંખ્યામાં લોકો પૂજા–પાઠ, દેવદર્શન, તપ, યજ્ઞ, અનુષ્ઠાન આદિ ધર્મપ્રવૃત્તિ કરે છે. માત્ર બાહ્ય ક્રિયાકાંડ કરનારને ધાર્મિક–ધર્માત્મા ગણવામાં આવે છે. આવો ક્રિયાકાંડી પણ પોતાને ધર્મિષ્ઠ માને છે. કેવળ બાહ્ય ક્રિયાકાંડને જ ધર્મ માનવો

શુદ્ધ અને સાચા ધર્મનો ધબકાર

પૂજ્ય મુનિ શ્રી અમરેન્દ્રવિજયજીનો મને પ્રત્યક્ષ પરિચય નથી. ‘ આપણે આત્મનિરીક્ષણ કરીશું ? ’–નામની લેખ-શ્રેણી ‘ જિનસંદેશ ’માં પ્રગટ થતી હતી ત્યારે મને તેમનાં લખાણોનો પ્રથમ પરિચય થતાં એમની ચિંતનપ્રદ શૈલી અને મૌલિક દૃષ્ટિથી હું પ્રભાવિત થયો હતો. થોડા દિવસ પહેલાં મારા મિત્ર શ્રી ગુણવંત શાહે પુસ્તકરૂપે છપાઈ રહેલ એ લેખ-શ્રેણીના ફરમા મને વાંચવા આપ્યા. વાંચીને મેં તેમને કહ્યું : ‘ સ્વામીજીનું આ પુસ્તક દુનિયાની તમામ ભાષાઓમાં છપાવવું જોઈએ. વિશ્વના મહાન ચિંતકોનાં પુસ્તકોની હરોળમાં ઊભું રહે તેવું આ પુસ્તક છે. ’ મારો આ પ્રથમ પ્રતિભાવ જાણીને એમણે કહ્યું કે, ‘ હવે આ પુસ્તકની પ્રસ્તાવના પણ તમારે જ લખી આપવી પડશે.’ એમનો એ પ્રેમાગ્રહ હું નકારી ન શક્યો અને એ આગ્રહના અણસારે પ્રસ્તુત પુસ્તક વિષે સંક્ષેપમાં લખી રહ્યો છું :

આપણે ઉપાસક છીએ કે સાધક ? આપણને ધર્મની પ્રાપ્તિ થઈ છે ખરી ? ખરેખર આપણે ધાર્મિક છીએ ? ધર્મ એટલે શું ? ધાર્મિકતા એટલે શું ? ધર્મ અને સાધનાને લગતા આ અને આવા બીજા અનેક પ્રશ્નોનું, પૂજ્ય મુનિશ્રીએ આ પુસ્તકમાં સુરેખ અને સુસ્પષ્ટ, નિર્દંશ અને નગદ નિરૂપણ કર્યું છે. કહેવાતા ધર્મ અને કહેવાતી ધાર્મિકતાના અંચળાને અળગો કરીને, સાચો ધર્મ અને સાચી ધાર્મિકતા ક્યાં છે તેનું સુરેખ દર્શન આ પુસ્તકના પાને પાને થાય છે.

પૂજ્ય મુનિશ્રીએ, ધર્મ માર્ગે જવા ઇચ્છતી વ્યક્તિ માટે પાયાની અને પ્રથમ શરત બતાવી છે કે, “ તેની આજીવિકા બીજાના શોષણ ઉપર નિર્ભર ન હોવી જોઈએ...” ધાર્મિક જીવનની–આત્મિક જીવનની શરૂઆત ત્યારે જ થાય કે; “સ્વની અંધાર કોટડીમાં પુરાયેલો આત્મા, તેમાંથી નીકળીને સર્વનો વિચાર કરતો થાય....”

દેખીતો ધર્મ તો આજે ઘણો બધો થાય છે. મોટી સંખ્યામાં લોકો પૂજા–પાઠ, દેવદર્શન, તપ, યજ્ઞ, અનુષ્ઠાન આદિ ધર્મપ્રવૃત્તિ કરે છે. માત્ર બાહ્ય ક્રિયાકાંડ કરનારને ધાર્મિક–ધર્માત્મા ગણવામાં આવે છે. આવો ક્રિયા-કાંડી પણ પોતાને ધર્મિષ્ઠ માને છે. કેવળ બાહ્ય ક્રિયાકાંડને જ ધર્મ માનવો

અને એવા ક્રિયાકાંડીને ધાર્મિક ગણવો તે ભારે ભ્રમણા છે. આ ભ્રમણાનું નિરસન કરતાં પૂજ્ય મુનિશ્રી યથાર્થ રીતે કહે છે કે, " બાહ્ય ધાર્મિક અનુષ્ઠાન ગમે તેટલાં કરતી હોય પણ ચિત્તમાં જો કેવળ સ્વાર્થ જ ભર્યો પડ્યો હોય, બીજાના હિતનો વિચાર ઊગ્યો જ ન હોય, તો સમજવું કે ધર્મ ત્યાં પાંગર્યો જ નથી. ..."

સાચો ધર્મ એ છે કે જેની આરાધનાથી ચિત્તની શુદ્ધિ થાય, આત્મા નિર્મળ થાય અને દરેક પળ પોતાના આત્માનંદનો અનુભવ થાય. જીવનના દરેક પ્રસંગમાં પ્રસન્ન સમભાવ રહે, અંદર ભારે શાંતિ રહે તો સમજવું કે આપણને સાચા ધર્મની પ્રાપ્તિ થઈ છે. આવી કંઈક આંશિક અનુભૂતિ ન થઈ રહી હોય તો ગંભીરતાથી આત્મનિરીક્ષણ કરવું જોઈએ કે ક્ષતિ ક્યાં છે? ધર્મની સાધના ખોટી છે કે હું ખોટો છું?

પૂજ્ય મુનિશ્રીએ પોતાની કલમમાં જરાય કડવાશ કે તીખાશ લાવ્યા વિના ખૂબ જ સૌમ્ય ભાવે અને સંયત શૈલીએ સાચા ધર્મનું વૈજ્ઞાનિક અને મૌલિક વિશ્લેષણ કરીને, આપણને નવનીત તારવી આપ્યું છે કે, અંતઃર્મુખતા અને આત્મજાગૃતિ ધર્મસાધનાના પ્રાણ છે. આ પુસ્તક દ્વારા પૂજ્ય મુનિશ્રીએ સર્વ ધર્મો અને દર્શનોના નીચોડરૂપ એક સોનેરી સૂત્ર આપ્યું છે કે, 'નિર્વિકલ્પ ઉપયોગમાં ઠરવું એ જ આત્મધર્મ છે.'

જૈન મુનિએ આ પુસ્તક લખ્યું છે એથી તે જૈનોના જ ઉપયોગ માટેનું પુસ્તક હશે, એમ માનીને આ પુસ્તક બાજુએ મૂકી દેવા જેવું નથી. આજે દરેક ધર્મ, મત, પંથ, સંપ્રદાયમાં કેવળ ક્રિયાકાંડ વધી રહ્યા છે. માત્ર ધર્મ-પ્રવૃત્તિ વધી છે, પરંતુ પોતાની વૃત્તિનું નિરીક્ષણ અને સંમાર્જન નહિવત્ થતું જોવાય છે, ત્યારે દુનિયાની બધી જ ભાષાઓમાં પ્રસ્તુત પુસ્તકનો અનુવાદ થાય તે આવકાર્ય જ નહિ આવશ્યક પણ છે, એમ મારું સ્પષ્ટ માનવું છે. એક જ વાક્યમાં કહું તો, પ્રસ્તુત પુસ્તક સર્વત્ર જિજ્ઞાસુઓને શુદ્ધ અને સાચા ધર્મ તરફ અભિમુખ કરવાનું મહત્તમ કાર્ય કરશે, એમાં કોઈ સંદેહ નથી.

— અનવર આગેવાન

ગોપાલકૃષ્ણ ભવન,
શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર મંદિર માર્ગ,
ઘાટકોપર, મુંબઈ ૪૦૦૦૭૭.

પ્રાસ્તાવિક

કોઈપણ માર્ગ બે બિંદુઓના જોડાણથી અંકિત થતો હોય છે સાધનામય જીવનનો માર્ગ પણ બે બિંદુઓ વડે નક્કી થાય છે: 'આપણે ક્યાં છીએ?'—તે પહેલું બિંદુ. 'આપણે ક્યાં જવું છે?'—એ બીજું બિંદુ. આ બે બિંદુ નક્કી થયા વિના, ગતિને સાચી દિશા મળતી નથી અને આડી-અવળી ગલીકૂંચીઓમાં આંટા મારતાં રહેવામાં જ ઘણીવાર જીવન સમાપ્ત થઈ જાય છે.

આ દિશામાં વિચાર-વિમર્શ પ્રેરતું મારું થોડું મનન—મંથન, જે સૌ પ્રથમ ૧૯૬૧-૬૨માં, 'ધર્મચક્ર' માસિકમાં પ્રગટ થયેલું, અને ત્યારબાદ નવસંસ્કાર પામીને બે વર્ષ પૂર્વે 'જિનસંદેશ' પાક્ષિકમાં "આપણે આત્મ-નિરીક્ષણ કરીશું?" એ શીર્ષક હેઠળ સળંગ લેખમાળા સ્વરૂપે પ્રગટ થયું, તે હવે આ પુસ્તકરૂપે તમારા હાથમાં આવે છે.

આપણી અનુભૂતિઓ, કલ્પનાઓ, વિચારો અને હૃદયના ભાવોને બીજી વ્યક્તિ આગળ વ્યક્ત કરવા આપણે વાણીનો આશરો લઈએ છીએ; પરંતુ વાણીના આ માધ્યમની કેટલીક સ્વભાવગત મર્યાદાઓ છે. વાણી વડે આપણા વિચાર, ભાવ કે અનુભવને પૂરેપૂરી વાચા આપી શકાતી નથી, તેનું કોઈક પાસું, કોઈક અંશ તો અનિરૂપિત રહી જ જાય છે. કેવળજ્ઞાન અને વચના-તિશય—અર્થાત્ પૂર્ણજ્ઞાન અને અભિવ્યક્તિનું સર્વશ્રેષ્ઠ કૌશલ—ધરાવનાર શ્રી જિનેશ્વરદેવો પણ પોતાને લાધેલ પૂર્ણ સત્યના માત્ર થોડાક અંશને જ વાણીમાં વ્યક્ત કરી શકે છે. આ છે વાણીની એક મર્યાદા. બીજી એ છે કે, નિરૂપણ ક્રમશઃ થઈ શકે છે, જ્યારે જ્ઞાન કે અનુભવમાં બધું એકસામટું જણાય છે. આથી, કોઈપણ નિરૂપણને શ્રોતા કે વાચક અથથી ઇતિ પૂરું સાંભળી કે વાંચી લે તે પૂર્વે, પ્રસ્તુત કથનનું આંશિક શ્રવણ—વાંચન તેના મનમાં ખોટા પૂર્વગ્રહો જન્માવી શકે છે. ભાષાની ત્રીજી મર્યાદા એ છે કે એના એ જ શબ્દોમાંથી ભિન્ન ભિન્ન શ્રોતા કે વાચકને પોતપોતાની પશ્ચાદભૂ અનુસાર જુદો જુદો અર્થબોધ થાય છે. આથી, પૂર્ણજ્ઞાન અને અભિવ્યક્તિ-ની નિપુણતા વિના સાવ ક્ષતિમુક્ત અને સર્વને સ્પર્શી શકે, સંતોષી શકે તેવું કથન કરવું શક્ય નથી. વાણીની આ સ્વભાવગત મર્યાદાથી આ

[illegible] પર જ [illegible] કિંતુ, [illegible] એ વિષયને માટે આ [illegible] ટિપ્પણીમાં [illegible] કર્યું છે.

શ્રેયાર્થી જિજ્ઞાસુઓને તેમના અંતરંગમાં [illegible] તેમના અંતરમાં [illegible] પક્ષપાત જગાડે, તે અંકુરિત [illegible] તો તેને પલ્લવિત–પુષ્પિત કરી [illegible] અને તેમની આધ્યાત્મિક ક્ષિતિજોને વિસ્તારે એ જ મંગલ કામના.

જૈન પરિભાષાથી અપરિચિત કે અલ્પપરિચિત વાચકો પણ આ પુસ્તકનો પૂર્ણ આસ્વાદ માણી શકે તે માટે, પુસ્તકમાં આવતા પારિભાષિક શબ્દોનો નાનકડો શબ્દકોશ પણ પુસ્તકના અંતે આપ્યો છે. શ્રદ્ધાળુ વર્ગને જોઈતું શાસ્ત્ર-પ્રામાણ્ય તેમજ શ્રુતાભ્યાસીઓને જરૂરી ચિંતનસામગ્રી હાથવગાં મળી રહે એ હેતુથી પ્રત્યેક પ્રકરણના અંતે ટિપ્પણીમાં શાસ્ત્રપાઠો આપ્યા છે. આથી, શાસ્ત્ર-પ્રામાણ્ય ઇચ્છતા વાચકોની અપેક્ષા પણ સંતોષાશે અને જેમને સીધું પ્રવાહબદ્ધ નિરૂપણ રુચિકર છે તેઓ મૂળ લખાણનો આસ્વાદ કશા જ વિક્ષેપ વિના માણી શકશે.

ઋણ-સ્વીકાર : આ પુસ્તક આજે તમારા હાથમાં આવે છે તેમાં મુખ્ય નિમિત્ત રહ્યા છે 'જિનસંદેશ' પાક્ષિકના તંત્રી શ્રી ગુણવંતભાઈ. તેમને ક્યાંકથી ગંધ આવી ગયેલી કે મારી પાસે વર્ષો પૂર્વે લખાયેલા થોડા લેખો અપ્રકટ પડી રહ્યા છે, એટલે તેને 'જિનસંદેશ'માં પ્રકાશિત કરવાની ઉઘરાણી કરતા તેમના પત્રો શરૂ થયા. પરંતુ તેમાં એમને સફળતા ન મળી ત્યારે તેઓ જાતે ભૂજ આવ્યા અને એ લેખો 'જિનસંદેશ'માં પ્રકાશિત થવા દેવાની કબૂલાત મારી પાસેથી મેળવી લીધી. લેખોને આખરી ઓપ આપવાનું ઘણા વખતથી ઠેલાતું રહેલું કામ એ નિમિત્તે હાથમાં લેવાયું અને પૂરું થયું. લેખો 'જિનસંદેશ'માં છપાયા તે દરમ્યાન, 'ધ બેન્ક ઓફ બરોડા'ની મિરઝાપુર (ભૂજ) શાખાના એજન્ટ–મેનેજર, શ્રી દિનેશભાઈ મહેતા, તેમની બહુવિધ પ્રવૃત્તિ વચ્ચે પણ, અત્યંત ઉત્સાહપૂર્વક મરોડદાર અક્ષરે એની હસ્તપ્રત તૈયાર કરતા રહ્યા; અને એવા જ ઉત્સાહ અને ભક્તિભાવથી, પાર્શ્વચંદ્ર ગચ્છના અધ્યાત્મરુચિ મુનિશ્રી ભુવનચંદ્રજીએ આ પુસ્તકની પ્રેસકોપી, ટિપ્પણીઓ અને ગ્રંથસૂચિ તૈયાર કરી આપ્યાં છે. નચિકેત ઈન્ડસ્ટ્રીઝ–વલસાડ–વાળા

શ્રી કલ્યાણજીભાઈએ સ્વયંસ્ફૂર્ત ઉલ્લાસથી પુસ્તકના મુખપૃષ્ઠની ડિઝાઈન તેમના આર્ટિસ્ટ પાસે તૈયાર કરાવરાવી તેના બ્લોક પણ પોતાના ખર્ચે બનાવડાવી આપી સમ્યગ્ શ્રુત પ્રત્યેના પોતાના અંતરંગ આદરને અભિવ્યક્ત કર્યો છે.

પુસ્તક છપાયું અમદાવાદમાં અને હું દક્ષિણ ગુજરાતમાં દૂર બેઠો હોવા છતાં, સુઘડ–સ્વચ્છ–શુદ્ધ મુદ્રણ અને મનોરમ્ય સાજ-સજ્જા સાથે તે આજે તમારા હાથમાં આવે છે તે એના મુદ્રણમાં શ્રી રતિલાલ દીપચંદ દેસાઈએ લીધેલ અંગત રસ તેમ જ ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલયે અને ભગવતી મુદ્રણાલયના કાર્યવાહક શ્રી ડાહ્યાભાઈ પટેલે અને કમ્પોઝીટર મનુભાઈ જે. પટેલે કરેલ તેની મમતાભરી માવજતને આભારી છે.

આમ, 'ધર્મચક્ર'માં પ્રકાશિત થયેલ, આ પુસ્તકના બીજભૂત, મારા પ્રારંભિક લેખોની પ્રેરણાથી માંડી આ પુસ્તક પ્રકટ કરવા સુધીમાં પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષપણે અનેક સ્વજનો તેમાં સહયોગી રહ્યા છે, એ સૌનો હું અત્યંત ઋણી છું.

— અમરેન્દ્રવિજય

બોમ્બે ગ્રેન ડીલર્સ સેનેટોરિયમ
તીથલ, જિ૦ વલસાડ
દક્ષિણ ગુજરાત, ૩૯૬ ૦૦૧
૩૦ ઑગસ્ટ '૭૯

અનુક્રમ

...તો વાંચન વધુ રસદાયી બનશે

વાચકોને મારી ભલામણ છે કે પ્રથમ પ્રકરણનું વાંચન કરતાં તેઓ પૃષ્ઠ ૪ના બીજા ફકરા ('...પરિશીલન કરતાં ઉપસી આવે છે.') પછી તેના અનુસંધાનમાં સીધું જ પૃષ્ઠ ૮ ના બીજા ફકરાથી ('આટલી આત્મનિર્મળતા જેનામાં આવી...'થી) આગળ વાંચે; અને પ્રકરણ પૂરું થયા પછી, તેના 'અપુનર્બંધક અવસ્થા' વિષયક, વચ્ચે છોડી દીધેલું, મેટર વાંચે, આમ કરવાથી નિરૂપણનો પ્રવાહ જરાયે સ્ખલિત થયા વિના વાંચન વધુ પ્રાસાદિક બનશે.

—લેખક

સંદર્ભગ્રન્થસૂચિ

ગ્રન્થ	કર્તા
અધ્યાત્મસાર	મહોપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજી
અધ્યાત્મોપનિષદ્	” ”
અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમ	શ્રી મુનિસુંદરસૂરિજી
અમૃતવેલની સજ્ઝાય	મહો૦ શ્રી યશોવિજયજી
આત્મસિદ્ધિશાસ્ત્ર	શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર
ઉપદેશપદ	આચાર્ય શ્રી હરિભદ્રસૂરિજી ટીકા–શ્રી મુનિચંદ્રસૂરિજી
ઉપદેશરહસ્ય – મૂળ તથા ટીકા	મહો૦ શ્રી યશોવિજયજી
ઉપમિતિભવપ્રપંચા કથા	શ્રી સિદ્ધર્ષિગણી
કુવલયમાલા કથા	શ્રી પ્રદ્યુમ્નસૂરિજી
તત્ત્વાનુશાસન	શ્રી નાગસેનાચાર્ય
તત્ત્વાર્થસૂત્ર	શ્રી ઉમાસ્વાતિ વાચક
દશવૈકાલિક સૂત્ર	શ્રી શય્યંભવાચાર્ય
દ્રવ્ય–ગુણ–પર્યાયનો રાસ	મહો૦ શ્રી યશોવિજયજી
દ્વાત્રિંશદ્દ્વાત્રિંશિકા–મૂળ તથા ટીકા	” ”
ધર્મબિન્દુ	આચાર્ય શ્રી હરિભદ્રસૂરિજી
નંદીસૂત્રવૃત્તિ	શ્રી મલયગિરિજી મહારાજ
નયોપદેશ	મહો૦ શ્રી યશોવિજયજી
નયામૃતતરંગિણી	” ”
પરમાત્મપંચવિંશતિકા	” ”
પંચસૂત્ર	અજ્ઞાત
પંચલિંગીપ્રકરણ	શ્રી હરિભદ્રસૂરિજી
પંચાધ્યાયી	અજ્ઞાત
પ્રશમરતિપ્રકરણ	શ્રી ઉમાસ્વાતિ વાચક
ભગવતીસૂત્ર	સંકલન : શ્રી ભદ્રબાહુસ્વામી વૃત્તિ–શ્રી અભયદેવસૂરિજી

આવશ્યક નોંધ :

પ્રકરણોના અંતે આપેલ ટિપ્પણોમાં 'યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય' ગ્રંથના જે શ્લોક નંબર આપ્યા છે તે અંગે ગેરસમજ ટાળવા વાચકોનું ધ્યાન એ હકીકત પ્રત્યે દોરવું જરૂરી છે કે, એ ગ્રંથ સંવત ૧૯૯૬માં જૈન ગ્રન્થ-પ્રકાશક સંસ્થા, અમદાવાદ તરફથી પ્રતાકારે છપાયો છે તેમાં શ્લોક નંબર ૧૦૪ની ટીકા શ્લોક નંબર ૧૦૩ની ટીકા સાથે છપાઈ ગઈ છે અને મૂળ શ્લોક છૂટી ગયો છે; અને નંબર ૧૦૫ બેવડાયો છે. આથી, શ્લોક નંબર ૧૦૫ પછીના એ પ્રતના શ્લોક નંબરમાં બે ઉમેરતાં સાચો શ્લોક નંબર —અહીં ટાંકેલ છે તે મુજબ— મળશે.

—લેખક

આપણે
આત્મનિરીક્ષણ
કરીશું ?

ધર્મ કે કુલાચાર ?

'ધરમ' 'ધરમ' જગ સહૂ કરે, પણ તસ ન લહે મર્મ;
શુદ્ધ ધર્મ સમજ્યા વિના, નવિ મિટે તસ ભર્મ.

—સમાધિ-વિચાર, દુહો ૨૫૬.

અન્ન, વસ્ત્ર અને ઘર જીવનની મૂળભૂત જરૂરિયાતો મનાય છે. પણ એ જરૂરિયાતો સંતોષાઈ જતાં માનવીનું જીવન સુખ-ચેનભર્યું બની રહે છે એવું દેખાતું નથી. આપણે જોઈએ છીએ કે સુખી-સમૃદ્ધ લોકોના જીવનમાં પણ દુઃખ, વેદના, ચિંતા, ભય, વિષાદ, બેચેની હોય છે.

આજે રોથના મનોવૈજ્ઞાનિકો એ વાત ઉચ્ચારી રહ્યા છે કે શાંત, સ્વસ્થ અને સંવાદી જીવન માટે માણસને રોટલા અને ઓટલા જેટલી જ ધર્મની પણ આવશ્યકતા છે. એક વિશ્વવિખ્યાત મનોચિકિત્સક કહે છે કે મારી પાસે ચાળીસ વર્ષની ઉપરની ઉમરના જે કોઈ રોગીઓ આવ્યા તેમાંથી ભાગ્યે જ કોઈ એવા હશે, જેમની ચિકિત્સા માટે એમની ધાર્મિક દૃષ્ટિનો વિકાસ કરવાની જરૂર ન પડી હોય. એ દરેક વ્યક્તિ માત્ર એટલા માટે જ માનસિક રોગનો ભોગ બની હતી કે, ધાર્મિક દૃષ્ટિકોણવાળા માણસોને જે માનસિક ખોરાક આપોઆપ મળી રહે છે તે તેને મળ્યો નહોતો. એ રોગીઓમાંથી જેઓ ધાર્મિક દૃષ્ટિકોણ વિકસાવી શક્યા તેઓ જ સાજા થઈ શક્યા, બાકીના નહિ.

શાંત, સંતુષ્ટ, સ્વસ્થ અને પ્રસન્ન ચિત્ત એ ધર્મમય-જીવનનું વરદાન છે. કિંતુ, ઘણીવાર આપણે જોઈએ છીએ કે કેટલાક લોકો વર્ષોથી વ્રત-નિયમ, તપ-ત્યાગ અને ધાર્મિક ક્રિયાકાંડ

કરી રહ્યા હોય છતાં મિથ્યા. રાગ. દ્વેષ. વિષયની આકુળતા જ રહ્યાં હોય છે; અસત્ય, ક્રોધ, લોભ આદિ દોષોની પ્રબળતા ઓછી થતી દેખાતી નથી. ત્યારે પ્રશ્ન થાય કે લોકોમાં ધર્મારાધના કરતા હોવા છતાં એ લોકોનાં જીવન તેના મૂળ સ્વરૂપથી અસ્પૃષ્ટ કેમ રહી જાય છે? આ પ્રશ્નનું મૂળ ધર્મ વિશેની ભ્રાન્ત, ધૂંધળી કે અધૂરી સમજમાં છે; ધર્મ વાસ્તવમાં શું છે એની સાચી ને સુસ્પષ્ટ સમજણ માણસને લાધે તો તેનો ઉપાય સ્વયં ઉકલી જાય છે.

સામાન્ય જનસમૂહ વ્રત-નિયમ અને ક્રિયાકાંડના આચરણ સાથે ધાર્મિકતાને સાંકળે છે. વ્યક્તિ ક્યાં ધાર્મિક અનુષ્ઠાનો કરે છે, કેટલી માત્રામાં કરે છે અને તે કેવી રીતે કરે છે તેના ઉપરથી તે તેની ધાર્મિકતાનો આંક મૂકે છે; પરંતુ જ્ઞાનીઓ ધાર્મિકતાને કેવળ ક્રિયાકાંડ અને વ્રત-નિયમ સાથે નહિ, પણ સમ્યગ્દર્શન સાથે સાંકળે છે: આ વાત ધર્મની પ્રાપ્તિ માટે પાત્રની યોગ્યતારૂપે જે પૂર્વભૂમિકા શાસ્ત્રકારોએ આવશ્યક માની છે તેનું પરિશીલન કરતાં સમજી શકાય છે.

અપુનર્બંધક અવસ્થા: સાચી ધાર્મિકતાનો સૂર્યોદય

શાસ્ત્રકારોએ ઠેકઠેકાણે કહ્યું છે કે, આત્મા અપુનર્બંધક* અવસ્થા પ્રાપ્ત કરે તે પૂર્વે તે અનેકવિધ ધર્મકરણી કરતો હોય તો પણ તે સાચા ધર્મથી દૂર જ હોય છે ને તેનું અંતર સંસાર તરફ જ ઢળેલું રહે છે. કિંતુ, અપુનર્બંધક અવસ્થા આવતાં આત્મા ધર્મપ્રાપ્તિ માટે અધિકારી બને છે અને તેનું વલણ કેવળ ભોગાભિમુખ ન રહેતાં યોગાભિમુખ પણ થાય છે; અર્થાત્—

“કરુણા. ઔદાર્ય. પાપભીરુતા. દાક્ષિણ્ય. ઋજુતા. ગંભીરતા. નિર્લોભતા. ધૈર્ય. આત્મૌપમ્ય, અભય વગેરે ગુણો

* પાપવૃત્તિ ઉત્કટ ભાવે ન કરે તે અપુનર્બંધક (જુઓ ...)

તેનામાં ભીંજેલા લાકડાની જેમ ક્રિયાપ્રતિક્રિયા ઘણાના જેવી હોય છે"—આથી એ દૃષ્ટિને ગાઢ ગુરુત્વાકર્ષક પણ કહે છે.[2]

"આ અવસ્થામાં જ તેના અંતરમાં વાસ્તવિક ધર્મ અંકુરિત થાય છે. જેમ સુવાળ, કોમળ અને પોચી જડ ધૂળી માણસ જ નિર્ભયે ભોગસુખ માણી શકે છે તેમ, પ્રબળ ક્રોધ, લોભાદિથી રહિત અને ઉદાત્ત આશયવાળી વ્યક્તિ જ ધર્માનુષ્ઠાન-આચરણ સુખપૂર્વક કરી શકે છે. વૃદ્ધ, કુરૂપ અને દરિદ્ર વ્યક્તિ ભોગની ઈચ્છા ભલે કરે, પણ અંતરમાં કોઈક રીતે તે દુઃખી-ઓશિયાળ જ હોય છે; તેમ ઉપર્યુક્ત ગુણસંપત્તિ વિનાનું ધર્માનુષ્ઠાન પણ સંક્લેશયુક્ત હોવાથી મોક્ષસુખપ્રદાયક નથી બની શકતું. એ બન્ને—અર્થાત્ સંપત્તિ આદિથી રહિત લોકોનું ભોગસુખ અને ઔદાર્ય આદિ ગુણરહિત ધર્મીનું ધર્માનુષ્ઠાન—ઝાંઝવાના નીરની જેમ પોતાના મનનાં માનેલાં છે, વાસ્તવિક નથી."[3]

"વળી, જેમ ગમે તેવું કપરું અને કઠણ કામ પણ જ્યારે પૂર્ણ થવા આવે છે ત્યારે, માણસ એ પૂર્ણાહુતિનો તોષ અનુભવે છે અને અંતિમ સમયના કષ્ટ, પરિશ્રમ કે વિઘ્નોને ગણકારતો નથી, તેમ આ અવસ્થામાં રહેલા જીવોને પણ, ભવસાગરનો કિનારો દેખાતો હોવાથી અને થોડા સમયમાં મુક્ત થવાની ઈચ્છા તેમના અંતરમાં ઉત્પન્ન થઈ હોવાથી, મુક્તિની નિકટ હોવાનો એક પ્રકારનો તોષ-પ્રસન્નતા તે અનુભવતા હોય છે."[4]

"જે આત્માઓને અપુનર્બંધક અવસ્થા હજુ પ્રાપ્ત થઈ નથી પણ જે એની નિકટમાં છે એવા આત્માઓ પણ ઘણે ભાગે અપુનર્બંધકની જેમ વર્તે છે, પરંતુ એમનામાં મોક્ષમાર્ગ વિષયક ઊહાપોહ-ચિંતન, વિચારણાનો અભાવ દેખાય."[5] "જ્યારે અપુનર્બંધકના ચિત્તમાં તો બંધ અને મોક્ષ વિષયક સૂક્ષ્મ મંથન ચાલતું હોય—ભવનું બીજ શું? સંસારનું સ્વરૂપ શું? એના ઉચ્છેદનો સાચો ઉપાય શો? વ્યવહાર મોક્ષમાર્ગ શો?

દાં જુદાં બીજ પોતાના

[illegible]

[illegible]

... છે. મનુષ્ય કદી એમ ન બોલે કે, ધાર્મિક વિચારશ્રેણીઓમાં [illegible]

[illegible]

[illegible]

જેનું અંતર ઢળેલું છે તે આત્મા માત્ર ધર્મપ્રવૃત્તિ દ્વારા જ નહિ પણ તેના અન્ય જીવનવ્યવહાર દ્વારા પણ શુચિતા તરફ ગતિ કરતો રહે છે.

આટલી આત્મનિર્મળતા જેનામાં આવી હોય તેનાં મુખ્ય લક્ષણો છે: દુઃખી પ્રત્યે અંતરમાં અત્યંત કરુણા અને ઔચિત્ય-પૂર્ણ સર્વપ્રવૃત્તિ. અપુનર્બંધકની ગુણસંપત્તિમાં કરુણા–દયા ઉપરાંત ઔદાર્ય, દાક્ષિણ્ય, મધ્યસ્થતા, અભય, મોક્ષમાર્ગની અર્થિતા–મોહની પકડમાંથી મુક્ત થવાની ઇચ્છામાંથી જન્મતી બંધ-મોક્ષનાં કારણોની સૂક્ષ્મ વિચારણા અને બંધ-મોક્ષનું રહસ્ય પામવાની તત્પરતા–તરી આવે છે.

તટસ્થ રહી આત્મનિરીક્ષણ કરનાર વ્યક્તિ આ લક્ષણો દ્વારા પોતાની કસોટી કરી શકે છે કે તેની ગતિ મોક્ષ તરફની છે કે ભવભ્રમણના ચક્રને જ વેગ આપનારી છે? અર્થાત્, પોતાને ધર્મની પ્રાપ્તિ થઈ છે કે નહિ એનો વિચાર કરતી વખતે, શ્રેયાર્થીએ એ ચકાસણી કરવી રહી કે ઉપર્યુક્ત ગુણો પોતાનામાં પ્રગટ્યા છે કે નહિ?

અન્યત્ર કહ્યું છે કે, મોક્ષાર્થી શાન્ત, દાન્ત, ગંભીર અને વિશ્વવત્સલ હોય;[૯] અર્થાત્ સમસ્ત વિશ્વ સાથે તે આત્મીયતા અનુભવતો હોય. અપુનર્બંધક આત્માના અંતરમાં 'વસુધૈવ કુટુમ્બકમ્' ભાવનો ઉદય થઈ રહ્યો હોવાથી જ ઔદાર્યાદિ ગુણો તેનામાં વિકસતા જતા હોય છે.

જગતના જીવો સાથે આત્મીયતાના ભાવનો અંતરમાં ઉદય થતાં તેની સાથે ઔદાર્યાદિ સ્વયં પાંગરે છે. ઉદારતાનો માપદંડ દાન નથી, મન છે. દાનમાં જ માત્ર નહિ પણ બીજા સાથેના સર્વવ્યવહારમાં અંતરની ઉદારતા કે કૃપણતા–ક્ષુદ્રતા છતી થાય છે. બીજાની ત્રુટી, ક્ષતિ, સ્ખલના, ભૂલ કે અપરાધ પ્રત્યે ઉદારદિલ વ્યક્તિનો પ્રતિભાવ ક્ષમા અને સહાનુભૂતિભર્યો

હોવાનો. ત્યારે અનુદાર વ્યક્તિ અસહિષ્ણુતા, ઘૃણા કે દ્વેષ વ્યક્ત કરશે કે તરત બદલો લેવા ખડી થઈ જવાની.

જે મનમાં જગતના જીવો પ્રત્યે પ્રેમ છે, સહાનુભૂતિ છે એ મન દ્વારા સહજ રીતે જ કરુણા, દયા, ઉદારતા વ્યક્ત થવાની. જ્યાં પ્રેમ હોય છે ત્યાં માણસ આપીને આનંદ અનુભવે છે. પ્રેમપાત્ર માટે ઘસાવામાં મહેનત નથી કરવી પડતી. પ્રેમ હોય ત્યાં ક્ષમા, ઉદારતા, સહાનુભૂતિ સહજ આવે છે. પોતાના પરિવારની વ્યક્તિઓ જ માત્ર નહિ પણ જીવમાત્ર પોતાના પરમ સ્નેહી છે એ વાત જેને રુચે વસી હૃદય એ જ ખરેખર ઉદાર બની શકે. એનું નાનામાં નાનું કામ ઔદાર્યથી સુવાસિત હોવાનું.

પોતાના અંતરમાં ઔદાર્યાદિ ગુણોનો ઉદય અને વિકાસ થઈ રહ્યા ન હોય તો જૈન કુળના આચાર કે ધર્માનુષ્ઠાનોની બાહ્ય પ્રવૃત્તિ માત્રથી લોકોત્તર યાને મુક્તિસાધક ધર્મની પોતાને પ્રાપ્તિ થઈ હોવાનું માનવું એ કેવળ ભ્રાન્તિ છે.

ઉપર્યુક્ત ગુણો વિના વ્રત, સામાયિક અને દાનાદિ ક્રિયાઓ એ માત્ર કુલાચાર છે–જૈનકુલનો આચાર માત્ર છે. જૈનકુલમાં જન્મ પામવા છતાં જેને એ કલ્યાણપ્રદ આચાર પ્રત્યે પણ અરુચિ છે તે કદાચ ધર્મવિમુખ હોઈ શકે, પણ એ કુલાચારનું પાલન કરનારા બધા સાચા અર્થમાં ધર્મી જ છે એવું યે નથી; આ હકીકત, ધર્મમાં પા પા પગલી માંડનાર અપુનર્બંધક આત્માની ગુણસમૃદ્ધિનો નિર્દેશ આપતાં ઉપર્યુક્ત શાસ્ત્રવચનોમાંથી ઉપસી આવે છે.

સાધકવૃત્તિ

આ જાણ્યા પછી કેટલાક આરાધકો ક્ષણભર થંભી આત્મનિરીક્ષણ કરવા લાગે છે. પરંતુ બીજા કેટલાક એવા હોય છે કે જે કુળપરંપરાથી કે રૂઢિથી પ્રાપ્ત ધર્માનુષ્ઠાનો અને ક્રિયાકાંડના આચરણથી સંતુષ્ટ રહે છે. એ ઉપાસક વર્ગ છે.

પૂજા, સામાયિક, તપ, જપ કે દાનાદિ કર્યાં તો એને સંતોષ રહે છે કે મેં ધર્મની આરાધના કરી છે. પરંતુ આ બધું કરવા માત્રથી સાધકને સંતોષ થતો નથી. દેવદર્શન, મુનિવંદન, દાન, પૂજા, તપ, જપ, સામાયિકાદિ આરાધના કર્યા પછી તે પોતાનું નિરીક્ષણ કરતો રહે છે કે કાલ કરતાં આજે હું કાંઈક આગળ વધ્યો કે નહિ? કાલ કરતાં આજે મારી વૃત્તિઓમાં કેટલો ફરક પડ્યો? આત્મશુદ્ધિનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ કરવાની એને પ્રબળ ઇચ્છા હોય છે. ક્રિયા કર્યા પછી પોતાની પ્રકૃતિમાં કંઈ સુધારો ન અનુભવાય-પોતાનાં સ્વાર્થ, લોભ, તૃષ્ણા, આસક્તિ આદિમાં ક્યાંય ઘસારો ન અનુભવાય તો એને જંપ વળતો નથી-એને ચેન પડતું નથી. એ સાધક વર્ગ છે.

શ્રી સિદ્ધગિરિની યાત્રાએ ગયા, પગપાળા ગિરિરાજ ચડ્યા, ગભારામાં પહોંચ્યા, દાદાનાં દર્શન કર્યાં-એથી યાત્રા થઈ ગયાનો સંતોષ ઉપાસક માણી શકે છે. પણ ગિરિરાજ ચડ્યા, પ્રભુનાં દર્શન-પૂજા કર્યાં એટલા માત્રથી સાધકને સંતોષ નથી થતો. એના મનમાં તો વિચાર ઘોળાય છે કે હું અહીં સુધી આવ્યો, શ્રી સિદ્ધગિરિ જેવા પરમપાવન તીર્થના પવિત્ર વાતાવરણમાં પેઠો, કરુણા અને પ્રશમરસથી ભરપુર પ્રભુની દૃષ્ટિ સાથે દૃષ્ટિ મેળવવાનો મંગળ અવસર મને પ્રાપ્ત થયો-આવી અનુપમ સામગ્રી મળી-તો કંઈક અપૂર્વ ભાવોલ્લાસ જાગવો જોઈએ, હર્ષાશ્રુની ધારા વહેવી જોઈએ, પણ એવું તો કશું થયું નહિ! એને યાત્રા અપૂર્ણ લાગે છે.

ઉપાસક વ્યવહારપ્રધાન હોય છે, સાધક નિશ્ચયપ્રધાન હોય છે. ધર્મના માત્ર બાહ્ય અનુષ્ઠાનો જોઈને 'અહીં ધર્મ છે' એમ વ્યવહારનય સ્વીકારે છે, કે સાધુનો વેષ માત્ર જોઈને 'આ સાધુ છે' એમ તે માને છે; પણ નિશ્ચયનય બહારના આકારને વીંધી અંતસ્તલ કેવું છે તેની કસોટી કરે છે.

તેથી, સાધકને ધર્મની ક્રિયા માત્રથી કે વેશ માત્રથી "હું ધર્મી છું" કે "હું સાધુ છું" એવો સંતોષ થતો નથી. એ પ્રશ્ન કરે છે–આત્મનિરીક્ષણ કરે છે કે "મારી પાસે ધર્મક્રિયા તો છે પણ અંતરમાં ભાવ કેવો છે? વેશ તો છે પણ વૃત્તિ કેવી છે?" એનું આત્મનિરીક્ષણ સતત ચાલુ જ રહે છે, તેથી ઉપાસકની જેમ ક્રિયામાત્રથી તે નિરાંત નથી અનુભવી શકતો.

દવા લીધા પછી રોગ મટે છે કે નહિ તેની પ્રતીક્ષા દરદી સતત કરતો રહે છે. દવા લેવા છતાં રોગનાં ચિહ્નો મોળાં ન પડે તો એ દવા બદલે છે, કોઈ નિષ્ણાત દાક્તરની સલાહ લે છે; તેમ ધર્મઔષધનું સેવન કરવા છતાં ભવરોગ મોળો પડતો ન દેખાય તો સાધકને ચિંતા થાય છે. ભાવારોગ્યની પ્રાપ્તિ તે ઝંખતો હોય છે એટલે તે એ અન્વેષણ કર્યા વિના રહી શકતો નથી કે પોતે સેવન કરી રહેલ ઔષધ, તેની સેવનવિધિ અને પથ્ય બરાબર છે કે તેમાં કાંઈ ભૂલ થાય છે?

'સમકિત'—રત્ન કે કાચનો ટુકડો?

સામાન્યતઃ દરેક ધર્મના અને દરેક મતના અનુયાયીઓ પોતાને મળેલ વિચારધારા અને સાધનાપદ્ધતિને સર્વાંગસંપૂર્ણ માનતા હોય છે. તે દરેકનો દાવો હોય છે કે તેની જીવનશૈલી અને ક્રિયાકાંડ જ મુક્તિએ લઈ જાય. પણ તે દરેકની દિનચર્યા અને ક્રિયાકાંડમાં કેટલું બધું અંતર દેખાય છે!

હિન્દુ, જૈન, બૌદ્ધ, મુસ્લિમ, ખ્રિસ્તી આદિ ધર્મ-પંથના અનુયાયીઓની દિનચર્યા અને અનુષ્ઠાનોમાં રહેલ વૈવિધ્યની વાત બાજુએ મૂકીએ, પણ જૈનોના વિવિધ સંપ્રદાયોની દિનચર્યા અને અનુષ્ઠાનો પણ એકસરખાં નથી. મૂર્તિપૂજક કુટુંબમાં જેનો ઉછેર થયો છે તે વ્યક્તિને એક દિવસ પૂજા ન થાય તો ય તે તેને ખટકે છે. સ્થાનકવાસી જીવનભર પ્રભુપૂજા નહિ કરે છતાં એને કશું ખૂટતું નહિ લાગે. મૂર્તિપૂજાનો સ્વીકાર અને આદર કરનારા પણ

પૂજાની ભિન્ન ભિન્ન પદ્ધતિનો આગ્રહ રાખે છે. એક રાજવી ઠાઠમાં જિનબિંબ જોઈને તોષ અનુભવે છે, બીજો ધ્યાનસ્થ મુદ્રામાં સ્થિત નિર્વસ્ત્ર જિનબિંબનાં જ દર્શન-પૂજનનો આગ્રહી છે. તો કોઈને ગળથૂથીમાં જ એ સંસ્કાર મળે છે કે "દયા-દાન એ સંસાર-વૃદ્ધિનું કારણ છે! આપણા પંથનાં સાધુ-સાધ્વી સિવાયના કોઈનેય અન્ન-પાણી-ઔષધ આદિ આપવાં એ પાપ છે!"

ઉપાસક કોટિના આરાધકો પોતાને કુળપરંપરાથી પ્રાપ્ત થયેલ આચારમાં કોઈ પ્રશ્ન ઉઠાવતા નથી. તેઓ તેમનું જીવન એક નિયત ઘરેડ મુજબ પસાર કરે છે. જેમ મધ્યમવર્ગની એક ગૃહિણી. તે સવારે સૌથી વહેલી ઊઠે, પાણી ભરે, ચૂલો પેટાવે, વાસીદું કાઢી નાંખે, ચા-નાસ્તો તૈયાર કરી નિશાળે જતા બાળકોને નિશાળે જવા માટે તૈયાર કરે, ઇત્યાદિ. એ જ રીતે વેપારીને, વિદ્યાર્થીને, મજૂરને પોતપોતાની આગવી ઘરેડ હોય છે. પોતપોતાની નિયત ઘરેડ મુજબ એ દરેકનું જીવન વહ્યે જતું હોય છે. તેમ જે તે મત-પંથના ધાર્મિક ગણાતાં અનુયાયીઓનું જીવન પણ તે જે મત-પંથના હોય તદનુસાર માત્ર એક વિશિષ્ટ ઘરેડમાં જ પસાર થતું હોય—જીવન પ્રત્યેના એમના દૃષ્ટિકોણમાં કે એમના જીવન-મૂલ્યોમાં એનાથી કોઈ પરિવર્તન આવ્યું ન હોય—તો યે તેઓ દૃઢતાપૂર્વક એમ માનતાં થઈ જાય છે કે તેઓ સાચા મુક્તિપથમાં પ્રતિષ્ઠિત થઈ ચૂક્યાં છે.

ઉદાહરણ તરીકે, એક જૈન સવારે હાથમાં ચોખાનો વાટવો લઈને દેરાસરે દર્શન કરવા જાય છે, ધર્મમાં તે વધુ દૃઢ હોય તો વહેલો ઊઠીને પહેલાં પ્રતિક્રમણ કરે છે, પછી દેરાસરે દેવ-દર્શન કરે છે, ઉપાશ્રયે જઈ ગુરુવંદન કરી ગુરુ પાસે પચ્ચક્ખાણ લે છે, ઘેર આવીને નવકારશી કરે છે, ચા-નાસ્તો લઈ સ્નાનાદિથી પરવારી પૂજા કરવા ફરી દેરાસરે જાય છે કે ઉપાશ્રયે વ્યાખ્યાન સાંભળવા બેસે છે. એ પછી તે પોતાની વ્યાવહારિક દિનચર્યામાં પરોવાઈ જાય છે. એમાં તે એવો ઓતપ્રોત બની રહે છે કે

સાંજે તે પ્રતિક્રમણ કરવા ન બેસે ત્યાં સુધી એને પોતાને કે એના સંપર્કમાં આવનાર કોઈને ય એવું લાગે જ નહિ કે એ ધાર્મિક જીવ છે! એનો જીવનવ્યવહાર ધર્મશ્રદ્ધારહિત વ્યક્તિના જેવો જ હોય છે છતાં, જૈનકુળના કેવળ ઉપર્યુક્ત આચાર-પાલનને જ ધર્મતત્ત્વની સ્પર્શના સાથે સાંકળી લઈને તે એમ માનતો થઈ જાય છે કે તેને સમકિતની પ્રાપ્તિ થઈ ગઈ છે. “દૃષ્ટિરાગરુચિ કાચ. પાચ સમકિત ગણું” એમ કહીને આપણા પૂર્વાચાર્યોએ આ ભ્રાન્ત અવસ્થાનો નિર્દેશ કર્યો છે. પોતાના માનેલા મત-પંથ પ્રત્યેની, મમત્વ પ્રેરિત આંધળી શ્રદ્ધા કે ભક્તિને જ અબોધ આત્માઓ સમ્યગ્દર્શન સમજી લે છે; જ્ઞાનીઓ એને ‘દૃષ્ટિરાગ’ કહે છે.

સમ્યગ્દર્શન એ તો એક અનુપમ ઉપલબ્ધિ છે. એ એક અનુભવ છે. માત્ર કોઈ ધર્મ, પંથ કે સંપ્રદાયનો ઔપચારિક સ્વીકાર કરી લેવાથી તે પ્રાપ્ત થઈ જતો નથી, કે કોઈ એક મત-પંથનાં અનુષ્ઠાનો અને ક્રિયાકાંડ કરવા માત્રથી એ અનુભવનો માનવી અધિકારી બની જતો નથી; સ્વાર્થ, ઈર્ષ્યા, દ્વેષ, સંકુચિત-પણું વગેરે કનિષ્ઠ મનોવૃત્તિઓ, ક્ષુદ્ર વાસનાઓ, કામનાઓ, પૂર્વગ્રહો અને દેહાત્મભાવથી માણસ જ્યારે ઉપર ઊઠે છે ત્યારે જ તે આ અનુભવ પામી શકે છે. શુદ્ધ ચૈતન્યનું પોતાને પોતામાં સંવેદન—અર્થાત્ અપરોક્ષ અનુભવ—એનું જ નામ સમ્યગ્દર્શન.*

એની ઉપલબ્ધિ થતાં જીવને નિજના નિરુપાધિક સહજ ઐશ્વર્યનું ભાન થાય છે. આથી, ઘરઆંગણે જ નવનિધિ પ્રગટે તે વખતે જે તોષ અનુભવાય એના કરતાં યે અધિક તોષ અને

* આ મુદ્દાની વિસ્તૃત અને વિશદ છણાવટ માટે જુઓ લેખકકૃત : ‘સ્વાનુભૂતિ અને સમ્યગ્દર્શન’ નામની પુસ્તિકા, અથવા ‘આત્મજ્ઞાન અને સાધનાપથ’ ગ્રંથનું ત્રીજું અને ચોથું પ્રકરણ. બંનેના પ્રકાશક : ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, ગાંધીરોડ, ફુવારા સામે, અમદાવાદ—૧.

ગુપ્ત સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિ થતાં અનુભવાય છે. માટે જ શાસ્ત્રકારોએ એને અણમોલ રત્ન સાથે સરખાવેલ છે, એને આગની ઉપમા પણ આપી છે. એની તુલનામાં સ્વરૂપના આભાસની ઉપર્યુક્ત આંખની રુચિ-રુચિરાગ એ તો કાચ છે. એ કાચના ટુકડાને અજ્ઞાન જીવ અણમોલ પાચ રત્ન (પન્ના emerald) માની, પોતે સમકિત રૂપ અમૂલ્ય નિધાનના માલિક છે એ ભ્રાન્તિમાં રાચી રહે છે.

રત્નનું પાણી પરખનાર અનુભવી ઝવેરીને જીવોની આ દશા જોઈને કરુણા ઉપજે છે, પણ તેઓ મૌન રહે છે. પ્રશ્ન થાય કે તો પછી એ અનુભવીઓ–જ્ઞાનીઓ અજ્ઞાન જીવોને ચેતવતા કેમ નથી ? એની પાછળ એક રહસ્ય છે. એક નાનકડા દૃષ્ટાંતથી એ સ્પષ્ટ સમજાશે.

એક ધનાઢ્ય ઝવેરી હતો. પાછલી વયે તેને એક પુત્ર થયો, પણ સ્થિતિ પલટાઈ ગઈ; ધન ગયું. છોકરો ચાર-પાંચ વર્ષનો થયો. શેઠ બીમાર પડ્યા. શેઠને મૃત્યુ નિકટ લાગ્યું. પોતાના મૃત્યુ પછી સ્ત્રી હિંમત હારી ન બેસે તે માટે એમણે એક યુક્તિ કરી. પત્નીને એક રત્ન આપીને કહ્યું કે, ‘હું તો હવે ઘડી બે ઘડીનો મહેમાન છું. આ રત્ન સાચવીને મૂકજો. આપત્તિ આવે ત્યારે મારા મિત્ર–અમુક શેઠ પાસે જઈ આ રત્ન વટાવી લેજો.’ પત્નીને ધરપત વળી. દિવસો ઉપર દિવસો અને વર્ષ પર વર્ષ વીતી ગયાં. છોકરો ચૌદ વર્ષનો થયો. નાણાંભીડ વધી. શેઠાણીએ છોકરાને તેના પિતાએ સોંપેલ રત્ન કાઢી આપ્યું અને પિતાના મિત્ર પેલા શેઠ પાસે જઈ વેચી દેવા જણાવ્યું.

શેઠે રત્ન હાથમાં લઈ, તે તરત છોકરાને પાછું આપ્યું અને કહ્યું કે, ‘હમણાં બજારમાં મંદી છે, નાણાંની બહુ તંગી હોય તો થોડા રૂપિયા હમણાં મારી પાસેથી લઈ જાઓ. બજાર સુધર્યા પછી રત્ન વેચીશું.’

હવે છોકરો એ શેઠની દુકાને બેસે છે, અનુભવ લે છે. થોડા વખતમાં તો એ કાબેલ ઝવેરી બને છે. એક દિવસ શેઠે કહ્યું કે, 'હવે પેલું રત્ન લાવજો.' છોકરાએ મા પાસેથી રત્ન લીધું. પણ આ શું? જુએ છે તો કાચનો ટૂકડો!

છોકરાએ દુકાને જઈ શેઠને બધી વાત કરી. શેઠ કહે, 'મને તો તે દિવસે જ આ સમજાયું હતું. પરંતુ તે વખતે તને હું એ વાત કરત તો મારા ઉપર વિશ્વાસ ન બેસત. તને અને તારી માને શંકા થાત કે શેઠની દાનત બગડી લાગે છે, રત્નની પૂરી કિંમત આપ્યા વિના એ પડાવી લેવું છે. બીજું, તે વખતે આવકનું કોઈ સાધન તમારી પાસે ન હતું. તે અવસ્થામાં આ ખરી વસ્તુસ્થિતિ સમજાય તો તમે નિરાશ થઈ જાત. તેથી ત્યારે મેં ફોડ ન પાડ્યો, અને તમને "આપણી પાસે રત્ન છે" એ આશ્વાસનમાં રહેવા દીધા.'

જ્ઞાનીઓની કરુણા

તેમ ધર્મરત્નને પારખનાર ઝવેરીઓ-જ્ઞાનીઓ, અનુભવીઓ કરુણાબુદ્ધિથી મૌન સેવે છે. જીવને તેની અજ્ઞાન અવસ્થામાં જો તેઓ કહે કે, 'ભાઈ! તું જેને સમકિત રત્ન માની બેઠો છે તે તો દૃષ્ટિરાગરૂપી કાચ છે!' તો અજ્ઞાન જીવ ઝવેરીને જ ચોર ગણી કાઢે અને સાચા ધર્મની હાંસી ઉડાવે.

न वेत्ति यो यस्य गुणप्रकर्षं, स तस्य निन्दां सततं करोति।
यथा किराती करिकुंभजातां, मुक्तां परित्यज्य बिभर्ति गुंजाम्॥

ભીલડી ગજમૌક્તિકને નકામો પથરો સમજી ફેંકી દે છે અને ચણોઠીના આભૂષણો બનાવી તે પહેરીને રાજી થાય છે; તેમ અજ્ઞાન અવસ્થામાં જીવ પારમાર્થિક ધર્મની અવજ્ઞા કરી પાપમાં ન પડે, એ કરુણાબુદ્ધિથી જ્ઞાનીઓ ચૂપ રહી રાહ જુએ છે-યોગ્ય કાળની.

પોતે કરી રહેલ આરાધનામાં કંઈ ખામી છે, એ વાત

સાંભળવા જેટલી પણ મધ્યસ્થ બુદ્ધિ અને એના ઉપર શાંત ચિત્તે વિચાર કરવાની વૃત્તિ, જીવમાં ન દેખાય ત્યાં સુધી જ્ઞાનીઓ-અનુભવીઓ ચૂપ રહેવામાં સાર જુએ છે.

સાધકની ધર્મભૂખ

પરંતુ, સાધકવૃત્તિવાળો આત્મા અજ્ઞાન-અંધકારમાં લાંબો સમય રહી નથી શકતો. ગતાનુગતિક ધર્મપ્રવૃત્તિથી એને તૃપ્તિ થતી નથી. આંતરિક નિર્મળતાનો અનુભવ લેવા એનું અંતર તલસતું હોય છે. ને આ માનવ પ્રકૃતિ છે કે તેના અંતરમાં કોઈ જોરદાર લગની પેદા થયા પછી તે અક્રિય રહી શકતો નથી. પોતાની એ ઉત્કટ અભીપ્સા સંતોષવા માટેનો પ્રયાસ તે કરે જ છે. દુકાળમાં ભૂખ્યો માણસ ખોરાક શોધવા નીકળે છે, ભોજનની રાહ જોતો તે ઘરમાં બેસી રહેતો નથી. એ જ પ્રમાણે ધર્મનું હાર્દ સમજવા સાધક મુમુક્ષુ ઉત્કંઠિત હોય છે અને પોતાની એ જિજ્ઞાસા સંતોષવા તે જાતે જ પ્રયાસ આદરે છે. તે માટે તે પ્રવાસ પણ ખેડે છે, સત્પુરુષોની શોધ કરે છે અને જ્ઞાનીઓ અને અનુભવીઓના વચનોના પ્રકાશમાં તે પોતાની ધર્મપ્રવૃત્તિની આકરી કસોટી કરે છે.

સફળ વેપારી જેમ સાંજે મેળ મેળવે છે, તેમ સાધક સદા એ ચકાસણી કરતો રહે છે કે પોતાને પ્રાપ્ત સાધનાથી આત્મ-નિર્મળતા, ઉદારતા, ગંભીરતા, ચિત્તની પ્રસન્નતા આદિ આત્મિક ગુણસંપત્તિ વધે છે કે નહિ ? સાધ્ય એની દૃષ્ટિ સન્મુખ સદા તરવરતું હોય છે; સાધ્યની પ્રાપ્તિમાં વિઘ્નભૂત વૃત્તિ, પ્રવૃત્તિ અને પરિસ્થિતિનો અંત આણવા અને તેને સાધક સામગ્રીને મેળવવા તે કટીબદ્ધ થયેલ હોય છે.

આપણા હિતની વાત : આત્મનિરીક્ષણ અને ખોજ

હવે વાચક વિચારી જુએ કે તેની પોતાની પ્રકૃતિનો ઢાળ કેવો છે ? ઉપાસક જેવો કે સાધક જેવો ? 'ધર્મ સાધી રહ્યા

[illegible]

[illegible]

[illegible]

પહેલા પ્રકરણનાં ટિપ્પણો

૧. (i) द्वात्रिंशत् द्वात्रिंशिका, मुक्त्यद्वेषप्राधान्यद्वात्रिंशिका (१३), श्लोक २५/३२ અને अपुनर्बन्धक द्वात्रिंशिका (१४), श्लोक १/३२.

(ii) योगबिन्दु, श्लोक १७१ થી १९९.

२. (i) शुक्लपक्षेन्दुवत्प्रायो वर्धमानगुणः स्मृतः ।
भवाभिनन्दिदोषाणामपुनर्बन्धको व्यये ॥१॥
— द्वात्रिंशत् द्वात्रिंशिका, द्वा० १४, श्लोक १.

(ii) भवाभिनन्दिदोषाणां प्रतिपक्षगुणैर्युतः ।
वर्धमानगुणप्रायो ह्यपुनर्बन्धको मतः ॥

ટીકા–शुक्लपक्षक्षपापतिमण्डलमिव प्रतिकलमुल्लसन्तो गुणा औदार्यदाक्षिण्यादयः प्रायो बाहुल्येन यस्य सः अपुनर्बन्धको धर्माधिकारी मतोऽभिप्रेतः ।
—योगबिन्दु, श्लोक १७८

३. (i) शान्तोदात्तस्यैव स्यादाश्रयः शुभचेतसः ।
धन्यो भोगसुखस्यैव वित्ताढ्यो रूपवान् युवा ॥
अङ्गाभावे यथा भोगोऽतात्त्विको मानहानितः ।
शान्तोदात्तत्वविरहे क्रियाप्येवं विकल्पजा ॥
— द्वात्रिंशत् द्वात्रिंशिका, द्वा० १४, श्लोक ७/८

(ii) मिथ्या विकल्परूपं तु द्वयोर्द्वयमपि स्थितम् ।
स्वबुद्धिकल्पनाशिल्पि–निर्मितं न तु तत्त्वतः ॥
—योगबिन्दु, श्लोक १८१

સાથે જુઓ : શ્લોક ૧૮૭–૧૯૨.

૪. (i) अस्मिन् महाभकस्यैव नास्ति काचिद्विभीषिका ।
सिद्धिमासन्नभावेन प्रमादस्यान्तरोदयात् ॥
मग्नानर्थिता जन्तोः सिद्धिमासन्नता ध्रुवम् ।
भूयांसोऽमी [illegible] बिन्दुरं बुधौ ॥
[illegible] न गुणमास्वादयन् भृशम् ।
[illegible] क्रिया नैव चाहं तथानुज्यते ॥
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ततः ।
[illegible] हि [illegible] मलिनं यथा ॥
— द्वात्रिंशत् द्वात्रिंशिका, द्वा० १३, श्लोक [illegible]

(ii) સરખાવો : યોગબિન્દુ, શ્લોક ૧૦૩–૧૦૬.

૫. યોગબિન્દુ, શ્લોક ૧૮૦-૧૮૨ અને તેની ટીકા.

૬. बीजं रूपं फलं चावगृह्णते नयगोचरम् ।
तद्विभागाश्चयोऽप्येवं सम्यग्दृष्टेऽस्य जायते ॥
तत्त्वतश्चनयज्ञाने विशेषापेक्षयोज्ज्वलः ।

टीका—उज्ज्वलः शुद्धनिश्चयानुसारी ।

—द्वात्रिंशत् द्वात्रिंशिका, द्वा० १४, શ્લોક ૯ અને ૧૩.

સરખાવો : યોગબિન્દુ, શ્લોક ૧૯૪-૧૯૯.

૭. एवमूहप्रधानस्य, प्रायो मार्गानुसारिणः ।

—યોગબિન્દુ, શ્લોક ૧૯૯.

૮. अपुनर्बन्धकाद्यावद् गुणस्थानं चतुर्दशम् ।
क्रमशुद्धिमती तावत् क्रियाध्यात्ममयी मता ॥

—અધ્યાત્મસાર, અધ્યાત્મસ્વરૂપ૦, શ્લોક ૪.

૯. शान्तो दान्तः सदागुप्तो मोक्षार्थी विश्ववत्सलः ।

—એજન, અધ્યાત્મસ્વરૂપ૦, શ્લોક ૭.

૧૦. (i) आत्मज्ञानं च आत्मनः चिद्रूपस्य स्वसंवेदनमेव मृग्यते,
नाऽतोऽन्यदात्मज्ञानं नाम ।

—યોગશાસ્ત્ર, પ્રકાશ ૪, શ્લોક ૩ ટીકા.

(ii) तत्राप्यात्मानुभूतिः सा, विशिष्टं ज्ञानमात्मनः ।
सम्यक्त्वेनाविनाभूतमन्वयाद् व्यतिरेकतः ॥
सम्यक्त्वं स्वानुभूतिः स्यात्साचेच्छुद्धनयात्मिका ॥

—પંચાધ્યાયી, ઉત્તરાર્ધ, શ્લોક ૪૦૨-૪૦૩.

૧૧. एअस्स णं वुच्छित्ती सुद्ध धम्माओ ।

—પંચસૂત્ર, પ્રથમ સૂત્ર.

૨

'નામ ભેખશું કામ ન સીઝે'

પરમગુરુ ! જૈન કહો ક્યું હોવે ?
કિરિયા મૂઢમતિ જે અજ્ઞાની, ચાલત ચાલ અપૂઠી;
જૈન દશા ઉનમેં હી નાહીં, કહે સો સબ હી જૂઠી.
પરમગુરુ ! જૈન કહો ક્યું હોવે ?
જૈન ભાવ જ્ઞાને સબ માંહિ, શિવસાધન સદ્દહિએ;
નામ ભેખશું કામ ન સીઝે, ભાવ ઉદાસે રહીએ.
પરમગુરુ ! જૈન કહો ક્યું હોવે ?

—ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજી મહાર

ધર્મતત્ત્વની ખોજ કરવાની વાત સાંભળીને તમને કદા
એમ થતું હશે કે, 'જૈને સાચી વસ્તુ નથી મળી તે પોતા
પ્રાપ્ત સાધનાપદ્ધતિનું સંશોધન-પરીક્ષણ કરે એ ઠીક છે, પ
આપણને તો શ્રી જિનેશ્વરદેવનું શાસન મળી ગયું છે—સર્વ
અને વીતરાગદેવે દર્શાવેલ સાધનાપદ્ધતિ પ્રાપ્ત થઈ ગઈ છે—
આપણે તો તેમાં શ્રદ્ધા રાખીને આગળ ધપ્યે જઈએ એ
શ્રેયસ્કર છે.'

આ કસોટી કરીએ

શ્રી જિનેશ્વર દેવોએ દર્શાવેલ આરાધનાપદ્ધતિ અ
તત્ત્વજ્ઞાન આપણને મળ્યાં છે એ વાત સાચી; પરંતુ એક વ
આપણે પણ સ્મરણમાં રાખવી ઘટે કે શ્રી જિનેશ્વર દેવો

દર્શનની પ્રાપ્તિ થતી એટલું જ પૂરતું નથી. એ વચનોને એના મૂળ ભાવે આપણે સમજીએ એ પણ અત્યંત જરૂરી છે.

કોઈ પણ ધર્મના પ્રવર્તકની જવાબદારીના કાળમાં એમનાં વચનોના મૂળ આશયને સમજવાની મુશ્કેલી આધ્યાત્મિક રીતે જરા વધી જ છે. દરેક મત-પંથના અનુયાયીઓ એમ જ માને છે કે પોતાને સાચું તત્ત્વ મળી ગયું છે. છતાં એક જ આપ્ત પુરુષને અનુસરતા હોવાનો દાવો કરનાર, એક જ ધર્મના જુદા જુદા સંપ્રદાયો, પરસ્પરથી વિભિન્ન માન્યતા ધરાવતા હોય છે. જેમ પ્રભુશ્રીને અનુસરનાર આપણે—દિગંબર, શ્વેતાંબર મૂર્તિ-પૂજક, સ્થાનકવાસી અને તેરાપંથી—દરેક એમ જ માનતા હોઈએ છીએ કે અમે શ્રી વીર પ્રભુએ બતાવેલા પંથે સાચી રીતે ચાલી રહ્યા છીએ. છતાં, આપણી માન્યતા અને પ્રવૃત્તિ એકબીજાથી કેટલી જુદી પડે છે! એક શ્રી જિનબિંબનાં દર્શન-પૂજન કર્યા વિના અન્ન-જળ મોઢામાં ન નાખવાની ટેકથી વ્યક્તિની ધર્મનિષ્ઠાનો તાગ કરે છે; તો બીજો, યુવતિના ચિત્ર જેવા બાહ્ય નિમિત્તથી જેના ચિત્તમાં સંક્ષોભ જાગતો હોય એવા પ્રાથમિક કક્ષાના સાધકોને સુધ્ધાં, પ્રશાંતવદન અને પદ્માસનસ્થ મુદ્રા વડે વીતરાગતાની સહજ સ્મૃતિ જગાડતી જિનમૂર્તિનું અવલંબન લેવાની ઘસીને ના પાડે છે; તો કોઈ એથીયે આગળ વધીને, ધર્મના પ્રથમ સોપાન તુલ્ય અનુકંપાનો પણ નિષેધ કરે છે! શ્રી જિનમૂર્તિનું અવલંબન લેનારમાંથી પણ એક શ્રી વીતરાગની મૂર્તિને આભૂષણોથી લાદી દઈ રાજી થાય છે; બીજો નિર્વસ્ત્ર જિનબિંબને જ વંદનીય-પૂજનીય માને છે અને કોઈ સાધુના વસ્ત્રના સંસર્ગ-અસંસર્ગ સાથે જ મુક્તિની પ્રાપ્તિને સાંકળી દે છે! પરસ્પર ટકરાતી આ વિભિન્ન માન્યતાઓમાંથી કઈ માન્યતા શ્રી જિનાજ્ઞા સાથે સંગત સમજવી? પોતા સિવાયનાની ભૂલ દરેક ઝટ જોઈ શકે છે. સામો ક્યાં ભીંત ભૂલી રહ્યો છે એ સૌ કોઈને દીવા જેવું સ્પષ્ટ દેખાઈ જાય છે, પરંતુ, જન્મથી મળેલ તેવા તેવા સંસ્કારોને કારણે, પોતાની

માન્યતાને દરેક શ્રી જિનેશ્વરદેવકથિત માર્ગ સાથે સુસંગત માની લઈ એમાં કોઈ પ્રશ્ન ઉઠાવતા નથી.

સાધકે હંમેશા પોતાનું–પોતાની સાધનાનું, પોતાની મનોવૃત્તિઓનું–નિરીક્ષણ કરતા રહેવું જોઈએ. સામાન્ય માણસ બીજાના દોષો શોધી કાઢવામાં જેટલો રસ લે છે તેથીય અધિક જાગૃતિ સાધકને પોતાની ત્રુટિઓ શોધી કાઢવામાં હોય. બીજાની ભૂલ જોવા માણસ જેટલો તત્પર રહે છે, તેટલો તત્પર પોતાની ભૂલ જોવા-સમજવા તે રહે તો તેનો વિકાસ થયા વિના ન રહે. સાધક તો સદા વિકાસશીલ હોવો જોઈએ. માટે એણે પોતાની તપાસ રાખવી અનિવાર્ય છે. આ આત્મનિરીક્ષણ વિના આત્મોન્નતિના માર્ગે પ્રયાણ અખંડ ન રહી શકે. માટે પ્રગતિવાંછુ આરાધકે પોતાની ધર્મારાધનાનું નિરીક્ષણ અને પરીક્ષણ કરતા રહેવું જરૂરી છે.

આપણને પ્રાપ્ત આરાધનાપદ્ધતિ શ્રી સર્વજ્ઞ અને વીતરાગકથિત હોવાથી સર્વાંગ સંપૂર્ણ છે; પણ આપણે એને બરાબર સમજ્યા છીએ ખરા ? એમાં વિધિ-નિષેધોનું જે નિરૂપણ છે તેને, તે જે ભાવમાં છે તે જ ભાવમાં, આપણે સમજ્યા છીએ કે કેમ ?–એ કસોટી તો કરવી જ રહી.

શાસ્ત્રો કહે છે કે, "ભગવાનની પણ આજ્ઞા જો વિપરીત રીતે આદરવામાં આવે તો જીવો પોતાને અને પોતે જેના ઉપર ઉપકાર કરવા ઇચ્છે છે તેવા પોતાનાઓ (કુટુંબીજનો, શિષ્યો કે અનુયાયીઓ)ને ઉપકાર કરી શકતા નથી."

જિનાજ્ઞાની પ્રાપ્તિ સુધીનો પંથ

માટે, પહેલાં આપણા ચિત્તમાં આ વાત સ્થિર થવી જોઈએ કે પ્રભુએ જે ભાવમાં જે આજ્ઞા કરી છે તે, તે ભાવે આરાધીએ તો, આપણે પ્રભુઆજ્ઞાનું પાલન કર્યું ગણાય. એ વિના તેના કોઈ

અંશનું જે પાલન કરીએ તે વાસ્તવિક પ્રભુઆજ્ઞાનું પાલન ન પણ હોય. આ ચેતવણી સૂરિપુરંદર શ્રી હરિભદ્રસૂરિ મહારાજે ઉચ્ચારી છે[૨]. અને તેનું વિવેચન કરતાં શ્રી યશોભદ્રસૂરિ મહારાજ સ્પષ્ટતા કરે છે કે, "જેમાં શ્રી જિનેશ્વર દેવની આજ્ઞાનું ઐદમ્પર્ય –તાત્પર્ય સ્ફૂટ થતું હોય તે આગમવચન પ્રમાણભૂત ગણાય. તે વિના, એટલે કે ઐદમ્પર્ય-શુદ્ધિ વિના, શ્રી જિનેશ્વર દેવનાં વચનનો કોઈ અંશ એ અન્યનું વચન બની જાય છે; કારણ કે તેમાં શ્રી જિનેશ્વર દેવની આજ્ઞાનો જે વિષય છે તેનો અવળો સ્વીકાર હોય છે."

માત્ર શ્રુતજ્ઞાનથી શ્રી જિનેશ્વર દેવની આજ્ઞાના ઐદમ્પર્ય–રહસ્ય સુધી નથી પહોંચાતું, ભાવનાજ્ઞાન ઐદમ્પર્ય સુધી પહોંચે છે.[૩] આ (ભાવનામય) જ્ઞાનથી જાણેલું તે જ જ્ઞાન કહેવાય; અને, ક્રિયા પણ ભાવનાજ્ઞાનપૂર્વકની હોય તે જ, ટૂંક સમયમાં, મોક્ષપ્રાપક બને છે.[૪] જીવનું હિત સધાય છે ભાવનાજ્ઞાનથી.[૫] માટે, સ્વહિત સાધવું હોય તો, શ્રુતજ્ઞાનને ભાવનાજ્ઞાન સુધી પહોંચાડવું રહ્યું. **શ્રુતના યોગ્ય પરિશીલન બાદ મુમુક્ષુ અંતર્યોગની સાધનાના માર્ગે વિકાસ સાધતાં આગળ વધે તો ભાવનાજ્ઞાન સુધી તે પહોંચી શકે. તે વિના કેવળ શ્રુતજ્ઞાન તો કોઠારમાં પડેલ બીજ જેવું છે, એનાથી ધર્મસિદ્ધિનો પાક લણી ન શકાય.** માટે, શ્રુતજ્ઞાનને જ મોક્ષસાધક જ્ઞાન માની બેસી ન રહેતાં, શ્રુતજ્ઞાન અર્થાત્ વાંચન-શ્રવણ-શાસ્ત્રાધ્યયન પછી એના ઉપર ચિંતન, મનન, નિદિધ્યાસન કરી ભાવનાજ્ઞાન મેળવીએ તો, સર્વ જીવોના હિતની કામનામાંથી જેનો જન્મ છે એ, પ્રભુઆજ્ઞાના ઐદમ્પર્યનું–તાત્પર્યનું જ્ઞાન થાય.

ભાવનાજ્ઞાન થતાં એ આત્માની પ્રવૃત્તિ સર્વજીવહિતકર બને છે[૬] અને, 'શુભ થાઓ આ સકલ વિશ્વનું' એ મંગલ ભાવનાની ઊર્મિઓ તેના અંતરમાં લહેરાયા કરે છે. આ મંગળ

ભાવનાનો ચિત્તમાં ઉદય થયા વિના આપણી આરાધનાને આપણે શ્રી જિનેશ્વર દેવે બતાવેલ અનુષ્ઠાન તરીકે માની ભલે લઈએ પણ તે, જેમાંથી કપૂર ઊડી ગયું છે તેવી 'કપૂરની પેટી' તુલ્ય છે.

—ધર્મના બદલાતા વાઘા અને અચલ આંતર તત્ત્વ

ધર્માનુષ્ઠાનનું બાહ્ય કલેવર શ્રી જિનેશ્વરદેવકથિત હોય એટલા માત્રથી તે ધર્મપ્રવૃત્તિ મુક્તિપ્રદ નથી બની જતી, એનું આંતરતત્ત્વ–ભાવ જો શ્રી જિનેશ્વર દેવની આજ્ઞાને અનુકૂળ હોય તો તે પ્રવૃત્તિ મુક્તિસાધક બને છે.[૭] જો ભાવ શ્રી જિનેશ્વર દેવ-નિર્દિષ્ટ હોય તો પ્રવૃત્તિનું બાહ્ય સ્વરૂપ ભલે અન્ય દર્શનનિર્દિષ્ટ હોય તોયે તે મોક્ષસાધક બને છે.[૮]

અન્ય દર્શનનિર્દિષ્ટ અનુષ્ઠાનોને પણ જે તત્ત્વ મોક્ષસાધક બનાવી દે છે અને જેની ઊણપથી જૈનશાસનનિર્દિષ્ટ ઉત્તમોત્તમ અનુષ્ઠાનો પણ નકામાં બની જાય છે એ તત્ત્વ કયું?—આ અન્વેષણ મુમુક્ષુએ કરવું જ રહ્યું.

ક્રિયાકાંડ એ ધર્મનું બાહ્ય અંગ છે. તેનું અભ્યંતર અંગ ક્ષમા, દયા, પ્રેમ, કરુણા, ઉદારતા, નિરીહતા, સમતા, સંતોષ-અતૃષ્ણા, સંવેગ, નિર્વેદ, સર્વ પ્રત્યે આત્મતુલ્ય દૃષ્ટિ, આત્મતત્ત્વનું અપરોક્ષ જ્ઞાન, નિષ્કામવૃત્તિ, પરમાત્મતત્ત્વ પ્રત્યે અટલ પ્રેમ-ભક્તિ-શરણભાવ વગેરે છે. અનુષ્ઠાનો, ક્રિયાકાંડ અને વિધિ-વિધાનો દરેક દર્શન, મત, પંથ, સંપ્રદાયનાં અલગ અલગ હોય છે. એક જ ધર્મ–મતના વિભિન્ન સંપ્રદાયોની ક્રિયાવિધિ પણ પરસ્પરથી જુદી પડે છે. આમ, ધર્મનું બાહ્ય કલેવર દેશ, કાળ અને પરિસ્થિતિ અનુસાર બદલાયા કરે છે. તે પરિવર્તનશીલ છે; જ્યારે અભ્યંતર અંગ અચલ છે, શાશ્વત છે. ધર્મનું આંતર તત્ત્વ સર્વ દેશ-કાળ-સંપ્રદાયમાં સમાન રહે છે; એના ઉપરના કર્મકાંડના વાઘા જ માત્ર બદલાતા રહે છે.

—આત્મજ્ઞાની ગુરુનું માર્ગદર્શન અપેક્ષિત

જે માત્ર બાહ્ય વેશ કે ક્રિયાકાંડ ઉપરથી જ પોતાના અને પરાયાનો વિભાગ કરે-જૈન કે અજૈનનો વિભાગ કરે-તેને જ્ઞાનીઓ ધર્મના વિષયમાં બાળઅર્થાત્ અણુસમજુ કહે છે. એ બાળ જીવો ધર્મનો મર્મ પામી શકતા નથી. નિર્મળ અને સૂક્ષ્મ બુદ્ધિવાળા વિવેકશીલ આત્માઓ જ ધર્મતત્ત્વને સ્પર્શી શકે છે.[૯] જેની વિવેકશક્તિ વિકસિત થયેલી હોય તે, અથવા આત્મજ્ઞાની ગુરુ-'स्वसंविदितआत्मोपदेशदाती गुरुः'-ને સમર્પિત રહી તેમના માર્ગદર્શન મુજબ જે આરાધના કરી રહ્યા હોય તે જ મુક્તિ-સાધનાના માર્ગે, આંધળી ગલીકૂંચીઓમાં અથડાયા-અટવાયા વિના, નિર્વિઘ્ને આગળ વધી શકે.[૧૦] **જેની પોતાની વિવેક-શક્તિ ખીલેલી ન હોય અને જેના પથદર્શક ગુરુ આત્મજ્ઞાની ન હોય તેની સ્થિતિ ઊંટવૈદ્યની સારવાર લઈ રહેલ રોગી જેવી છે; એ આત્માઓ ભવસાગર કેમ તરી શકે?**[૧૧] આથી, એ સ્પષ્ટ થઈ જાય છે કે શ્રી જિનનિર્દિષ્ટ બાહ્ય ક્રિયાકાંડના આચરણ માત્રથી તથા આગમોના સ્વાધ્યાય કે શ્રી જિનવાણીના શ્રવણ માત્રથી એ સંતોષ ન માની શકાય કે પોતાને શ્રી જિનનિર્દિષ્ટ ધર્મની પ્રાપ્તિ થઈ ચૂકી છે. ધર્મના બાહ્ય આચરણ તેમ જ શ્રી જિનવાણીના શ્રવણ-વાચન-અધ્યયનની સાથે સાથે શ્રી જિનનિર્દિષ્ટ ભાવોની પણ અંતરમાં સ્પર્શના થઈ રહી હોય તો જ ધર્મની પારમાર્થિક પ્રાપ્તિના માર્ગે આપણે ગતિ કરી રહ્યા છીએ એવું આશ્વાસન લઈ શકીએ.

આગમોમાં પારંગત, છતાં જિનાજ્ઞાના બોધથી વંચિત!

શ્રી જિનવચન-જિનાગમ મળવા છતાં, અને એ વચનોને વાગોળતાં રહેવા છતાં જિનાજ્ઞાના જ્ઞાનથી વંચિત રહી જવાય એ સંભવિત છે. માટે આપણને પ્રાપ્ત જિનવચનોમાંથી શ્રી જિનની આજ્ઞા સમજવાનો અને તદનુસાર

આપણી જીવનદૃષ્ટિ ઘડવાનો આપણો પ્રયત્ન હોવો જોઈએ. **જિનવચન એ આજ્ઞા નથી, જિનાજ્ઞાનો નિર્દેશ આપતા એ તો માત્ર શબ્દો જ છે. એ શબ્દો હાથમાં આવી જવા માત્રથી જિનાજ્ઞા પ્રાપ્ત થઈ જતી નથી.** શબ્દો તો જિનાજ્ઞા શી છે તેના ઇશારા માત્ર છે. "अत्थं भासइ अरहा, सुत्तं गुन्थन्ति गणहरा निउणा" પ્રભુ અર્થ ભાખે છે, ગણધરો એને સૂત્રમાં ગૂંથે છે; અર્થાત્ ગણધરો જિનાજ્ઞાને સૂત્રબદ્ધ કરે છે. એટલે કે સૂત્રોમાં જિનાજ્ઞા, દિવાસળીના ટોપ-ચામાં રહેલ અગ્નિની જેમ, સુપ્ત છે; દિવાસળીના ટોપચામાં રહેલ અગ્નિ દિવાસળીને ઘસીને મેળવી શકાય છે. દિવાસળી હાથમાં લેતાંવેંત આપમેળે અગ્નિની પ્રાપ્તિ થઈ જતી નથી; તેમ સૂત્રમાં રહેલ જિનાજ્ઞાની પ્રાપ્તિ એ વચનોએ જગાડેલ ચિંતન દ્વારા પોતાને થતા બોધ ઉપર નિર્ભર છે, નહિ કે કેવળ જિનવચનની પ્રાપ્તિ ઉપર. શબ્દથી જિનવાણી સમાન રૂપે સાંભળવા છતાં, જુદી જુદી વ્યક્તિઓને તેમાંથી એકસરખો અર્થબોધ થતો નથી. એટલે શબ્દથી જિનવાણી મળી જવી એ પૂરતું નથી, મહત્ત્વની વાત તો છે જિનાજ્ઞાનો યથાર્થ અવબોધ થવો તે, અને તદનુસાર પોતાની વૃત્તિ-પ્રવૃત્તિમાં પરિવર્તન આવવું એ.

વિવેકશીલ આત્માઓ શ્રી જિનાગમ કે જિનવાણી પ્રાપ્ત કર્યા વિના પણ જિનાજ્ઞાના આરાધક બની શકે છે. કારણ કે, **જિનવચન પ્રાપ્ત થયા વિના પણ જિનાજ્ઞાની પ્રાપ્તિ થવી શક્ય છે.** જિનવચનમાં જેનો નિર્દેશ છે તે જ અર્થજ્ઞાન–બોધ અને પ્રેરણા કોઈને સ્વયં અથવા અન્યના વચનમાંથી પ્રાપ્ત થતાં હોય તો તેને માટે એ વચનો આગમ બની જાય છે; અને એ આત્માઓ આત્મવિકાસ સાધી શકે છે, યાવત્ કેવળજ્ઞાન પણ મેળવી શકે છે—જિનવચન સાંભળ્યા વિના જ! (શ્રી ભગવતી સૂત્ર-અશ્રુત્વાકેવલિ અધિકાર, શતક ૯, ઉદ્દેશો ૩૧, સૂત્ર ૩૬૬–૩૬૯ માં આનું વિસ્તૃત નિરૂપણ કરેલું છે.)

હિંસાથીયે મોટું પાપ : સાંપ્રદાયિક ઉન્માદ

આટલા વિવેચનથી એ સ્પષ્ટ થઈ જવું જોઈએ કે આપણે શ્રી જિનવાણી સાંભળતાં હોઈએ, જૈનધર્મમાં પ્રચલિત ક્રિયાકાંડ—દેવદર્શન, ગુરુવંદન, સામાયિક, પ્રતિક્રમણાદિ—કરતાં હોઈએ એટલા માત્રથી આપણને મુક્તિનો પરવાનો મળી જતો નથી; તેમ એવું યે નથી કે જેમને જૈનધર્મના ક્રિયાકાંડ નથી મળ્યા કે જૈનાગમનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત નથી થયું તે મુક્તિથી વેગળા જ રહે છે.

એ ઇચ્છનીય જ છે કે ઉપર્યુક્ત તથ્યોથી પરિચિત આત્માઓ સાંપ્રદાયિક ઉન્માદના શિકાર ન બની શકે. તેમને એ સમજતાં—સ્વીકારતાં મુશ્કેલી નડતી નથી કે મુક્તિની પ્રાપ્તિ એ કોઈ ધર્મ-મત-પંથનો ઇજારો નથી. કે નથી એ અમુક બાહ્ય ક્રિયાકાંડના અનુસરણ સાથે કે કોઈ અમુક શાસ્ત્રોના બોધ સાથે બંધાયેલી; એનો સંબંધ આંતરિક નિર્મળતા સાથે છે. આથી દૃષ્ટિરાગથી મુક્ત રહી, તેઓ કોઈ પણ મત-પંથમાં રહેલ ગુણી જનોનો આદર કરે એ સ્વાભાવિક છે. પરંતુ જેમને આ દૃષ્ટિ નથી મળી હોતી તેવા 'ધર્માત્માઓ' એવું માનતા થઈ જાય છે કે મુક્તિનો ઇજારો તો એમના ધર્મ-મતનો જ છે, અન્ય મત-પંથમાં રહેલ આત્માની મુક્તિ થઈ જ ન શકે. દૃષ્ટિ ઉપર રહેલ આ અજ્ઞાન-પડળના કારણે અને અજ્ઞાન 'ગુરુઓ'ના અવળા માર્ગદર્શનના કારણે અન્ય મત-પંથમાં આધ્યાત્મિક વિકાસની કે સાચા સંતોના અસ્તિત્વની શક્યતા જ તેઓ નકારી કાઢે છે, એટલું જ નહીં એમનો અનાદર અને કોઈ વાર તો ઉપહાસ સુધ્ધાં કરવામાં સંકોચ અનુભવતા નથી. પરંતુ શ્રેયાર્થીએ એ સમજી લેવું ઘટે કે, પોતાની પસંદગીનું લેબલ ન ધરાવે એટલા જ માત્રથી કોઈ ધર્માનુષ્ઠાનની કે ધર્મીજનની ઠેકડી, ઘૃણા કે તિરસ્કાર કરવાની છૂટ કુદરતનું નિષ્પક્ષ ન્યાયતંત્ર કોઈને આપતું નથી. એ પાપ હિંસાદિ કરતાંયે મોટું છે. કર્મબંધનાં ચાર કારણો : મિથ્યાત્વ,

અવિરતિ, કષાય અને યોગ છે. તે પૈકી સૌથી પ્રથમ મુખ્ય—મિથ્યાત્વ—માં આની ગણના છે.

શ્રી હરિભદ્રસૂરિ મહારાજે એની સામે ચેતવણી ઉચ્ચારતાં કહ્યું છે કે બાહ્ય લિંગ, વેશ કે ધર્મકથનની પદ્ધતિ કે પરિભાષા જુદાં હોય એટલા માત્રથી મહાન સંતોની અવહેલના કરવાનું ગાંડપણ કદી ન કરવું. ભિન્ન ભિન્ન દેશ, કાળ અને પરિસ્થિતિવશ એમની બાહ્ય ચર્યા, વેશભૂષા અને દેશનાની પરિભાષા પણ ભિન્ન હોવા છતાં, તે બધા એક જ કલ્યાણપથના પ્રવાસી હોઈ શકે છે. માટે, એમનો અપલાપ કરવાની ઉતાવળ ન કરતાં, એમનો આશય સમજવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. 'ભવવ્યાધિના સમર્થ ચિકિત્સક' એ મહાત્માઓનો આશય સમજ્યા વિના એમનો અપલાપ કરવો એટલે મહાન અનર્થને નિમંત્રણ આપવું.[૧૨]

રૂપ જૂજવાં પણ 'ન્યાત' એક

આ પાપથી બચવા માટે ધર્મના પૂર્વોક્ત બે અંશોનો વિવેક પ્રાપ્ત થવો જરૂરી છે. ન્યાયતીર્થ, ન્યાયવિશારદ મુનિરાજ શ્રી ન્યાયવિજયજીએ આ અંગે વિશદ પથદર્શન કરતાં લખ્યું છે કે :—

"કુલાચારથી જે જૈન, બૌદ્ધ યા વૈષ્ણવ છે તેની એટલી મહત્તા નથી, પણ જે સમજપૂર્વક જૈન, બૌદ્ધ યા વૈષ્ણવ છે, અર્થાત્ જૈનત્વ, બૌદ્ધત્વ યા વૈષ્ણવત્વના વિશુદ્ધ આદર્શ મુજબ જે જૈન, બૌદ્ધ યા વૈષ્ણવ છે તે જ ખરો જૈન, બૌદ્ધ યા વૈષ્ણવ છે; કેમ કે જે સમજપૂર્વક સન્માર્ગની દીક્ષા અંગીકાર કરે છે તે એ માર્ગની પરંપરામાં કસ્તર-કચરા જેવું આવી પડેલું હોય તેને ખસેડવાનો વિવેક પણ દાખવે છે. એવા વિવેકથી તે અસત્ તત્ત્વને દૂર કરી, પોતાના જીવનવિકાસના સાધન સાથે, આમજનતા આગળ પણ એક સ્વચ્છ જ્ઞાનમાર્ગ (સાધનામાર્ગ) રજૂ કરે છે.

—એક જ કલ્યાણમાર્ગના યાત્રિકો

"જૈન, બૌદ્ધ, વૈષ્ણવ વગેરે સંકુચિત મનોવૃત્તિના હોય તો જ એકબીજાથી અલગ-જુદા જુદા માર્ગગામી-બને છે, પણ જો વિવેકદૃષ્ટિસંપન્ન અને સાચી કલ્યાણ-કામનાવાળા હોય તો તેઓ, સામ્પ્રદાયિક નામ જુદા જુદા ધરાવવા છતાં, વસ્તુતઃ એક જ કલ્યાણમાર્ગ ઉપર વિહરનારા હોય છે. આવા સમભાવી, શુદ્ધ જિજ્ઞાસુ, ગુણપૂજક સજ્જનો ખરેખર એક જ માર્ગના સહપ્રવાસી છે. 'વૈષ્ણવજન તો તેને કહીએ, જે પીડ પરાઈ જાણે રે'–એ ભજન જે દેશભરમાં પ્રસિદ્ધ છે, તેમાં બતાવેલાં નૈતિક સદ્ગુણો જેમ વૈષ્ણવ થવા માટે આવશ્યક છે, તેમ બૌદ્ધ કે જૈન થવા માટે પણ આવશ્યક છે. અતઃ એ સદ્ગુણોને ધારણ કરવા એ જ જો સાચું વૈષ્ણવ થવાપણું, બૌદ્ધ થવાપણું અથવા જૈન થવા-પણું હોય તો વૈષ્ણવપણું, બૌદ્ધપણું અને જૈનપણું એ જુદી વસ્તુઓ રહેતી નથી, એ એક જ વસ્તુ બની જાય છે. જેમ જલ, વારિ, પાણી, નીર શબ્દો એક જ વસ્તુના બોધક હોઈ જલ, વારિ, પાણી, નીર એક જ વસ્તુ છે તેમ વૈષ્ણવ, બૌદ્ધ, જૈન (શબ્દો) એક જ વસ્તુના બોધક હોઈ (એ શબ્દો દ્વારા નિર્દિષ્ટ) એક જ વસ્તુ છે.

"જગતમાં દાર્શનિક મંતવ્યો હંમેશા જુદાં જુદાં જ રહેવાનાં, તેમ જ ક્રિયાકાંડની પ્રણાલીઓ પણ જુદી જુદી રહેવાની, કિંતુ અહીં એ સમજી લેવું જરૂરી છે કે દાર્શનિક મંતવ્યો અને ક્રિયાકાંડની જુદાઈને લીધે ધર્મમાં જુદાઈ આવી શકતી નથી. હજારો માણસોમાં દાર્શનિક માન્યતાઓ અને ક્રિયાકાંડની રીતિ-પદ્ધતિઓ એકબીજાથી જુદી જુદી હોવા છતાંય જો એ બધા સત્ય-અહિંસા (અને ક્ષમા, સમતા, શમ, સંતોષ આદિ આંતરિક ભાવ) રૂપ એક ધર્મમાં માનનાર હોય તો તેઓ એક જ ધર્મના ગણાવા યોગ્ય છે.

—ધાર્મિકતાનું ખરું અંગ

"એ વાત સાચી છે કે ધાર્મિકતાનો સાર ધર્મની (ધર્મના નિર્મળ રૂપે જીવન જેનાથી ઘડાય એવા તે ધર્મની) સાધના, દાર્શનિક પંડિતાઈથી કે ક્રિયાકાંડના માત્ર આચરણ માત્રથી નહિ. તેમ જ એ પણ ખરું છે કે જીવનનો ઉદ્ધાર એક માત્ર ધર્મથી (અહિંસા-સત્ય-ક્ષમાદિ રૂપ સદ્ધર્મના પાલનથી) છે, કોરાં દાર્શનિક મંતવ્યોના સ્વીકરણથી કે કોરાં ક્રિયાકાંડથી નહિ. આમ છતાં, ભિન્ન પ્રકારના દાર્શનિક વાદો પૈકી કોઈ પણ વાદ કોઈ માણસની પવિત્ર ધર્મસાધનામાં સહારો આપનાર બને અને કોઈ પદ્ધતિનાં ક્રિયાકાંડ એની પવિત્ર ધર્મસાધનામાં ઉલ્લાસ પૂરનાર બને તો તે માણસ માટે તે બન્ને (તે વાદ અને તે ક્રિયાકાંડ) શ્રેયસ્કર બની જાય છે.

"આમ, ધર્મ એ મુદ્દાની વસ્તુ છે, અને દાર્શનિક મતવાદ તથા ક્રિયાકાંડનું સૌષ્ઠવ ધર્મપાલનમાં ઉપયોગી અથવા સહાયક થવામાં જ રહેલું છે. જેની પવિત્ર ધર્મસાધનામાં જે તત્ત્વવાદ અને જે પ્રકારનો ક્રિયાકાંડ સહારો આપે તે તેના માટે અમૃતરૂપ. અતઃ **દાર્શનિક મંતવ્યોની વિશેષતા કે ક્રિયાકાંડની ભિન્ન ભિન્ન પ્રણાલિઓ ઉપરથી ધર્મ જુદા જુદા માની લેવાની દૃષ્ટિ ખોટી હોઈ, દૂર કરવી જોઈએ."** *

પ્રબુદ્ધ ધર્મોપદેશકોએ આ તથ્ય પ્રત્યે શ્રેયાર્થીઓનું લક્ષ ખાસ ખેંચવું જોઈએ; નહિતર, સંભવ છે કે, સાચા ધર્મથી તેઓ જીવનભર વિમુખ રહી જાય. એટલું જ નહીં, પરંતુ ભવિષ્યમાં પણ એની પ્રાપ્તિ જેથી દુર્લભ બની રહે એવી કોઈ અવળચંડાઈ પણ ધર્મઝનૂનના કેફમાં તે કરી બેસે. જેના ફળસ્વરૂપે અનેક

---

* કલ્યાણલક્ષી વિચાર : મહાવીર જૈન વિદ્યાલય સુવર્ણ મહોત્સવ ગ્રંથ (ભાગ–૨, પૃષ્ઠ ૨–૩)માંથી સાભાર ઉદ્ધૃત.

જ્યોતિ સુધી પહોંચવાની છે. ટૂંકમાં સ્વાર્થ જેવું કશું જ [illegible] પોતાના [illegible] ન કરે [illegible] જેવું [illegible] [illegible] [illegible] છે. [illegible] [illegible]-[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] કે [illegible] [illegible] જ [illegible] [illegible] તો, તે જ [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].

...એ ધર્મ-ભેદ સાથે શું અવ્યવસ્થા કરી?!

આધુનિક યુગનાં [illegible] [illegible] [illegible] જણાશે કે સંપ્રદાયોમાં જ [illegible] કે સાંપ્રદાયિક [illegible] આચાર્યોએ. અલગ મત-પંથ-સંપ્રદાયના [illegible] [illegible] કે [illegible] યુગોમાં ત્યાગી આધ્યાત્મિકતાના [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] કે કેટલીક [illegible] [illegible] [illegible] મત-પંથ-સંપ્રદાયથી ભિન્ન [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. આવી એમનાં ઉચિત [illegible] [illegible] ના [illegible] [illegible]. તે એમનાં અનાદર [illegible] [illegible] [illegible] અને ઉપહાસ પણ કરી લે છે. અરે! [illegible] જ [illegible] [illegible] અનુયાયી દિગંબર અને શ્વેતાંબર, શ્વેતાંબરમાંયે મૂર્તિપૂજક અને સ્થાનકવાસી. અને તે દરેકમાંના પણ ભિન્ન ભિન્ન ગચ્છો. મંદિરો અને ઉપાશ્રયો વગેરે પણ અલગ અલગ ભિન્ન ભિન્ન જોવા મળે છે! એટલું જ નહીં, તિથિ જેવી કોઈ એકાદ બાબતમાં પણ [illegible] [illegible] કે તહેવારોના પ્રસંગે. [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] જનોની [illegible], [illegible], ઉપહાસ થતાં રહે છે એ શું [illegible] નથી? આના મૂળમાં ધર્મના [illegible] એ અંગેનું અજ્ઞાન રહેલું છે.

જ્ઞાનીઓ ધર્મોપાસકોના ત્રણ વિભાગ પાડે છે: બાળ, મધ્યમ અને બુધ. બાળ બાહ્ય વેશ અને તપ આદિ કાયાને કષ્ટકર અનુષ્ઠાનમાં જ ધર્મ જોઈ શકે તે આત્મવિકાસની દૃષ્ટિએ બાળક છે; એનાથી થોડા વિકસિત આત્માઓ ક્રિયાકાંડ અને વિધિ-વિધાનની ચોકસાઈ વગેરેમાં ધર્મ જુએ છે; બુધ જનો ધર્મ

આંતર વૃત્તિ વડે પરખે છે—માત્ર કાયાની પ્રવૃત્તિ વડે ધર્મ-અધર્મનો તોલ તેઓ કરતા નથી, પણ પ્રવૃત્તિ પાછળનું પ્રેરક તત્ત્વ કયું છે તે નાણી જુએ છે.[13] આ વિવેક કરી શકનાર વ્યક્તિઓ જ્યાં ધર્મનું આંતર તત્ત્વ જુએ ત્યાં આકર્ષાય, તેનો આદર કરવા પ્રેરાય અને પોતાના જીવનમાં પણ એ તત્ત્વના વિકાસ પ્રત્યે લક્ષ આપે એ સ્વાભાવિક છે. કિંતુ, બાળ જીવો સાંપ્રદાયિકતામાં અટવાઈ પોતાના પંથની છાપ નીચે ચાલતા પાંખડનાય પગ પખાળ્યા કરે છે અને અન્યત્ર રહેલ સાચી ધાર્મિકતાનો પણ અનાદર અને પ્રસંગે એની હાંસી, ઉપહાસ કે અવહેલના પણ કરી બેસે છે.

સ્વપક્ષમાં રહેલ સારા-નરસા સૌ સંસારત્યાગીઓને તે 'સુગુરુ' માની ભજે છે અને અન્ય ધર્મ—મતના સાચા સંતો અને જ્ઞાની જનોનેય તે 'કુગુરુ', 'મિથ્યાદૃષ્ટિ', 'નાસ્તિક', 'કાફર' આદિ કહી ઉવેખે છે. આની સામે લાલબત્તી ધરતાં 'સુવિહિત-શિરોમણિ' આચાર્ય હરિભદ્રસૂરિ મહારાજે જે બુલંદ ઉદ્ઘોષ કર્યો છે (યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય, શ્લોક ૧૩૪–૧૪૨) તેનો પડઘો ઉપાધ્યાય યશોવિજયજી મહારાજે સ્વરચિત દ્વાત્રિંશત્ દ્વાત્રિંશિકા ગ્રંથમાં પાડ્યો છે: 'દૃષ્ટિરાગના ઘેનમાં જાણ્યે-અજાણ્યે થતો, અન્ય મત-પંથમાં રહેલ સાચા સંતોનો ઉપહાસ એ મિથ્યાત્વરૂપ મહાપાપને નિમંત્રણ છે; ભલે ને એ ભૂલ અજ્ઞાનથી થતી હોય, તોયે એનો દંડ અવશ્ય થાય છે.[14] કાયદો જાણતા નહોતા—'કાયદાનું જ્ઞાન નહોતું'—એ બચાવ કોર્ટમાં ચાલતો નથી. કર્મની કોર્ટ પણ એ બચાવ સ્વીકારતી નથી—Nature does not pardon ignorance.

રએ મુક્તિપથના પ્રવેશદ્વારથીય દૂર રહી જવાય.

બાહ્ય લિંગ-વેશથી નિરપેક્ષપણે સાચા સંતોને ઓળખવાની આંતર સૂઝનો અભાવ એ વાત છતી કરે છે કે એ વ્યક્તિ હજુ

પારમાર્થિક મોક્ષમાર્ગમાં પ્રવેશ પામી જ નથી. ઓઘદૃષ્ટિમાંથી જીવ યોગદૃષ્ટિમાં આવેલ ત્યારે જ મનાય છે જ્યારે સત્પુરુષ સાથે 'તે સત્પુરુષ છે' એવી ઓળખપૂર્વકનો તેને યોગ પ્રાપ્ત થાય. આને જ શાસ્ત્રીય પરિભાષામાં 'યોગાવંચકપણું' કહે છે.[૧૫] મુક્તિપથનું પ્રવેશદ્વાર આ યોગાવંચકપણું છે. પ્રથમ યોગદૃષ્ટિની ભૂમિકાએ રહેલ મુમુક્ષુને પણ એ પ્રાપ્ત હોય છે.[૧૬] આથી, પ્રથમ યોગદૃષ્ટિમાં રહેલ શ્રેયાર્થી પોતાના મત-પંથમાં પણ સાચા-ખોટાને પારખવાની સૂઝ ધરાવતો હોઈ ભાવ-આચાર્યનાં જ ભક્તિ-બહુમાન કરનારો હોય છે.[૧૭]

સ્વમતમાં રહેલ કે અન્ય મત-પંથમાં રહેલ આત્મજ્ઞાની સંતોને વ્યક્તિ ઓળખી ન શકે તે એ સૂચવે છે કે તેની દૃષ્ટિ ઉપરથી મોહનું-દૃષ્ટિરાગનું પડળ હજુ ખસ્યું નથી; અને, તેનો ભાવમળ ઘટ્યો નથી—પારમાર્થિક મોક્ષમાર્ગમાં પ્રવેશઅર્થે જરૂરી ચિત્તશુદ્ધિ થઈ નથી. જેની દૃષ્ટિ સારી હોય તે જેમ બાહ્ય રૂપને બરાબર પારખી શકે છે તેમ જેનો ભાવમળ ઘટ્યો હોય તે પોતાની આંતરસૂઝ વડે સાચા સંતોના આચાર-ઉચ્ચારમાં છતી થતી તેમના આત્મિક ઓજસની—અભય, અદ્વેષ, અખેદની—આભાને બાહ્ય વેશથી નિરપેક્ષપણે, અર્થાત્ તેઓનાં બાહ્ય લિંગ-વેશાદિ ગમે તે હોય તોય, ઓળખી લે છે.[૧૮]

આમાંથી એ ફલિત થાય છે કે મુમુક્ષુ પોતાનાથી અન્ય મત-પંથ-વેશમાં રહેલ આત્મજ્ઞાની સત્ પુરુષોને 'સત્પુરુષ' તરીકે ઓળખી ન શકતો હોય અને ઓળખ્યા પછી એમના પ્રત્યે તેને આદર ન જાગતો હોય તો એની એ ક્ષતિ એ વાતની ચાડી ખાય છે કે તેને યોગાવંચકપણું પ્રાપ્ત થયું નથી; બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો તે પહેલી યોગ દૃષ્ટિમાં પણ આવ્યો નથી ! આ કટુ તથ્ય પ્રત્યે મુમુક્ષુ શાહમૃગીય વૃત્તિ રાખી ન શકે. મુમુક્ષુએ આત્મનિરીક્ષણ કરવું જોઈએ કે દૃષ્ટિરાગના ઘેનમાં તે મુક્તિ-પથના આ પ્રવેશદ્વારથી યે દૂર તો નથી ફંટાઈ રહ્યો ને ?

ઝવેરી ઉકરડે પડેલું સાચું નંગ ઉપાડી લે તેમ, સર્વજ્ઞ-સિદ્ધાંતનું રહસ્ય જાણનાર આત્માઓ ભાવલિંગ યાને આંતરિક ગુણ-વૈભવ જ્યાં પણ હોય ત્યાં એનો ઉચિત આદર કરે છે.[૧૯] તેઓ એ સમજતા હોય છે કે **સાચા સાધર્મી તો ભાવલિંગયુક્ત આત્માઓ જ છે.** તેઓ એ સ્વીકારતાં અચકાતા નથી કે અન્ય મત-પંથમાં રહેલ વ્યક્તિઓ પણ મોક્ષે જઈ શકે છે—જો એમનું આંતરવલણ અર્થાત્ ભાવ જિનાજ્ઞાને અનુકૂળ બની ગયેલ હોય તો.[૨૦]

મુક્તિ ભાવલિંગના આધારે, અર્થાત્ આંતરિક ગુણસંપત્તિના આધારે, મળે છે; દ્રવ્યલિંગની, અર્થાત્ નામ-વેશ આદિ બાહ્ય ઓળખની, ત્યાં કોઈ ગણના નથી.[૨૧] આ વાત ઉપાધ્યાયજી મહારાજે સાડા ત્રણસો ગાથાના સ્તવનમાં પણ દોહરાવી છે:

"કોઈ કહે અમે લિંગે તરશું, જૈન લિંગ છે વારુ;
તે મિથ્યા, નવિ ગુણ વિણુ તરીયે, ભુજ વિણ ન તરે તારુ રે."

અર્થાત્ મુક્તિપથમાં નામ-વેશ-લિંગનું નહિ, પણ મહત્ત્વ ગુણનું—આંતરિક નિર્મળતાનું છે. આંતરિક ગુણસંપત્તિ વિનાનું જૈનમુનિપણું પણ મુક્તિ અપાવવામાં નિષ્ફળ રહે છે. જૈનસંઘમાં એ તો સૌને સુવિદિત છે કે અનેકવાર—પાંચ-પચીસ વાર, સો-બસો વાર કે દશ-વીશ લાખ કે દશ-વીશ કરોડ વાર નહિ પણ સંખ્યાતીત વાર—અરે! અનંતવાર 'ઓઘા' નિષ્ફળ ગયા છે. અહીં એ ખાસ નોંધવું ઘટે કે જે અનંતા 'ઓઘા' નિષ્ફળ ગયા હોવાની વાત શાસ્ત્રો કરે છે તે કંઈ મુનિની બાહ્યચર્યાના પાલનમાં કંઈ કચાશ કે ન્યૂનતાના કારણે વ્યર્થ ગયા છે એવું નથી; શાસ્ત્રો શાખ પૂરે છે કે મુનિજીવનની સઘળી યે બાહ્ય ચર્યાના **પરિપૂર્ણ પાલન** પૂર્વકનાં યે અનંતવારનાં ચારિત્ર મુક્તિ અપાવવામાં નિષ્ફળ રહ્યાં છે.[૨૨]

માટે, આપણું જીવનધ્યેય જો મોક્ષ હોય તો, આપણે માત્ર જન્મે જૈન હોઈએ કે કુલાચારથી જૈન હોઈએ તે પર્યાપ્ત નથી, ભાવથી—અર્થાત્ ગુણથી પણ જૈન બનીએ કે બનવાનો પ્રયત્ન પ્રયાસ કરીએ તે આવશ્યક જ નહિ, અનિવાર્ય છે.[૨૩]

ત્રીજા પ્રકરણનાં ટિપ્પણો

૧. आणारहियाओ आणारंभेण दूरओ नियमा ।

— ઉપદેશપદ, ગાથા ૩૬.

ટીકા— 'आज्ञारहितात् आत्मनः स्वाग्रहवशतो ज्ञानदर्शनचारित्रादीनां देहिनां परिणामः दुर्गतिमार्गनिर्गमनात् प्रोज्झनं कृतं भवति आज्ञारंभेण भगवज्ज्ञानविहितानुष्ठानेन स्वेन...''

— શ્રી મુનિચન્દ્રસૂરિ મહારાજ.

૨. ईदृशं ज्ञानमस्मिन् स्वाग्रहापगमतः गुणविशुद्धः ।
तस्मात् परैः कल्पितादन्यथाग्रहणात् ॥

— ષોડશકપ્રકરણ, ષોડશક ૧૧, શ્લોક ૧૨.

૩. वाक्यार्थमात्रविषयं ....श्रुतम् ।
यत्तु महावाक्यार्थजमतिसूक्ष्मसुयुक्तिचिन्तयोपेतं
......चिन्तामयं तत्स्यात् ।
.. ऐदम्पर्यगतम् (भावनामयं ज्ञानम्) ।

— ષોડશકપ્રકરણ, ષોડશક ૧૧, શ્લોક ૭–૯

૪. अनेन हि ज्ञानं ज्ञानं नाम, क्रियार्थमप्रवृत्तिरेव मोक्षाय अशेषेण संपद्यते ।

—એજન, ષોડશક ૧૧, શ્લોક ૯ ટીકા.

૫. चरमं हितकरणफलम् ।
टीका—चरमं भावनामयं तृतीयं(ज्ञानं), स्वहितनिर्वर्तनफलं ज्ञेयम् ।

— એજન, ષોડશક ૧૧, શ્લોક ૬.

૬. (i) भावनामये ज्ञाने सति सर्वेषु जीवेषु हितहेतुः प्रवृत्तिः ।

— એજન, ષોડશક ૧૧, શ્લોક ૧૧ ટીકા.

(ii) श्रुतज्ञानाद्विवादः स्याज्ज्ञानाभिनिवेश, चिन्तया ।
माध्यस्थ्यं, भावनाज्ञानात् सर्वत्र च हितार्थिता ॥

— વૈરાગ્યકલ્પલતા, સ્તબક ૯, શ્લોક ૧૦૫૯

૭. (i) भावलिङ्गं हि मोक्षाङ्गं द्रव्यलिङ्गमकारणम् ।
द्रव्यं नात्यन्तिकं यस्मान्नाप्यैकान्तिकमिष्यते ॥

— અધ્યાત્મસાર, આત્મનિશ્ચયાધિકાર, શ્લોક ૧૮૩.

(ii) भावस्य मोक्षहेतुत्वं तेन मोक्षो न्यायिनाम् ।

टीका—भावस्यान्तःपरिणामस्य मोक्षे मोक्षहेतुत्वं न्यायिनां तेन न एव योग इत्युक्तं भाति ।

— દ્વાત્રિંશદ્ દ્વાત્રિંશિકા, દ્વાત્રિંશિકા ૧૦, શ્લોક ૨૨.

૮. अपुनर्बन्धकस्यापि या क्रिया शमसंयुता ।
चित्रा दर्शनभेदेन धर्मविघ्नक्षयाय सा ॥

— અધ્યાત્મસાર, અધ્યાત્મસ્વરૂપાધિકાર, શ્લોક ૧૫.

૯. गड्डुत्तणस्स जुग्गो भद्दगपगई विसेसनिउणमई ।
नयमग्गरई तह दढनियवयणठिई विणिद्दिट्ठो ॥

— શ્રી શ્રાદ્ધવિધિપ્રકરણ, ગાથા ૩.

સરખાવો : વિંશતિવિંશિકા, વિંશિકા ૧, ગાથા ૧૮

(જુઓ પ્રકરણ ૩, ટિપ્પણી ૩).

૧૦. सम्यग्विरक्तिर्न तु यस्य चित्ते सम्यग्गुरुर्यस्य न तत्त्ववेत्ता ।
सदानुभूत्या दृढनिश्चयो यस्तस्यैव सिद्धिर्न हि चापरस्य ॥

— હૃદયપ્રદીપષટ્ત્રિંશિકા, શ્લોક ૩

૧૧. भवी न धर्मैरविधिप्रयुक्तैर्गमी शिवं येषु गुरुर्न शुद्धः ।
रोगी हि कल्यो न रसायनैस्तैर्येषां प्रयोक्ता भिषगेव मूढः ॥
समाश्रितस्तारकबुद्धितो यो यस्यास्त्यहो मज्जयिता स एव ।
ओघं तरीता विषमं कथं स तथैव जन्तुः कुगुरोर्भवाब्धिम् ॥

—અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમ, અધ્યાય ૧૨, શ્લોક ૨,

૧૨. જુઓ યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય, શ્લોક ૧૩૪–૧૪૨.

चित्रा तु देशनैतेषां, स्याद्विनेयानुगुण्यतः ।
यस्मादेते महात्मानो, भवव्याधिभिषग्वराः ॥
तदभिप्रायमज्ञात्वा, न ततोऽर्वाग्दृशां सताम् ।
युज्यते तत्प्रतिक्षेपो, महानर्थकरः परः ॥

— એજન, ક્રમશઃ શ્લોક ૧૩૪ અને ૧૩

૧૩. (i) જુઓ ષોડશક પ્રકરણ, ષોડશક ૧, શ્લોક ૨ અને ષોડશક

શ્લોક ૩–૧

(ii) भस्मना केशलोचेन वपुर्धृतमलेन वा ।
महान्तं बाह्यदृग् वेत्ति चित्साम्राज्येन तत्त्ववित् ॥

— જ્ઞાનસાર, તત્ત્વદૃષ્ટ્યષ્ટક, શ્લોક ૭.

૧૪. तस्य प्रतिक्षेपः तत्तद्देशनानयाभिप्रायमजानतोऽयुक्तः ।
आर्यापवादस्यानाभोगजस्यापि महापापनिबन्धनत्वात् ।
— દ્વાત્રિંશત્ દ્વાત્રિંશિકા, દ્વાત્રિંશિકા ૨૩, શ્લોક ૨૯ ટીકા.

૧૫. सद्भिः कल्याणसंपन्नै-र्दर्शनादपि पावनैः ।
तथादर्शनतो योग आद्यावञ्चक उच्यते ॥
— યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય, શ્લોક ૨૧૯.

૧૬. एवंविधस्य जीवस्य भद्रमूर्तेर्महात्मनः ।
शुभो निमित्तसंयोगो जायतेऽवञ्चकोदयात् ॥
योगक्रियाफलाख्यं य-च्छ्रूयतेऽवञ्चकत्रयम् ।
साधूनाश्रित्य परम-मिषुलक्ष्यक्रियोपमम् ॥
— યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય, શ્લોક ૩૩, ૩૪.

૧૭. (i) आचार्यादिष्वपि ह्येतद्विशुद्धं भावयोगिषु ।
ટીકા—भावयोगिषु न द्रव्याचार्यादिष्वधर्मजरक्षणेषु, कूटरूपे खल्वकूटबुद्धे-रप्यसुन्दरत्वात् ।
— યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય, શ્લોક ૨૬.

(ii) आचार्यादिष्वपीति-भावयोगिषु तात्त्विकगुणशालिषु योगबीजं, न चान्येष्वपि द्रव्याचार्यादिष्वपि, कूटेऽकूटधियोऽपि हि असारत्वाद-सुन्दरत्वात्, तस्याः सद्योगबीजत्वानुपपत्तेः ।
— દ્વાત્રિંશત્ દ્વાત્રિંશિકા, દ્વા૦ ૨૧, શ્લોક ૧૩ ટીકા.

૧૮. अस्य हेतुश्च परमस्तथा भावमलाल्पता ॥
नास्मिन् घने यतः सत्सु तत्प्रतीतिर्महोदया ।
किं सम्यग् रूपमादत्ते कदाचिन्मन्दलोचनः ॥
— યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય, શ્લોક ૩૫, ૩૬.

૧૯. (i) भावलिङ्गरता ये स्युः सर्वसारविदो हि ते ।
— અધ્યાત્મસાર, આત્મનિશ્ચયાધિકાર, શ્લોક ૧૮૨.

(ii) सर्वज्ञप्रतिपत्त्यंशमाश्रित्यामलया धिया ।
निर्व्याजं तुल्यता भाव्या सर्वतन्त्रेषु योगिनाम् ॥
ટીકા—सर्वज्ञोक्तपालनपरतया सर्वदर्शनेषु मुमुक्षूणां तुल्यता ।
— દ્વાત્રિંશત્ દ્વાત્રિંશિકા, દ્વાત્રિંશિકા ૨૩, શ્લોક-૧૭.

[illegible]

યોગશતકમાં ગ્રન્થકાર [illegible] કહે છે કે "ગુરુએ ધર્મ-સાધકની ભૂમિકા પરખીને, અપુનર્બંધક જેવા પ્રાથમિક કોટિના આરાધકને સામાન્યપણે પરપીડાત્યાગ, દેવ, ગુરુ અને અતિથિનાં પૂજા-સત્કાર અને દીનાદિને દાન વગેરે લોકધર્મનો ઉપદેશ આપવો; કારણ કે જંગલમાં માર્ગભ્રષ્ટ મુસાફરને કેડી બતાવવાથી તે માર્ગમાં પહોંચી જાય છે તેમ આ લૌકિક ધર્મને આધારે પ્રાથમિક કક્ષાના એ જીવો મોક્ષમાર્ગમાં પ્રવેશ પામી શકે છે."[2]

વિંશતિવિંશિકા ગ્રંથના પ્રારંભમાં જ તત્ત્વપ્રાપ્તિનો ઉપાય બતાવતાં અને ચરમાવર્તની ઓળખાણ આપતાં ગ્રન્થકાર કહે છે કે, "મધ્યસ્થતા, સદ્‌બુદ્ધિનો યોગ અને અર્થિતા વડે અવશ્ય તત્ત્વવિશેષનું જ્ઞાન થાય છે. આ ત્રણ ગુણ વિના તત્ત્વજ્ઞાન થતું

નથી. માટે, આ (ગુણો સહિત આગમના પરિશીલન)માં પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. સાથે સાથે ગુણી પુરુષોની સેવા, તેમનો વિનય, તેમની આજ્ઞાનું પાલન તથા યથાશક્તિ સાધુ અને અનાથ જનોની સેવા પણ અવશ્ય કરવી જોઈએ. ચરમાવર્ત્તમાં રહેલા ભવ્યમાં આ ગુણો ખીલેલા હોય છે; અને. ભવનો અંત જેનું ફળ છે એવો ચરમાવર્ત્ત પણ આ ગુણોથી કળી શકાય છે."[3]

જીવ જ્યારે ચરમાવર્ત્તમાં આવે છે અને તેનો ભાવમળ ક્ષીણ થાય છે અર્થાત્ તે ધર્મપ્રાપ્તિ માટે યોગ્ય બને છે ત્યારની એની સ્થિતિનું વર્ણન કરતાં યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચયમાં ગ્રંથકાર કહે છે કે, "દુઃખી માત્ર પ્રત્યે અત્યંત દયા, ગુણવાન પ્રત્યે અદ્વેષ અને સર્વત્ર ઔચિત્યપૂર્વકનું વર્તન એ જીવ કરે છે."[4]

ધર્મ પ્રાપ્તિ માટે જે સામાન્ય સદ્‌ગુણોની મૂડી જોઈએ તેનો ખ્યાલ જ્ઞાનીઓએ ઉપર્યુક્ત વચનોમાં આપ્યો છે. એમાંથી એ હકીકત દીવા જેવી સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે કે આત્મસાધનામાં રત ગુણી જનો, માતાપિતા આદિ ઉપકારી જનો તથા દીન-દુઃખીયાંની સેવા, ભક્તિ અને સહાયતા — ઓછામાં ઓછો આટલો પરાર્થ જીવનમાં આવ્યા વિના ધર્મપ્રાપ્તિ માટેની યોગ્યતા પણ આવતી નથી. અર્થાત્ મોક્ષમાર્ગમાં પ્રવેશ માટે આ ગુણસંપત્તિ તો જોઈએ જ.

આમ, ધર્મનો પ્રારંભ પરાર્થભાવના બીજથી થાય છે. સ્વોપકાર પણ સાનુબંધ બને છે પરોપકારથી.[5] ચિત્ત પરાર્થ-વૃત્તિથી વાસિત હોય તો જ તે ઉત્તરોત્તર અધિક શુદ્ધ થતું જઈ મુક્તિ સુધી લઈ જઈ શકે. પ્રણિધાનાદિ આશય વિના એ અસંભવિત છે કે ચિત્તની વિશુદ્ધિ ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિંગત થતી રહી ક્રમશઃ મુક્તિ પ્રતિ દોરી જાય.[6] જ્ઞાનીઓ કહે છે કે "સદા પરહિતમાં રત રહેનાર, ગંભીર અને ઉદાર વ્યક્તિનું સદનુષ્ઠાન જ દશ સંજ્ઞાઓના નિરોધથી–નિરોધના ઉત્સાહથી–પરિપૂર્ણ બને છે."[7] તાત્પર્ય એ છે કે સ્વાર્થપરાયણ વ્યક્તિનો દશ

[illegible]

આત્મિક વિકાસક્રમનું અને મોક્ષમાર્ગની સમગ્ર સાધના-ચર્યાનું પરિશીલન કરતાં, તેમાંથી એક નિયમ આપણી સમક્ષ સ્પષ્ટ ઉપસી આવે છે તે એ કે, **સ્વાર્થ—સંકોચ એ બંધનનો માર્ગ છે અને પરાર્થ—વિશાળતા એ મુક્તિ તરફની ગતિનો.** [આ મુદ્દાના વિસ્તૃત વિવેચનના અર્થી જિજ્ઞાસુઓએ લેખક કૃત "મોક્ષમાર્ગના બે ચીલા" શીર્ષક લેખ (–જિનસંદેશ, તા. ૧૫ મે, ૧૯૭૫) અવલોકનીય છે.]

આત્મવિકાસની સાવ પ્રારંભિક ભૂમિકારૂપ પ્રથમ યોગ-દૃષ્ટિમાં પણ જીવને સ્થાન ત્યારે જ મળે છે કે જ્યારે તેના અંતરમાં કંઈક કરુણા અંકુરિત થઈ હોય.[૮] અર્થાત્ વ્યક્તિ

---

* જુઓ પ્રકરણના અંતે પરિશિષ્ટ : સુખ સમૃદ્ધિનો મૂળ સ્રોત.

ધાર્મિક અનુષ્ઠાન ગમે તેટલું કરતી દેખાય પણ ચિત્તમાં જો કેવળ સ્વાર્થ જ ભર્યો પડ્યો હોય, બીજાના સુખનો વિચાર ફર્યો જ ન હોય, તો સમજવું કે સાચો ધર્મ ત્યાં પાંગર્યો જ નથી. ધર્મ શુભાત્મપરિણામરૂપ હોવાથી સદા નિર્મળ છે.[૯] તે કેવળ પ્રવૃત્તિનું નહિ પણ વૃત્તિનું પરિવર્તન માગે છે. આથી, માત્ર પ્રવૃત્તિની ફેરબદલીથી સંતોષ ન માનતાં જ્ઞાનીઓ વૃત્તિની શુભાત્મા ઉપર સદા ભાર આપે છે. આથી માર્ગાનુસારીના પાંત્રીસ ગુણોમાં, યોગની પૂર્વસેવામાં અને શ્રાવકના એકવીસ ગુણોમાં પણ પરાર્થભાવનાં બીજકો જ્ઞાનીઓએ મૂક્યાં છે. જ્ઞાનીઓ તત્ત્વચિંતનની ગણના પણ અભ્યાસમાં તો જ કરે છે કે જો તે બીજી શરતો ઉપરાંત મૈત્ર્યાદિભાવ સંયુક્ત હોય.[૧૦]

મૈત્રીનું સ્વરૂપ છે બીજાનાં સુખ કે હિતની ચિંતા.[૧૧] બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, બીજાના સુખ કે હિતનો વિચાર જેના મૂળમાં હોય તે પ્રવૃત્તિને જ જ્ઞાનીઓ આધ્યાત્મિક પ્રવૃત્તિ તરીકે માન્ય કરે છે. અંતરમાં સર્વ જીવો પ્રત્યે સ્નેહ એ જ મૈત્રીની કાયા છે.[૧૨] પાપી અને દુઃખી જીવો પ્રત્યે એ કરુણારૂપે વ્યક્ત થાય છે, ગુણી અને સુખી આત્માઓ પ્રત્યે પ્રમોદ રૂપે અને ધર્મ તેમ જ ધર્મીજનો પ્રત્યે દ્વેષ ઓકનારા ધર્મવિમુખ જીવો પ્રત્યે કરુણાપૂર્ણ ઉપેક્ષા અર્થાત્ માધ્યસ્થ્ય રૂપે. અર્થાત્ કરુણા, પ્રમોદ અને માધ્યસ્થ્ય એ પણ મૈત્રીનાં જ સ્વરૂપો છે. શ્રી જિનેશ્વર દેવનિર્દિષ્ટ દાનથી માંડીને સામાયિક કે સર્વવિરતિ સુધીના સઘળા ચે વ્યવહારમાર્ગમાં મૈત્રી, પ્રમોદ, કરુણા અને માધ્યસ્થ્ય–આ ચાર ભાવો પથરાયેલા પડ્યા છે.[૧૩] આ ભાવોનો વિકાસ અને આત્મવિકાસ સાથે સાથે ચાલે છે.

સમકિતના ઓળખ

અંતરમાં જીવસૃષ્ટિ પ્રત્યે પ્રેમનો અંકુર ન ફૂટે અને જીવ ધર્મ પામી જાય એવું બનતું નથી; ધર્મ આવે ત્યાં પોતાતુલ્ય ચૈતન્ય પ્રતિ અંતરમાં મૈત્રી ઉભરાય

જ. ભિન્ન ભિન્ન જીવન પરિસ્થિતિમાં રહેલા જગતના જીવો પ્રત્યે ઉપર્યુક્ત ચારમાંના જ કોઈ એક ભાવને બદલે અંતરમાં દ્વેષ, મત્સર, ઘૃણા, તિરસ્કાર આદિ ભાવો જ ઘર કરી બેઠાં હોય તો એમ જ સમજવું રહ્યું કે મુક્તિની વાટ હજી હાથ લાગી નથી.[૧૪]

'અમુક વ્યક્તિને સમ્યગ્દર્શન ભાવથી પ્રાપ્ત થયું છે કે નહીં', એ શી રીતે જાણી શકાય?' –આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતાં શાસ્ત્રકારોએ સ્પષ્ટ કહ્યું છે. કે "ઉપશમ, સંવેગ, નિર્વેદ, અનુકંપા અને આસ્તિકય—આ પાંચ લક્ષણો અથવા જીવમાત્ર પ્રત્યે મૈત્રી, ગુણવાન આત્માઓ પ્રત્યે પ્રમોદ, દીનદુઃખી પ્રત્યે કરુણા અને અવિનીત પ્રત્યે માધ્યસ્થ્ય જેનામાં સમ્યક્ પ્રકારે હોય તે આત્મા સમકિતી છે એમ જાણવું."[૧૫] સમકિતીની ઓળખ માટેનો અહીં જણાવેલો બીજો વિકલ્પ તો જીવજગત પ્રત્યે મૈત્ર્યાદિનું અસ્તિત્વ સ્પષ્ટપણે માગે જ છે; પણ પ્રથમ વિકલ્પમાંના 'ઉપશમ' અને 'અનુકંપા' પણ એ વાતની પ્રતીતિ આપે છે કે ચૈતન્ય પ્રત્યે પ્રેમ અને ધર્મપ્રાપ્તિ–એ બે ગાઢ રીતે સંકળાયેલાં છે.

—ઉપશમ : અપરાધી પ્રત્યે પણ માતૃહૃદય

'ઉપશમ'થી શું અભિપ્રેત છે તે સ્પષ્ટ કરતાં ઉપાધ્યાયજી યશોવિજયજી મહારાજ કહે છે કે ઉપશમ એટલે 'અપરાધીશું પણ નવિ ચિત્ત થકી, ચિંતવીએ પ્રતિકૂળ!' સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિ જેને થઈ હોય તે વ્યક્તિના અંતરમાં સમગ્ર પ્રાણીસૃષ્ટિ પ્રત્યે વાત્સલ્યનો એવો નિર્મળ પ્રવાહ વહેતો થઈ જાય છે કે પાપી-અપરાધી જીવો સાથે પણ એનો વ્યવહાર એક વત્સલ માતા જેવો જ રહે છે. પોતાના કુછંદે ચડેલ સંતાનને એ ધોલ મારે ત્યારે પણ એના અંતરમાં તો એ બાળકનું હિત જ વસેલું હોય છે. માતા પોતાના બાળકને દુર્ગુણથી મુક્ત રાખવા ગુસ્સે થઈ એને શિક્ષા કરે છે, પણ બાળક દુઃખી થાય એમ એ કદી ઇચ્છતી નથી; તેમ સમકિતી આત્મા જરૂર પડયે અપરાધીને

શિક્ષા કરે પણ એના પ્રત્યે ખાર ન રાખે–એનું અનિષ્ટ કરવાનો વિચાર સુધ્ધાં યે ન કરે. ગુસ્સા અને દ્વેષ–ખાર–ડંખ વચ્ચે એક પાયાનો ફરક છે. દ્વેષીલી વ્યક્તિ પોતાના હરીફને ખાડામાં ઉતારવા ઠંડા કલેજે યોજનાબદ્ધ પ્રયાસ કરે છે, જ્યારે દ્વેષરહિત વ્યક્તિ કોઈ પ્રસંગવશ ક્રોધના આવેશમાં આવીને તે ક્ષણે સામી વ્યક્તિને આકરી શિક્ષા પણ કદાચ કરી દે પણ, એ આવેશ શમ્યા પછી, સામી વ્યક્તિ પ્રત્યે ખાર રાખી તક મળ્યે તેનું અહિત કરવાનો–એને નુકશાન પહોંચાડવાનો–પ્રયત્ન એ નથી કરતી.

—અનુકંપા વિના તાત્ત્વિક આસ્તિક્ય અસંભવ

સમ્યગ્દર્શનની ઓળખનું એક પાયાનું લિંગ છે આસ્તિકતા. **સાચી આસ્તિકતા અનુકંપાયુક્ત અંતરમાં જ પ્રગટે છે.**[૧૬] અનુકંપા કોને કહેવી ? ‘પોતાનાં અને પરાયાં’ કે એવા અન્ય કોઈ પક્ષપાત વિના, દુઃખીના દુઃખ જોતાં અંતર દ્રવી ઉઠે અને તે દુઃખ દૂર કરવાની ઇચ્છા થાય : આ છે અનુકંપા. આ બાબત કંઈ ગૂંચવાડો ન રહે તે માટે શાસ્ત્રકારોએ તેના બે ભેદ પાડી આપ્યા છે–દ્રવ્ય અનુકંપા અને ભાવ અનુકંપા. જીવનની મૂળભૂત આવશ્યકતાઓ અને સુખ-સગવડની સામગ્રી જેમને પ્રાપ્ત છે પણ જેઓ ધર્મહીન છે–સાચી જીવનદૃષ્ટિથી વંચિત છે, તેમના પ્રત્યે અંતર કરુણાથી દ્રવી ઉઠે અને તેમને સમ્યગ્દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય એવી સદ્ભાવના પૂર્વક યથાશક્તિ–યથામતિ એ દિશામાં સાચા દિલનો જે પ્રયાસ કરવામાં આવે તે ભાવ અનુકંપા; અને જીવનની મૂળભૂત જરૂરિયાતોના અભાવે ટળવળતા આત્માઓને જોઈ અંતરમાં એના પ્રત્યે સહાનુભૂતિ પ્રગટે અને તેમની આવશ્યકતાની પૂર્તિ કરવાના યથાશક્તિ પ્રયત્નરૂપે જે વ્યક્ત થાય તે દ્રવ્ય અનુકંપા.[૧૭] એ સ્મરણમાં રહે કે સાધનહીન પ્રત્યે દ્રવ્ય અનુકંપા વિના, લાગણીશૂન્ય હૈયે વૈરાગ્ય કે અધ્યાત્મનો કોરો ઉપદેશ આપી દેવો એટલા માત્રમાં

[illegible]

અનુકંપા, કરુણા, સહાનુભૂતિ એ ધર્મ જીવનની પહેલી શરત છે. આ ચીજ જેના અંતરમાં પડેલું નથી તેવી વ્યક્તિઓને માત્ર ધાર્મિક ક્રિયાકાંડમાં જોતરીને શનૈઃશનૈઃ ધાર્મિક બનાવી શકાતી નથી. ધાર્મિક થવું એટલે શું જગતના દુઃખોની [illegible] કેવળ પોતાના જ મુક્તિની ચિંતામાં ડૂબી જવું? શું માત્ર 'જીવવધ ન કરવો' એટલો જ અહિંસાનો અર્થ છે? વિશ્વવત્સલ શ્રી જિનેશ્વર દેવોની આજ્ઞા ઉપર વિશદ ચિંતન કરી, જીવ માત્ર પ્રત્યે કરુણા, સહાનુભૂતિ અને પ્રેમ પર્યંત અહિંસાનું અર્થઘટન વિસ્તારવું જોઈએ.

અહિંસાની જીવનપદ્ધતિ

માત્ર પ્રાણવધ, ખૂન, મારામારી કે યુદ્ધ એ જ હિંસા નથી; જેના મૂળમાં સ્વાર્થ, દ્વેષ, ઘૃણા રહેલાં છે તે

* જુઓ Rev. David Vilkersonનું પુસ્તક: The Cross and the Switchblade કે તેનો શ્રી ઈશ્વરભાઈ પટેલ કૃત અનુવાદ: 'પ્રભુના નામે', પ્રકાશક: બાલગોવિંદ કુબેરદાસ એન્ડ કું૦, ગાંધીમાર્ગ, અમદાવાદ-૧.

સંઘર્ષ માત્ર હિંસા છે. પોતાના સ્વાર્થને પ્રથમ સ્થાન આપતી વિચારધારા અને રસ્મ-રિવાજ એ હિંસાની જીવનપદ્ધતિ છે. ભૌતિક સુખ-સગવડ અને તેની સામગ્રીની પ્રાપ્તિ અને ઉપભોગ ટાણે 'હું પહેલાં, પછી બીજા'–આ છે એ જીવનપદ્ધતિનો કેન્દ્રવર્તિ વિચાર. ઈર્ષ્યા, મત્સર, દ્વેષ એનાં ફરજંદ છે. બીજાનો નાશ કરીને પણ પોતાનો સ્વાર્થ સિદ્ધ કરવો એ એની અંતિમ નિકૃષ્ટ કક્ષા છે. વિશ્વવત્સલ પ્રભુ વીરે ચીંધેલી અહિંસા એ એક એવી જીવનપદ્ધતિ છે, જેમાં બીજાનો વિચાર–તેના હિતનો, સુખનો વિચાર–પ્રથમ હોય, પછી જાતનો વિચાર. આથી અહિંસાના એ માર્ગનો યાત્રી કરુણા વિનાનો હોય એ અસંભવિત છે. સ્વાર્થી એકલપેટી વ્યક્તિઓ માટે એ માર્ગ છે જ નહિ. 'वसुधैव कुटुंबकम्' **નો ભાવ અંતરમાં જાગ્યા વિના સાચી અહિંસાનો જન્મ થતો નથી.** પોતાના પ્રાણના ભોગે પણ બીજાને જીવાડવો એમાં અહિંસાની પરાકાષ્ટા છે.

બીજા જીવોમાં પોતાતુલ્ય આત્મા વિલસી રહ્યો છે એ ભાનપૂર્વકની આત્મીયતા–વાત્સલ્ય–પ્રેમ અહિંસાનો મૂળસ્રોત છે.[૨૩] પ્રેમ હોય ત્યાં પ્રેમપાત્રને લેશમાત્ર દુઃખ ન થાય એ રીતે જીવવાની કાળજી સ્વાભાવિક રહે, એટલું જ નહિ, એની સાથે સહાનુભૂતિ, સહકાર અને સહિષ્ણુતાપૂર્વકનો વ્યવહાર, અર્થાત્ સામાનાં હિત–સુખ અર્થે જાતે થોડી અગવડ કે કષ્ટ વેઠી લેવાની વૃત્તિપૂર્વકનો જીવનવ્યવહાર પણ એની સહજ ફલશ્રુતિ હોય. એટલે મહાવીર પ્રભુનો અનુયાયી ન્યાય, નીતિ અને નિષ્ઠાપૂર્વકના ઉદ્યમથી પ્રાપ્ત દ્રવ્યનો પણ કેવળ પોતાનાં સુખ-સગવડમાં જ વ્યય ન કરી નાંખતાં, જરૂરિયાતવાળા અન્ય જીવોને સહાયભૂત થવા ઉલ્લાસપૂર્વક પ્રયત્નશીલ રહે—એ 'અતિથિ સંવિભાગ' કરે; એટલું જ નહિ, પરિગ્રહ-પરિમાણ વ્રત દ્વારા પોતાની સંચયવૃત્તિને પણ અંકુશમાં લઈ લે.

સ્વાર્થી વ્યક્તિ અહિંસક હોઈ ન શકે

ટૂંકમાં, ધર્મનો ધ્યેય જ સ્વાર્થવિસર્જન છે. વ્યક્તિને સ્વાર્થની પકડમાંથી ક્રમશઃ મુક્ત કરી, તેના અંતરમાં નિઃસ્વાર્થ વૃત્તિનો ઉત્તરોત્તર અધિક ઉઘાડ અને વિકાસ કરવાની યોજના માર્ગાનુસારીની જીવનચર્યામાં અને શ્રાવક માટેના અણુવ્રતોમાં છે. જેની સ્વાર્થવૃત્તિ પ્રબળ હોય તે વ્યક્તિ અહિંસક ન રહી શકે. અહિંસાનો અને અપરિગ્રહનો ઉદ્ભવ પ્રેમમાંથી છે અને સ્વાર્થ હોય ત્યાં નિર્મળ પ્રેમ પાંગરી ન શકે. કોઈ વ્યક્તિ દેખીતી રીતે કંઈ હિંસા કરતી ન હોય પણ તેનું ચિત્ત સ્વાર્થથી અતિ દૂષિત હોય તો તે સ્વાર્થપૂર્ણ અતિમલિન વિચારોથી ખદબદતું રહેવાનું. જ્ઞાનીઓ આવી વ્યક્તિની બાહ્ય અહિંસાનું બહુ મૂલ્ય આંકતા નથી; અશુદ્ધ ભાવ એ જ પારમાર્થિક દૃષ્ટિએ હિંસા છે. હિંસા–અહિંસાનો આધાર માત્ર સ્થૂળ કર્મ નથી, પણ આંતરિક વિવેક છે.[૨૪]

આથી, ધર્મમાર્ગે પ્રગતિ ઇચ્છનારે આ તથ્ય બરાબર સમજી લેવું જોઈએ કે ધર્મ એ છે કે જે સ્વાર્થથી પર થવામાં સહાયક હોય; વ્યવહારશુદ્ધિ અને ચિત્તશુદ્ધિમાં ન પરિણમતાં પ્રાણહીન ક્રિયાકાંડ પૂરાં કરી આપવાથી કે શાસ્ત્રોક્ત અર્થાત્ પોતાના મત-પંથ અને સંપ્રદાયને માન્ય દાર્શનિક સિદ્ધાંતની માન્યતાને મનમાં કટ્ટરતાથી ઠાંસી લેવા માત્રથી 'જૈન' થઈ જવાતું નથી.

'એ કંદમૂળ નહિ ખાય, એ જૈન છે' ની જેમ 'એ ખોટું નહિ બોલે, એ અન્યાય–અનીતિ નહિ આચરે, એ જૈન છે'— એવી છાપ પણ ઉપસવી જોઈએ. સાચી ધાર્મિકતા સમગ્ર જીવન દ્વારા અભિવ્યક્ત થાય છે, તે માત્ર સાંપ્રદાયિક ક્રિયાકાંડ કે અનુષ્ઠાનોમાં જ સીમિત રહેનારી ચીજ નથી.

પરિશિષ્ટ

સુખ-શાન્તિનો મૂળ સ્રોત*

આપણી વર્તમાન શારીરિક, માનસિક અને આધ્યાત્મિક શક્તિઓ અને મર્યાદાઓનું તેમ જ આપણને પ્રાપ્ત થયેલ કૌટુંબિક અને સામાજિક પરિસ્થિતિનું બીજ આપણાં પૂર્વ કર્મોમાં આપણી પોતાની વૃત્તિઓ અને પ્રવૃત્તિઓમાં રહેલું છે. આ તથ્યની સ્પષ્ટ સમજણ આપણને એ જ્ઞાન આપે છે, વર્તમાન કર્મોનું મૂલ્ય નક્કી કરવાની સાચી દૃષ્ટિ પણ મેળવી શકીએ.

કુદરતનો અનુલ્લંઘનીય કાયદો

પ્રકૃતિનો એક અટલ નિયમ છે કે જેનું ઉલ્લંઘન કદી કોઈથી કરી શકાતું નથી. જ્યારે કોઈ સત્કૃત્યનું કામ કરે કે મંગલ-અમંગળ ધ્યાન કે વિચાર કર્યા કરે તેનો બદલો તેને અવશ્ય મળે જ છે. તમે ગમે તેવા એકાંત સ્થળે પાપ કરો, તોય એનું ફળ તમને ભોગવવાનું જ; દુઃખ અને દારિદ્ર્ય તમારા ઉપર ત્રાટકશે જ. પ્રકૃતિને કોઈ રીતે છેતરી શકાતી નથી, એની આંખમાં ધૂળ નાખી શકાતી નથી. અને તેથી નિર્જન એકાંત ગુફામાં જઈને પાપ આચરો તોય કુદરતના આ નિયમમાંથી છટકી શકાતું નથી. હૃદયમાં તમે ખોટો વિચાર સેવો કે એના પરિણામ સ્વરૂપે બાહ્ય જગતમાં દુઃખદાયક પરિસ્થિતિ, મોડી કે વહેલી, તમને અચૂક પેદા થશે. એ જ રીતે, વ્યક્તિએ કરેલું સત્કૃત્ય લોક જાણતું હોય કે ન જાણતું હોય, પરંતુ કુદરત તેના પ્રત્યેક સત્કૃત્યની પણ નોંધ રાખે છે. અને તેનું ઇનામ ઘેર બેઠાં તેને પહોંચાડે છે.

આપણા અનેક વિચારવંતોએ આપણી ઓળખવા મથતા મનોવ્યાપારોની વિશદ છણાવટ કરી આપેલો કર્મનો સિદ્ધાંત જૈન, બૌદ્ધ, હિંદુ આદિ આધ્યાત્મિક વિચારધારાઓમાં અપનાવાયેલો છે. પરામનોવિજ્ઞાનનાં સંશોધનો દરમ્યાન પણ કર્મના એ સિદ્ધાંતને સમર્થન મળ્યું છે. 'બાળકો જન્મ ક્યાં લેશે એની પસંદગી કરી શકાય છે ખરી?' એ પ્રશ્નનો 'લાઈફ-રીડિંગ્ઝ'ના આગાતરાઓ દરમ્યાન ઉત્તર મળ્યો છે કે 'એની પસંદગી કરી શકાતી નથી, પરંતુ પૃથ્વી ઉપરનું

* લેખકકૃત 'વિજ્ઞાન અને અધ્યાત્મ' આવૃત્તિ ત્રીજી, પૃષ્ઠ ૬૬-૭૧; પ્રકાશક: ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ-૧.

[illegible]

[illegible] પરિસ્થિતિનાં પ્ર- [illegible] ડૉ. એલેક્ઝાંડર કેનને નોંધ્યું છે કે "ગત જન્મમાં [illegible] નિયમના કારણે. [illegible] પ્રવૃત્તિઓમાં [illegible] વાત કહી જાય છે. [illegible] નથી [illegible] તેમના [illegible] ઉપરાઉપરી અનેક આપત્તિઓ [illegible] કરે છે. એમના ગત જન્મોમાં નજર નાખતાં જણાય છે કે એમણે પૂર્વે ક્રૂર કર્મો કર્યાં છે. જ્યારે કોઈ આજે ગમે તેમ વર્તે છે તોય એના પાસા પોબાર જ પડે છે; ગત જન્મોમાં એણે કરેલ કોઈ સત્કાર્યનું એ ઇનામ ન હોઈ શકે?"[2]

ગત જીવનના આચાર-વિચારના પડઘારૂપે વ્યક્તિનું વર્તમાન જીવન આકાર લે છે; એની સાબિતી એડગર કેસીએ આપેલાં 'લાઈફ-રીડીંગ્ઝ'માં પણ પ્રાપ્ત થઈ છે. "કેસીએ, ગત જીવનના આધારે, તે વ્યક્તિઓની શક્તિઓ, ખાસિયતો, શોખો, રસવૃત્તિઓ અને ધંધા સુધ્ધાંની આગાહીઓ કરેલી, જે આશ્ચર્યજનક હદે સાચી પુરવાર થઈ છે."[3] 'એજ-રીગ્રેશન' દ્વારા વ્યક્તિનાં ગત જીવનોમાં નજર કરવાના અખતરાઓમાં એ પણ દેખાયું છે કે એક જીવનનાં વિચાર-વર્તનના પડછાયા એ પછીના બીજા જ જીવનમાં કે ઘણા ભવોનું અંતર પડ્યા પછી સપાટી ઉપર આવે છે.[4]

આપણી વર્તમાન પરિસ્થિતિનું બીજ

પૂર્વજીવનનું કર્મ જેમ વર્તમાન જીવનમાં ફળ દેખાડે છે, તેમ આ જીવનનું કર્મ પણ વર્તમાન જીવનમાં પોતાનો પ્રત્યાઘાત જન્માવી શકે છે: આ સત્ય પશ્ચિમમાં આજે સ્વીકારાઈ રહ્યું છે. આ જીવનમાં આપણને પ્રાપ્ત થતી પ્રસન્ન પળો કે દુઃખના દિવસોનું બીજ આપણે પૂર્વજીવનમાં જ નાખ્યું હોય એવો નિયમ નથી, એ બીજ આપણે વર્તમાન જીવનમાં વાવ્યું હોય

૧. ડૉ. એલેક્ઝાંડર કેનન, 'ધ પાવર વીધીન', પૃષ્ઠ ૧૮૦.
૨. એજન, પૃષ્ઠ ૧૭૦-૧૭૧.
૩. મુરે બર્નસ્ટીન, 'ધ સર્ચ ફોર બ્રીડી મર્ફી', પૃષ્ઠ ૯૩.
૪. ડૉ. એલેક્ઝાંડર કેનન, 'ધ પાવર વીધીન', પૃષ્ઠ ૧૭૨-૧૭૩.

એમ પણ બને; અને માત્ર પ્રવૃત્તિ જ નહિ, આપણા મનમાં ઊઠતી લાગણીઓ અને વિચારો પણ, તેના તેના તેવા પ્રત્યાઘાતો જન્માવે છે. "એવું નથી કે વિચારો કૃતિમાં ઊતરે તો જ કર્મના નિયમાનુસાર તે પોતાના પ્રત્યાઘાત જન્માવવા સમર્થ બને. જો તે પૂરતી ઉત્કટતા ધરાવતા હોય અને પૂરતા સમયગાળા સુધી રહ્યા હોય તો, આખરે, તે પોતાને અનુરૂપ ફળ બાહ્ય પરિસ્થિતિમાં પણ નીપજાવશે. એક ચાલુ ઉદાહરણથી આ વાત સ્પષ્ટ કરી શકાય : જો કોઈ માણસ કોઈને ઉત્કટતાથી સતત ધિક્કારતો હોય—ત્યાં સુધી કે તેને મારી નાખવાની આતુર અભિલાષા તે ધરાવતો હોય—પણ એ કૃત્યનાં માઠાં પરિણામોની બીકથી તેને મારી નાખવાની હિંમત ન કરી શકતો હોય; તો, તેના આ ખૂની વિચારો પોતાને અનુરૂપ પ્રત્યાઘાત તેની જાત ઉપર જ એક દિવસ દેખાડશે. ને ત્યારે તે પોતે જ ઓચિંતા મૃત્યુનો, કોઈ જીવલેણ અકસ્માતનો કે તેના ચારિત્ર્યને ભરખી જનાર દ્વેષની જેમ તેના શરીરને કોરી ખાનાર કોઈ વ્યાધિનો શિકાર બને. આમ જોકે તે ખરેખર ખૂનનો ગુનેગાર નથી હોય, તેના ખૂની વિચારો માટે, તેને શારીરિક દંડ ભોગવવો પડે છે.[૫]

કર્મના સિદ્ધાંતને અપનાવવા ઉત્સુક બનેલું પશ્ચિમ

પરામનોવૈજ્ઞાનિક સંશોધનોએ, આમ, કર્મ અને પુનર્જન્મના સિદ્ધાંતની પ્રતીતિ પાશ્ચિમાત્ય જગતને કરાવી આપી છે, તેથી, ત્યાં પુનર્જન્મ અને કર્મના સિદ્ધાંતની પુનઃ પ્રતિષ્ઠા કરવાની માગ શરૂ થઈ ચૂકી છે. એ સુપ્રસિદ્ધ અંગ્રેજ લેખક લખે છે કે "કર્મ એ એક વૈજ્ઞાનિક નિયમ છે. છતાં, એશિયાઈ ધર્મોએ એને અપનાવેલો. પહેલાં યુરોપની ધાર્મિક શ્રદ્ધામાં એનું સ્થાન હતું. પરંતુ ઈસુ પછી પાંચસો વર્ષે કૉન્સ્ટેન્ટીનોપલની કાઉન્સિલે ઈસુના ઉપદેશમાંથી એને રુખસદ આપી. આમ થોડા મૂર્ખ માણસોના મંડળે પશ્ચિમને આ વૈજ્ઞાનિક સિદ્ધાંતથી વંચિત કર્યું ! પણ હવે આ વૈજ્ઞાનિક સત્યની અર્વાચીન જગતમાં પુનઃ પ્રતિષ્ઠા કરવાનો સમય આવી લાગ્યો છે. એ પુનઃ પ્રતિષ્ઠાના કાર્યને વેગ આપવાની રાષ્ટ્રના શાસકોની, નેતાઓની, શિક્ષણકારોની અને ધર્મગુરુઓની ફરજ છે. સત્યને ન્યાય આપવા આ જરૂરી છે એટલું જ નહિ, પશ્ચિમની સંસ્કૃતિની સુરક્ષા અને ટકાવને માટે એ અત્યંત આવશ્યક છે. જ્યારે માણસ એ સમજતો થશે કે તે પોતાની વૃત્તિ-પ્રવૃત્તિના પ્રત્યાઘાતોમાંથી છટકી શકે તેમ નથી ત્યારે પોતે કઈ પ્રવૃત્તિમાં જોડાવું એ

૫. ડૉ. પૉલ બ્રન્ટન, 'ધ વીઝ્ડમ ઑફ ધ ઓવર સેલ્ફ', પૃ. ૧૩૮.

[illegible]

[illegible]

આપણા બંધનનું દોરડું

આપણે એ જોયું કે વ્યક્તિની સારી-નરસી ગમે તે પ્રવૃત્તિ કે વિચાર સુદ્ધાં એની પ્રતિક્રિયા તેના જીવનમાં અમુક જન્માવે છે. રેનોર જોન્સને ઠીક જ કહ્યું છે કે, ભૌતિક જગતમાં સર્વત્ર સ્વીકારાયેલા the law of cause and effect or action and reaction–ક્રિયા અને પ્રતિક્રિયાના નિયમ–નો આપણી પ્રવૃત્તિ, વિચાર, લાગણી આદિ સર્વ સ્તરે સ્વીકાર એ જ આધ્યાત્મિક જગતનો કર્મનો નિયમ છે. આપણે અનુભવીએ છીએ કે દરેક માણસનું જીવન અમુક મર્યાદાઓથી ઘેરાયેલું છે, પૂર્ણ સ્વતંત્ર કોઈ નથી. બાહ્ય પરિસ્થિતિમાં અમુક પરિવર્તન લાવીને પોતે સ્વતંત્રતાનો આસ્વાદ માણી શકશે એવી આશામાં માનવી અનેક યુદ્ધો લડ્યો છે. પરંતુ એ પક્ષીય સ્વતંત્રતા એને હાથતાળી દઈ દૂર જ રહી છે. એનું કારણ એ છે કે તેના બંધનનાં મૂળભૂત કારણો બહાર નહિ પણ માનવીના હૃદય અને મનની અંદર પડ્યાં છે. આપણી વાસનાઓ, ટેવો, માનસિક વલણો, ઇચ્છાઓ, આકાંક્ષાઓ અને ગમા-અણગમાઓના આપણે દાસ છીએ. આપણી રાજકીય કે આર્થિક પરિસ્થિતિ જ માત્ર નહિ પણ આપણી બૌદ્ધિક અને શારીરિક શક્તિઓ, આપણી આસપાસનું વાતાવરણ અને આપણું માનસિક ઘડતર પણ આપણા ઉપર અમુક મર્યાદાઓ લાદે છે. આપણે બધા જ બંદી છીએ. કોઈના બંધનનું દોરડું બીજાનાથી જરા લાંબું

---

૧. ડૉ. પૉલ બ્રટન, 'ધ હીડન ટીચીંગ બ્યોન્ડ યોગ', પૃ. ૩૩૫-૬.

કાળની વૃત્તિ-પ્રવૃત્તિથી આપણું વર્તમાન આપણે જ ઘડયું છે, તેમ વર્તમાનનો સમજપૂર્વકનો ઉપયોગ કરી આપણે જેવું ભાવિ ઇચ્છતા હોઈએ તેવું ઘડી શકીએ છીએ એટલું જ નહિ, ભૂતકાળના કર્મથી ઘડાયેલી આપણી વર્તમાન પરિસ્થિતિમાં પણ, એ રીતે, પરિવર્તન આણી શકીએ છીએ.

કર્મના નિયમથી પર

કર્મના આ નિયમના જ્ઞાનથી માણસ, પોતાને દુઃખરૂપ નીવડે તેવી પ્રતિક્રિયા જન્માવનાર વિચાર-વર્તનથી વેગળો રહી, કર્મની પ્રતિક્રિયા પોતાને અનુકૂળ બનાવી શકે; પણ એ રીતે, તે કર્મ-વિપાકની પ્રક્રિયાના દાસત્વમાંથી સંપૂર્ણ છુટકારો તો નથી જ મેળવી શકતો. તેના આ દાસત્વનો અંત કોઈ રીતે આવી શકે ખરો? અર્થાત્ જેનો પ્રત્યાઘાત જ ન હોય એવી પ્રવૃત્તિ શક્ય છે ખરી? કે ક્રિયા-પ્રતિક્રિયાની આ પરંપરા અનંતકાળ સુધી વણથંભી ચાલતી જ રહેવાની? આત્મા, પરલોક, પુનર્જન્મ અને કર્મ જેવી મૂળભૂત બાબતોનો નિર્ણય થયા પછી વિમર્શશીલ માનવીને માટે મહત્ત્વનો પ્રશ્ન એ રહે છે કે ક્રિયા-પ્રતિક્રિયાની આ ઘટમાળમાંથી મુક્ત થઈ શકાય ખરું? આ ઘટમાળ નભે છે શાથી? એનો અંત કઈ રીતે આણી શકાય?

સાધના દ્વારા માણસ અહંતાનો લોપ કરી 'શૂન્ય' સુધી પહોંચી જાય તો એની પ્રવૃત્તિ પ્રતિક્રિયાથી પર બની જાય છે. પછી કર્મનાં બંધન એના ઉપર પોતાની પકડ જમાવી શકતાં નથી, ને એનાં સહજ સુખ, જ્ઞાન અને આનંદને મર્યાદિત કરનારી જૂની પાળો તૂટી પડે છે. 'અહં'-શૂન્ય અવસ્થાએ થતું કાર્ય પ્રતિક્રિયા નથી જન્માવતું —એ શોધ છે આંતરપ્રકૃતિના નિયમો ખોળી કાઢનાર આધ્યાત્મિક જગતના સંશોધકોની.

બાહ્ય સંયોગો અને પરિસ્થિતિઓ વિનશ્વર છે અને જીવનમાં શાંતિ અને સુખ બાહ્ય સાધનોથી નહિ પણ આત્મામાંથી જ મળી શકવાનાં. એ એકડો અધ્યાત્મની પાઠશાળામાં જે ન શીખે તેને કુદરત પોતાની રીતે એ પાઠ ભણાવે છે. માનવસર્જિત તોફાનો, યુદ્ધ, અણુવિસ્ફોટ કે ધરતીકંપ, પૂર, દુષ્કાળ આદિ કુદરતસર્જિત આપત્તિઓથી સંખ્યાબંધ માણસો, પોતે જેને જીવનાધાર માનતા હોય છે તે, ઘરબાર, કુટુંબ, પરિવાર અને જીવનભરની મહેનતથી એકઠી કરેલી સંપત્તિ વગેરે એક પલકારામાં ખોઈ બેસે છે. 'આ બધું નશ્વર છે' એ જ્ઞાનીનું વચન સમજવાનો ઇન્કાર કરનાર જગતને કુદરત આ રીતે

એ પાઠ ભણાવે છે; અને એમ કરીને, એની બહિર્મુખ દૃષ્ટિને અંતર્મુખ થવાની તક ફરી ફરી આપે છે.

આ પાઠ આપણે અધ્યાત્મની નિશાળમાં જ્ઞાનીઓના ચરણે બેસીને શીખી લેવા કે કુદરતની નિશાળમાં તંગી, વિયોગ, વિનાશ અને વિષાદ અનુભવીને, દીર્ઘ કાળ સુધી ચિંતાની ભઠ્ઠીમાં શેકાતા રહી શીખવા, એ આપણી ઇચ્છા ઉપર છોડ્યું છે કુદરતે.

[illegible]

— [illegible] पृ० २१८(S ३३७).

१६. ...न च निरनुकम्पस्य [illegible], यतोऽनुकम्पावान् एव [illegible] ।

— પંચલિંગીપ્રકરણ, ગાથા ૧ ટીકા.

१७. अनुकम्पा दुःखितेषु अपक्षपातेन दुःखप्रहाणेच्छा, पक्षपातेन तु करुणा स्वपुत्रादौ व्याघ्रादीनामप्यस्त्येव ।
सा चानुकम्पा द्रव्यतो भावतश्च भवति । द्रव्यतः सत्यां शक्तौ दुःखप्रतीकारेण, भावत आर्द्रहृदयत्वेन ।

— યોગશાસ્ત્ર, પ્રકાશ ૨, શ્લોક ૧૫ ટીકા.

१८. आत्मौपम्येन सर्वं पश्यतो हि सा (अनुकम्पा) स्यात् ।

—પંચલિંગીપ્રકરણ, ગાથા ૧ ટીકા.

१९. धम्मस्साइपयमिणं जम्हा सीलं इमस्स पज्जंते ।

— વિંશતિવિંશિકા, દાનવિંશિકા, ગાથા ૧૯.

૨૦. तम्हा सत्तसुयत्वं अणुकंपासंगएण भावेण ।
अणुसिक्खियव्वमेयं इत्तोच्चिय मेक्खसुगमिद्धी ॥

— ઍોજ્ઝન, ગાથા ૨૦

૨૧. मोहोपहतचित्तास्ते ये मैत्र्यादिभिरसंस्कृताः ॥
धर्मकल्पद्रुमस्यैता मूलं मैत्र्यादिभावनाः ।
यैर्न ज्ञाता न चाभ्यस्ताः स तेषामतिदुर्लभः ॥

— યોગસાર, પ્રસ્તાવ ૨, ક્રમશઃ શ્લોક ૪, ૭

૨૨. एताः सदभ्यासात् क्रमेण... ...परिणमन्त्युच्चैः ॥
अभ्यासोऽपि प्रायः प्रभूतजन्मानुगो भवति शुद्धः ।
कुलयोग्यादीनामिह तन्मूलाधानयुक्तानाम् ॥
टीका—परिणमन्ति आत्मसाद्भवन्ति । उच्चैः अत्यर्थम् । तन्मूलाधानयुक्तानां—तासां मैत्र्यादीनां मूलाधानं बीजन्यासस्तद्युक्तानाम् ।
एतद्भावपरिणतावन्ते मुक्तिः ।
टीका—एतासां भावपरिणतिः विशिष्टाध्यवसायलाभस्तस्यां सत्यामन्ते प्रकर्षप्राप्तौ मुक्तिः ।

— ષોડશક ૧૩, ક્રમશઃ શ્લોક ૧૧, ૧૩ અને ૮.

૨૩. "गोयमा ! पढमं नाणं तओ दया, दयाए य सव्वजगजीवपाणभूयसत्ताणं अत्तसमदरिसित्तं । सव्वजगजीवपाणभूयसत्ताणं अत्तसमदंसणाओ य तेसिं चेव संघट्टणपरियावणकिलावणोद्दावणाइदुक्खुप्पायणभयविवज्जणं । तओ अणासवो......। "

— શ્રી મહાનિશીથ સૂત્ર, અધ્યયન ૩.

૨૪. (અ) વિના દ્રવ્ય-અનુયોગવિચાર, ચરણ-કરણનો નહિ કો સાર;
સમ્મતિ ગ્રંથે ભાખ્યું ઇસ્યું, તે તો બુધજનને મન વસ્યું.
શુદ્ધાહારાદિક તનુયોગ, મોટો કહિયો દ્રવ્ય-અનુયોગ;
એ ઉપદેશપદાદિક ગ્રંથઇ, સાખી લહી ચાલો શુભ પંથિ;
એ યોગે જો લાગે રંગ, આધાકર્માદિક નહીં ભંગ.

— દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયનો રાસ, ગાથા ૨-૮.

(ब) चरणकरणप्पहाणा ससमय-परसमयमुक्कवावारा ।
चरणकरणस्स सारं णिच्छयसुद्धं न याणंति ॥

— સમ્મતિતર્ક, કાંડ ૩, ગાથા ૬૭.

તો ખરા! એકની એક દીકરીને મારી નાંખનારને, પલવારમાં મસળી નાંખવાની તાકાત ધરાવનાર પહેલવાન માફી આપવાની વાત કરે છે! વાહ, રંગ છે તારી પહેલવાનીને!

"સૌ શાંત બની ગયાં.

"આ ભાઈ ડ્રાઈવર ભણી વળ્યા: 'ભાઈ જલ્દીથી ઘેર જતો રહે, ખટારો ચલાવતી વખતે ધ્યાન રાખજે કે તારાં બચ્ચાં જેવાં બાળકો રસ્તા પર કચડાઈ જાય નહીં.' ડ્રાઈવર ધ્રૂસ્કે ધ્રૂસ્કે રડતો આ ભાઈનાં ચરણોમાં ઢગલો થઈને પડી ગયો....'ના ના, મેં તમારી દીકરીને મારી નાંખી છે....મને મારી નાંખો–મને સજા કરો....મારાથી જવાશે તો નહિ જ.'

"એ ભાઈએ ડ્રાઈવરને બે હાથ વડે ઊભો કર્યો ને કહ્યું, 'ભાઈ, તું તે કોણ મારનારો? મારનારો કે જીવાડનારો તો સૌનો ભગવાન છે. આપણે તો નિમિત્તમાત્ર છીએ. એવું કહ્યું ઓછું ન લાવીશ. એ કરતાં તો તું પણ દીકરીના આત્માની શાંતિ માટે પ્રાર્થના કરજે. એ પ્રાર્થના તને પણ શાંતિ આપશે....જા હવે ભાઈ, અમે બાકીનું કામ આટોપીએ.' ડ્રાઈવરનો હાથ ઝાલીને એ ખટારા સુધી દોરી ગયા....ચાલતાં ચાલતાં ડ્રાઈવર પણ ડૂસકાં ભરતો હતો.

"આ ભાઈની આંખની કરુણાનું આચમન કરતાં, એકઠા થયેલા સૌના હૈયામાં માનવતા પ્રત્યેની મમતા જાગી. સૌ શબ પાસે આવ્યાં. એકની એક દીકરીના શબ પાસે બેસીને દીકરીના મારતલને માફી આપનારો પહેલવાન બાપ ધ્રૂસ્કે ધ્રૂસ્કે રોયો. આસપાસનાં એકઠાં થયેલાં સૌની આંખ પણ નયન-ઝારી છલકાવી રહી. ખૂબ ભાવનાભર્યા વાતાવરણમાં દીકરીને અગ્નિસંસ્કાર કરાયો.

"આ માનવતાની સુવાસ મહિનાઓ સુધી અસારવાના વાતાવરણમાં મઘમઘી રહી....આપસમાં લડનારાઓને સમજાવવા માટે માનવતાનું આ દ્રષ્ટાંત ઉપયોગી બનવા માંડ્યું....

"આ ભાઈનું નામ હતું નંદુભાઈ પટેલવાલ. તાજેતરમાં એ ભાઈનું અવસાન થયું. અમારવાના શ્રી ઉમિયાજી માર્ગ મંડળના એ ઉમંગી સભ્ય હતા....

"એ ભાઈનો નશ્વર દેહ આજે હયાત નથી. પરંતુ એ ભાઈની માનવતા તો હજુ યે અમારવાવાસીઓના સ્મરણ-મંદિરમાં રહી છે."

—તા. ૭ 'જનસત્તા' (દૈનિક)ના ડિસેમ્બર ૧૯૬૪ના એક અંકમાં છપાયેલ એક પ્રસંગનું અવતરણ.

આવી જ એક ઘટના ત્રીસેક વર્ષ પહેલાં, મદ્રાસથી બે માઈલ દૂર આવેલ સંતની એક કુટિરમાં બનેલી.

એને આરોપ એ અને મારવા બહાદુર છે."

સાચા યોગીઓની ભાળ મેળવવા ભારત આવેલા અંગ્રેજ પત્રકાર સાહેબ પર્ટ હેર્ં ડૉ. પોલ બ્રંટને 'અ સર્ચ ઈન સીક્રેટ ઈન્ડીઆ'* નામના એમના પુસ્તકમાં એ ઘટનાની નોંધ લેતાં લખ્યું (પૃષ્ઠ ૨૭૫-૬) છે કે:

"...અમે કમ્પાઉન્ડના દ્વારે પાછા આવ્યા અને લોઢાનું મોટું તાળું ઉઘાડ્યું. નોકરે અમને જણાવ્યું કે સંતનો પરિગ્રહ એટલો અલ્પ છે કે તેમાં ચાવીનો સમાવેશ થતો નથી. કમ્પાઉન્ડને બહારથી તાળું મારી દેવામાં આવે છે. અને દિવસમાં બે વખત આવતો પરિચારક ચાવીને દ્વાર ન ખોલે ત્યાં સુધી તેમને બહાર નીકળવાનો કોઈ માર્ગ રહેતો નથી. આગળ જતાં અમને એ પણ જાણવા મળ્યું કે સંત આખો દિવસ સમાધિમાં લીન રહે છે. માત્ર સાંજે થોડાં ફળ, મિઠાઈ અને એકાદ કપ દૂધ લે છે. પરંતુ, એવી યે ઘણી સંધ્યાઓ પસાર થાય છે ત્યારે એમને માટે મૂકેલી ભોજનસામગ્રી અસ્પૃષ્ટ પડી રહે છે. અંધારું થતાં

* આ પુસ્તકનો "ભારતના આધ્યાત્મિક રહસ્યની ખોજમાં" નામે ગુજરાતીમાં અનુવાદ થયો છે. પ્રકાશક: વોરા એન્ડ કંપની, મુંબઈ.

[illegible]

[illegible]

“[illegible] સંતને [illegible]. પરંતુ [illegible] દારૂડિયાઓ [illegible] ઉપર [illegible] પડ્યો. દારૂડિયાઓ તેમને હાથોથી પકડીને લાકડીઓ માર મારી અને વાળ પકડીને, [illegible] એમને [illegible] લાગ્યા.

“કુદરતનું કરવું ને થોડા મુસાફરો [illegible] એ ગામમાં આવી ચડ્યા. આ ઝઘડાના અવાજે એમનું ધ્યાન ખેંચ્યું. તેઓએ કુટિરમાં પ્રવેશીને સંતને છોડાવ્યા. ત્યારે તેમાંનો એક તરુણ ઘેર સુધી દોડી ગયો. અને બધાને આ હુમલાના ખબર આપ્યા. થોડી જ વારમાં ક્રોધથી ધમધમતા લોકોનું ટોળું ત્યાં ભેગું થઈ ગયું. ભારતમાં જે સામાન્ય ગણાય. અને, માનનીય પવિત્ર પુરુષ ઉપર હુમલો કરવાનું દુઃસાહસ કરનાર એ દારૂ પીધેલ ગુંડાને ઘસડીને પીટવા માંડ્યા. વાતાવરણ એવું બન્યું કે આવું ધિક્કારું કૃત્ય કરનારને લોકો ત્યાં જ પૂરો કરી દેત.

“આ આખા બનાવ દરમ્યાન સંતે પોતાની રોજની ઉદાસીનતાભરી શાંતિ અને સહિષ્ણુતા જાળવી રાખેલાં. હવે એ વચ્ચે પડ્યા અને (તેઓ સદા મૌન રહેતા હોવાથી) નીચેનો સંદેશો લખી આપ્યો—

"'આને મારશો તો એ મને મારવા બરાબર છે. એને જવા દો. કારણ કે મેં એને માફી આપી દીધી છે.'

"સંતનું વચન વણલખ્યો કાયદો હતો તેથી, એમની વિનંતીનું કમને સૌએ પાલન કર્યું અને એ દુરાત્માને છોડી દેવાયો."

'લૌકિક' અને 'લોકોત્તર' વિષયક એક પ્રચલિત ભ્રાંતિ

આ રીતે, જાતે ગમે તેટલું કષ્ટ વેઠીને કે નુકસાન સહન કરી લઈને અપરાધી પ્રત્યે પણ આત્મીય સ્વજન જેવો પ્રેમપૂર્ણ વ્યવહાર કરતા મહાનુભાવો પ્રત્યે આપણું મસ્તક ઝૂકી જાય—અંતર નમી પડે એ સહજ છે.

કિંતુ, પોતાના સંપ્રદાયની બહાર મોક્ષમાર્ગનું અસ્તિત્વ જ નથી એવા પૂર્વગ્રહનું પડળ જેની દૃષ્ટિ આડું પડ્યું હોય કે તે પોતાના મત–પંથ–સંપ્રદાયની બહાર રહેલ વ્યક્તિઓના આવા પ્રકૃષ્ટતાએ પહોંચેલ–સ્વભાવરૂપ બની ગયેલ–ગુણોની ય મુક્તકંઠે પ્રશંસા કરતાં ખચકાય છે. એને એ સમજણ મળી હોય છે કે 'મુક્તિનો ઇજારો તેના મત–પંથનો જ છે; અન્ય મત–પંથમાં રહેલ વ્યક્તિમાં ભલે ગમે તેવા ઉત્કૃષ્ટ ગુણો દેખાતા હોય પણ તે આભાસિક જ હોય, તેની પ્રશંસા કરીએ તો અધર્મ પોષાય.'

આપણાં કેટલાંક ધાર્મિક વર્તુળોમાં સામાન્યતઃ એક મોટો ભ્રમ પ્રવર્તતો દેખાય છે: તે એ કે જૈનધર્મનિર્દિષ્ટ ક્રિયાકાંડની પ્રવૃત્તિ તે 'લોકોત્તર' ધર્મ, અને અન્ય મત–પંથ–દર્શનનિર્દિષ્ટ ધર્માનુષ્ઠાનની પ્રવૃત્તિ તે 'લૌકિક' ધર્મ. (જે સત્પ્રવૃત્તિ મુક્તિ-સાધક ન હોય તે 'લૌકિક ધર્મ' અને જે મુક્તિ-પ્રાપ્તિમાં હેતુ-ભૂત હોય તે લોકોત્તર: આ છે 'લૌકિક' અને 'લોકોત્તર'ની જૈન પરિભાષા.) આથી, પોતાના મત-પંથના વાડામાં રહેલ વ્યક્તિની સ્વાર્થદૂષિત, કે તૃષ્ણાના બીજમાંથી જન્મેલી, આભાસિક સત્પ્રવૃત્તિના

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

આપણે પૂર્વે એ જોઈ ગયા કે ધર્મમાં પ્રવેશ અર્થે સ્વાર્થવૃત્તિ ઉપર કાપ આવશ્યક છે. સાચો ધર્મ વ્યક્તિને સ્વાર્થની પકડમાંથી ક્રમશઃ મુક્ત કરી, તેના અંતરમાં નિઃસ્વાર્થવૃત્તિ અને વિશ્વપ્રેમનો ઉઘાડ અને વિકાસ કરે છે. ચિત્તશુદ્ધિ થયા વિના, કેવળ બાહ્ય ક્રિયાકાંડની પ્રવૃત્તિ વડે ધાર્મિકતાનો આભાસ ઊભો થઈ શકે છે, ધાર્મિક બની શકાતું નથી. 'ધર્મ કરીએ છીએ' એવું આશ્વાસન લેવા એ ધર્મપ્રવૃત્તિ કામ લાગે, પણ આપણી અંદર રહેલ પરમાત્મા એમાં છેતરાતો નથી. એટલે એ ધર્મપ્રવૃત્તિ નિયમિત કરતા રહેવા છતાં ચિત્તપ્રસન્નતા લાધતી નથી — ભય, ચિંતા, સંતાપ ઘટતાં નથી.

કેવળ બાહ્ય ક્રિયાકાંડ કે ધાર્મિક અનુષ્ઠાનની પ્રવૃત્તિની જેમ દાન, તપ, ત્યાગ, અહિંસાદિની પ્રવૃત્તિ ઉપરથી પણ વ્યક્તિની ધર્મનિષ્ઠાનો તોલ થઈ શકતો નથી. ક્રિયાકાંડની જેમ દાન, તપ, ત્યાગ, સંયમાદિ દેખીતા સદ્‌ગુણો પણ આભાસિક હોઈ શકે છે. કેટલીકવાર તો ધર્મવિરુદ્ધના પોતાના જીવનને અને પ્રચ્છન્ન પાપાચારને ઢાંકવા માટે ય આવી આડંબરરૂપ ધર્મપ્રવૃત્તિ કરાતી હોય છે. તો, ઘણીવાર ધર્મના અંચળા હેઠળ પ્રતિષ્ઠા-પ્રાપ્તિનો એ કેવળ વેપાર જ હોય છે—સમાજમાં સંપત્તિવાન તરીકેની છાપ ઊભી કરવા અને તેના દ્વારા અન્ય સામાજિક લાભો મેળવી લેવાની વેપારી ગણતરી એવી ધર્મપ્રવૃત્તિનું પ્રેરક બળ હોય છે. તો, કેટલાક લોકો દાન એટલા માટે આપે છે કે ભવિષ્યમાં પરલોકમાં એના ફળરૂપે અનેકગણું મળે. આપે છે એક કાણી કોડી અને બદલામાં આશા રાખે છે સોનામહોરો, હીરામાણેક ને મણિમોતી મેળવવાની! દાનની જેમ ત્યાગ-તપ-સંયમ દ્વારા પણ પરલોકમાં વિપુલ ભોગ મેળવવાનો સોદો કરાતો હોય ત્યાં એ ત્યાગની પાછળ પણ ચિત્તમાં ઊંડે ઊંડે તો ભોગલિપ્સા જ બેઠેલી હોય છે. અહીંના થોડા ત્યાગથી પરલોકમાં વિપુલ ભોગ મેળવવાની કામના

છે કે તે માત્ર તેનો આભાસ જન્માવનારી છે એ વિભાગ કરવામાં અત્યંત ઉપયોગી થાય એવું જે એક પૃથક્કરણ પૂર્વાચાર્યોએ સૂચવ્યું છે તેનું પરિશીલન કરતાં આ તથ્ય તેમાં ઉપર તરી આવે છે. એ પૃથક્કરણ[3] અનુસાર કોઈપણ ધર્મપ્રવૃત્તિને પાંચ પ્રકારમાં વહેંચી શકાય.

ઉપાધ્યાય યશોવિજયજી મહારાજે 'યતિધર્મ બત્રીસી' નામની તેમની કૃતિમાં, પ્રતીક તરીકે ક્ષમા લઈને, આ પૃથક્કરણ કરતાં કહ્યું છે કે—

"લૌકિક લોકોત્તર ક્ષમા, દ્વિવિધ કહી ભગવંત;
તેહમાં લોકોત્તર ક્ષમા, પ્રથમ ધર્મ એ તંત.
વચન ધર્મ નામે કહ્યા તેહના પણ બેઉ ભેદ;
આગમ વયણે જે ખીમા, પ્રથમ ભેદ અપખેદ.
ધર્મક્ષમા નિજ સહજથી, ચંદન ગંધ પ્રકાર;

× × ×

ઉપકારે અપકારથી, લૌકિક વળી વિવાગ;
બહુ અતિચારભરી ક્ષમા, નહિ સંયમને લાગ."

અર્થાત્ ધાર્મિક આચારના મુખ્ય બે ભેદ છે: એક લૌકિક અને બીજો લોકોત્તર. જે સત્પ્રવૃત્તિ મોક્ષપ્રાપ્તિમાં હેતુભૂત ન હોય તે 'લૌકિક' અને જે સત્પ્રવૃત્તિ મોક્ષપ્રાપ્તિમાં કારણભૂત બનતી હોય તે 'લોકોત્તર'. લોકોત્તરના બે ભેદ: 'વચન' અને 'ધર્મ'. લૌકિકના ત્રણ ભેદ: 'ઉપકાર', 'અપકાર' અને 'વિપાક'. અહીં આપણે આની કંઈક વિગતે વિચારણા કરીશું.

૧. જિનવાણીના સ્મરણથી કે 'શ્રી જિનેશ્વરદેવે ક્ષમા રાખવાનું કહ્યું છે માટે મારે ક્ષમા રાખવી જોઈએ' એમ વિચારીને ક્ષમા રાખવી તે **વચન ક્ષમા.**

૨. વચનક્ષમાના ચિરકાળના અભ્યાસથી ચંદનગંધ ન્યાયે સ્વભાવરૂપ બની ગયેલ ક્ષમા તે **ધર્મ ક્ષમા.** આ લેખના

પ્રારંભમાં ટાંકેલ બે સત્ય ઘટનાઓનો સમાવેશ આ કોટિમાં થાય. ચંદનને કાપો કે બાળો તોપણ તે સુગંધ જ આપે છે, તેમ કોઈ કાપે કે મારે તોપણ સહજપણે એના ઉપર પ્રેમ અને વાત્સલ્યની જ વર્ષા કરવાનો આ ગુણસંપન્ન મહાનુભાવોનો સ્વભાવ બની ગયો હોય છે.

આ બે પ્રકાર લોકોત્તર ક્ષમાના છે.

હવે લૌકિક ક્ષમાના ત્રણ પ્રકાર જોઈએ:

૧. 'અમુકે મારા ઉપર અમુક ઉપકાર કર્યો છે, મારે માથે એનું ઋણ છે, માટે એની સામે મારે ન બોલવું-ન થવું જોઈએ' એમ વિચારીને કૃતજ્ઞતાપૂર્વક ક્ષમા રાખવી તે, અથવા 'આ પ્રસંગે ખમી ખાવામાં લાભ છે'—એમ સમજીને ક્ષમા રાખવી તે **ઉપકાર ક્ષમા.**

૨. 'આ પ્રસંગે જો ખમી નહિ ખાઉં તો મને એથી નુકસાન થશે. સામી વ્યક્તિ સત્તા, ધન કે બળ આદિથી મારાથી ચડિયાતી હોવાથી તેનો ખોફ વહોરવામાં લાભ નથી'—એમ વિચારીને રખાતી ક્ષમા તે **અપકાર ક્ષમા.**

૩. 'ક્ષમા ન રાખું તો એથી થતા અશુભ કર્મબંધથી નરકાદિ ભવોમાં મારે એનાં કડવાં ફળ ભોગવવાં પડશે'—આ ભયથી, કે મનુષ્ય ભવમાં ય એનાથી આવનારા સંભાવ્ય અનર્થોના ભયથી, રખાતી ક્ષમા તે **વિપાક ક્ષમા.**[૪]

ક્ષમાની જેમ નમ્રતા, સરળતા, સંતોષાદિનું પણ ઉપર મુજબ પૃથક્કરણ કરીને તે લોકોત્તર અર્થાત્ મોક્ષસાધક છે કે માત્ર સામાજિક સદ્દગુણ છે તે જાણી શકાય.

આચાર્ય શ્રી હરિભદ્રસૂરિ મહારાજે 'વિંશતિ વિંશિકા' ગ્રંથમાં આ પૃથક્કરણની ચર્ચા કરતાં સ્પષ્ટતા કરી છે કે "ઉપકાર ક્ષમા, અપકાર ક્ષમા, વિપાક ક્ષમા, વચન ક્ષમા અને ધર્મોત્તર

માણસને વાસના અને વિકારોમાંથી મુક્ત કરવાનું છે, તે ધર્મ સામાન્ય સદાચાર અને નૈતિક મૂલ્યોને પોતાના અનુયાયીઓમાં જીવંત રાખવાના એના ગૌણ કર્તવ્યમાં યે નિષ્ફળ રહે અને પૂજનો, પ્રતિષ્ઠાઓ, મહોત્સવોની ધામધૂમમાં જ પોતાની સાર્થકતા સમજતો થાય એના જેવી બીજી કરુણતા કઈ હોઈ શકે?

લૌકિક કક્ષાનો સદાચાર જેમ સમાજ-જીવનના આરોગ્યમાં ઉપકારક થઈ શકે તેમ લોકોત્તર ધર્મની ઉપલબ્ધિ માટેની ભૂમિકા તૈયાર કરવામાં યે તે સહાયક થઈ શકે. પરંતુ ભૌતિક લેખાં-જોખાં પ્રેરિત આવો સદાચાર પોતાના જીવનમાં આવ્યો હોય તેટલા માત્રથી લોકોત્તર ધર્મની–મોક્ષસાધક ધર્મની–પોતાને પ્રાપ્તિ થઈ ચૂકી છે એવું માની લેવાની ભ્રમણામાં મુમુક્ષુ ન રહે તે માટે લૌકિક-લોકોત્તર ધર્મવિષયક આ સ્પષ્ટતા તેના ચિત્તમાં થયેલી હોવી જરૂરી છે.

ધર્મનું એક કાર્ય સમાજને સુગ્રથિત ને સંવાદી રાખવાનું છે, તેમ ધર્મનું બીજું કાર્ય વ્યકિતને મુક્ત કરવાનું–વાસનાના અને કામનાના બંધનમાંથી મુક્ત કરવાનું–છે. એ કાર્ય ભૌતિક લેખાં-જોખાંની કે સોદાગીરીની મનોવૃત્તિમાંથી જન્મેલ ધર્મપ્રવૃત્તિ કે સદ્ગુણો ન કરી શકે. એ માટે તો વ્યક્તિની જીવનદષ્ટિમાં જ પરિવર્તન આવવું જોઈએ. જીવસૃષ્ટિ પ્રત્યેના વાત્સલ્યમાંથી કે જ્ઞાનીઓને અનુસરવાની ઉત્કંઠા અને તત્પરતામાંથી પ્રગટેલ ગુણો અર્થાત્ લોકોત્તર ધર્મ જ તેને વાસનાના અને કામનાના કળણમાંથી બહાર લાવી શકે.

કોઈ એક આખા સમાજને અમુક ક્રિયાકાંડ કરતો કરી શકાય, કિંતુ તેના પ્રત્યેક સભ્યની જીવનદૃષ્ટિ બદલી શકાતી નથી. આથી લોકોત્તર ધર્મ હંમેશાં વ્યક્તિનિષ્ઠ હોય, કોઈ મત–પંથ-સંપ્રદાય કે સમાજ સાથે તેને સાંકળી ન શકાય. એટલે, જૈન-

ધર્મ-નિર્દિષ્ટ એકલાં ક્રિયાકાંડ કરી દેવાથી લોકોત્તર ધર્મ થઈ જાય એમ માનવું એ આત્મવંચના જ છે.

અણગારનો પંથ : પ્રેમનો સંકોચ નહિ, પણ વિસ્તાર

સ્વાર્થવિસર્જનની વાટે ચડ્યા વિના લોકોત્તર ધર્મ હાથ લાગતો નથી. માર્ગાનુસારી. સમકિતી, દેશવિરતિ, સર્વવિરતિ આદિ ભૂમિકાઓ ઉત્તરોત્તર અધિક સ્વાર્થવિસર્જન માગે છે. માર્ગાનુસારી ભૂમિકાએ ન્યાયમાર્ગે પ્રાપ્ય આજીવિકા વડે જીવન-નિર્વાહ કરવાની ટેકથી સ્વાર્થવિસર્જનનો પ્રારંભ થાય. અવિરત સમકિતીની ભૂમિકાએ દ્રવ્ય-ભાવ અનુકંપાની સાથે ઉપશમ આવે, દેશવિરતિની ભૂમિકાએ વ્રત-નિયમ વડે નિયંત્રિત જીવનની સાથે પરિગ્રહપરિમાણ અને અતિથિસંવિભાગ—યાને એકલપેટા વૃત્તિનો ત્યાગ—તેમાં ભળે અને સર્વવિરતિની ભૂમિકાએ તો જીવજગતના હિત-સુખ અર્થે જાતે અગવડ-કષ્ટ વેઠી લેવાની—ઘસાઈ છૂટવાની—વૃત્તિને રોજિંદા જીવનમાં ચરિતાર્થ કરતું સમિતિ-ગુપ્તિ યુક્ત જીવન અર્થાત્ સમગ્ર જીવસૃષ્ટિ સાથે આત્મીયતા અને નિર્મળ પ્રેમપૂર્વકનું જીવન શરૂ થાય.

આમ, મુનિજીવન એટલે પ્રેમનો સંકોચ નહિ, પણ વિસ્તાર. જગતના સર્વ જીવો સાથે આત્મીય સ્વજનના જેવો પ્રેમ અંતરમાં જાગ્યા વિના સાચા અણગારનો જન્મ થતો નથી. ઉત્કટ સંવેગવાળો મુમુક્ષુ ઘરબાર છોડીને ચાલી નીકળે છે તેનો અર્થ એ નથી કે તે સ્વજનો પ્રત્યેનો પ્રેમ પણ સંકેલી લે છે; કિંતુ, તેનો પ્રેમ ઘરની ચાર દીવાલો વચ્ચે રહેતી વ્યક્તિઓ પૂરતો સીમિત ન રહેતાં, 'પોતાનાં' અને 'પરાયાં'ની ભેદરેખા ભૂંસીને સમગ્ર પ્રાણીસૃષ્ટિને આલિંગતો હોવાથી, એ ગૃહત્યાગ કરે છે—વિશ્વકુટુંબમાં ભળી જાય છે.

ચોથા પ્રકરણનાં ટિપ્પણો

૧. (i) धर्मस्थानं मार्गादिमत्क्रियायोगेन मुक्तिप्राप्तिनियोग ।

— ઉપાધ્યાય યશોવિજયજી મહારાજ, યોગવિંશિકા ટીકા.

સરખાવો : દ્વાત્રિંશત દ્વાત્રિંશિકા ૧૦, ૨૨ (જુઓ પ્રકરણ ૨, ટિપ્પણી ૭ (ii)).

(ii) धर्मचित्तप्रभवो यतः क्रियादिकरणाशयं कार्यम् ।
मलविगमेनैतत् खलु पुष्ट्यादिमदेव विज्ञेयः ॥

ઉપા૦ યશોવિજયજીકૃત ટીકા—कार्यं भवनिर्वेदादि भवति एव मार्गानुसारी धर्मो लक्ष्यो, न त्वभव्यादिगतोऽपि ।

— ષોડશક ૩, શ્લોક ૨.

૨. अमनोज्ञानां संप्रयोगे तद्विप्रयोगाय स्मृतिसमन्वाहारः ।

— તત્ત્વાર્થસૂત્ર, અધ્યાય ૯, સૂત્ર ૩૧.

૩. જુઓ, આચાર્ય હરિભદ્રસૂરિ મહારાજ રચિત, વિંશતિવિંશિકા ગ્રંથ અંતર્ગત યતિધર્મવિંશિકા તથા દશમું ષોડશક; અને ઉપા૦ યશોવિજયજી કૃત 'યતિધર્મ બત્રીસી.'

૪. कर्मफलविपाकं नरकादिगतमनुपश्यतो दुःखभीरुतया, मनुष्यभवे ए वाऽनर्थपरम्परानालोचयतो विपाकदर्शनपुरस्सरा विपाकक्षान्तिः ।

— ષોડશકપ્રકરણ, ષોડશક ૧૦, શ્લોક ૧૦ ટીકા

૫. उवगारवगारि–विवाग–वयण–धम्मुत्तरा भवे खंती ।
सावेक्खं आइतिगं लोगिगमियरं दुगं जइणो ॥

— વિંશતિવિંશિકા, યતિધર્મવિંશિકા, ગાથા ૩

૬. મદ્દવ-અજ્જવ મુત્તિ તવ, પંચ ભેદ એમ જાણ;
ત્યાં પણ ભાવનિયંઠને, ચરમ ભેદ પ્રમાણ.

— યતિધર્મ બત્રીસી, ગાથા ૭

૭. हृदानुभवनत्वैषा भवानिष्कंन वर्तते ।

— દ્વાત્રિંશત્ દ્વાત્રિંશિકા, દ્વા० ૧૩, શ્લોક ૧૦.

૮. વિંશતિવિંશિકા, વિંશિકા ૬, ગાથા ૪.
જુઓ, આ પુસ્તકનું પ્રકરણ ૩, ટિપ્પણી ૯.

૯. (i) શ્રી મહાનિશીથ સૂત્ર, અધ્યયન ૩.
જુઓ, આ પુસ્તકનું પ્રકરણ ૩, ટિપ્પણી ૨૩.

(ii) आत्मवत् सर्वभूतेषु सुखदुःखे प्रियाप्रिये ।
चिन्तयन्नात्मनोऽनिष्टां हिंसामन्यस्य नाचरेत् ॥

— યોગશાસ્ત્ર, પ્રકાશ ૨, શ્લોક ૨૦.

૧૦. सव्वभूयप्पभूयस्स सम्मं भूयाइं पासओ ।
पिहियासवस्स दंतस्स पावं कम्मं न बंधइ ॥

— દશવૈકાલિક સૂત્ર. અ० ૪, ગાથા ૯.

૧૧

શ્રી જિનના 'અજૈન' અનુયાયીઓ

सेयंबरो य आसंबरो य, बुद्धो य अहव अन्नो वा।
समभावभावियप्पा, लहइ मुक्खं न संदेहो॥

—श्री रत्नशेखरसूरि, सम्बोधसत्तरी, गाथा २

સ્યાદ્‌વાદથી ભાવિત મતિવાળા આપણા પૂર્વાચાર્યોએ અસંદિગ્ધ ભાષામાં એ વાત ભારપૂર્વક જણાવી છે કે સાધક શ્વેતાંબર હોય કે દિગંબર, જૈન હોય કે બૌદ્ધ હોય, શૈવ હોય કે વૈષ્ણવ-એણે જો સમત્વ પ્રાપ્ત કર્યું હોય તો એની મુક્તિ નિશ્ચિત છે.[1] એમનો ઝોક ધર્મના બાહ્ય આકાર-પ્રકાર ઉપર નથી પણ તેના આંતરિક સત્ત્વ ઉપર છે.[2]

સાધનાના બે અંશ છે : એક આંતરિક અને બીજો ભાવવિશુદ્ધિ અંતરની સ્થિતિ છે; તે છે ક્ષમા, સરળતા, નિરીહતા, સમભાવ વગેરે ગુણો રૂપે વ્યક્ત થતી મનઃ એની પ્રાપ્તિ અર્થે જ બહારનો વ્યવહાર-વિધિનિષેધ, નિયમ, સત્સંગ, સ્વાધ્યાય, અનુષ્ઠાનાદિ ઉપદેશાયાં છે. એ વ્યવહારનું કલેવર કેવું ઘડાય એનો આધાર છે સાધકની બાહ્ય પરિસ્થિતિ. તેથી સાધકોને પ્રાપ્ત ભિન્ન ભિન્ન દેશ-સંયોગો અનુસાર તેમની સાધનાનો બાહ્ય દેહ જુદો પડ દેશ-કાળ-સંયોગ બદલાતાં રહે છે તેમ, વ્યક્તિની આત્મવિ ભૂમિકા પણ બદલાતી જતી હોય છે, તેથી વ્યવહારમ સાધનોનું બાહ્ય કલેવર સદા સૌને માટે એકસરખું ન રહે આથી, વિભિન્ન દેશ, કાળ અને પરિસ્થિતિમાં જન્મેલા પંથોના બાહ્ય વિધિ-વિધાનો અને ધાર્મિક કર્મકાંડો

ધર્મોપદેશની શૈલી એકબીજાથી ભિન્ન રહે છે કિંતુ, ધર્મનું આંતર-તત્ત્વ તો સર્વ દેશ–કાળમાં એકસરખું અને અચલ છે. વિભિન્ન મત–પંથોમાં રહેલ એ સર્વસામાન્ય આંતરતત્ત્વ જ સદ્ધર્મ છે, અને એ જ એક તાત્ત્વિક મોક્ષમાર્ગ છે. **'વૈરાગ્ય-કલ્પલતા'** નામના ગ્રંથમાં ઉપા. યશોવિજયજી મહારાજે આ તથ્યને અસંદિગ્ધ ભાષામાં વાચા આપી છે.[૩]

ધર્મના બાહ્ય આકાર–પ્રકાર–ક્રિયાકાંડ, વેશભૂષા અને તેની પરિભાષા અંગે વિભિન્ન મત–પંથોમાં વિવાદ રહે છે, પણ સૌ સાથે ભલાઈપૂર્વકનો વ્યવહાર. સત્ય, પ્રેમ, સંયમ, ક્ષમા, નમ્રતા, નિર્દંભતા, નિરીહતા આદિ તો દરેક ધર્મ–પંથને માન્ય છે. ક્રિયાકાંડના વિભિન્ન માર્ગેથી આવીને પણ સૌ મત–પંથના આત્માર્થી સાધકો આ સદ્‌ગુણોને પ્રાપ્ત કરવા અને પૂર્ણતાએ પહોંચાડવા મથે છે. એ પ્રયત્નમાં સફળતા મેળવનાર મહાનુભાવો ગમે તે મત–પંથના સભ્ય હોય છતાં,[૪] ભાવથી તે શ્રી જિનના[૫] જ અનુયાયી છે.

આ પ્રકારનાં ત્રણ ઉદાહરણો અહીં આપણે જોઈએ. એ ઉલ્લેખનીય છે કે પ્રસ્તુત ઉદાહરણો 'ચોથા આરા'ની નહિ પણ આપણી જ સદીની સત્ય ઘટનાઓ છે.

"જીભ કચરી નાંખનાર દાંતને શું ઉખેડી ફેંકી દેશો?"

અરુણાચલની તળેટીમાં આવેલ શ્રી રમણ મહર્ષિના આશ્રમમાં એક રાત્રે ત્રણ ચોર ચોરી કરવા માટે પેઠા.

"૨૬ જુનનો દિવસ હતો અને લગભગ સાડા અગિયારનો સમય. અંધારી રાત હતી. શ્રી મહર્ષિ મોટા હોલમાં ચબુતરા ઉપર વિશ્રામ કરી રહ્યા હતા. ચાર ભક્તો બારીઓની નજીક જમીન ઉપર સુતા હતા. એમણે બહાર કોઈને એ કહેતા સાંભળ્યા : 'અંદર છ જણ સુતા છે.'

અને તેણે પોતાનાં વસ્ત્રો અસ્તવ્યસ્ત કરી દીધાં. અધરચંદ્ર તો ગુંડાઓ સાથે ત્યાં સંતાઈને બેઠો જ હતો. તે તરત આવી પહોંચ્યો. હોહા કરવા લાગ્યો અને ગાળો ભાંડતો તે રામતનુને મારઝૂડ કરવા લાગ્યો. ગુંડાઓ પણ તેને ઝૂડવા મંડી પડ્યા. રામતનુને તો કંઈ સમજ જ ન પડી કે આ બધું શું છે અને શા માટે થાય છે. શોરબકોર સાંભળી આજુબાજુના ઘરોમાંથી લોકો બહાર દોડી આવ્યા. સારી એવી ભીડ જામી ગઈ.

"ગામના લોકો રામતનુનો સ્વભાવ જાણતા હતા અને તેથી તેના પ્રત્યે અત્યંત સહાનુભૂતિ અને શ્રદ્ધા રાખતા હતા. પ્રાયઃ બધા પર તેનો ઉપકાર હતો.

"રામતનુના ઉપકાર તો અધરચંદ્ર ઉપર પણ કંઈ ઓછા ન હતા. પાડોશી હોવાના લીધે તે ઘણી યે વખત તેમની સહાય મેળવી ચૂકેલો. એક વખત આખા ગામમાં પ્લેગ ફાટી નીકળેલો. અધરચંદ્ર પણ એમાં સપડાયો હતો. તેને બે ગાંઠ નીકળેલી. ઘરના બધા માણસો પણ તેને છોડીને ચાલ્યા ગયેલા. એ વખત એક રામતનુબાબુ એવા નીકળ્યા કે જેમણે પોતાના પાડોશી અધરની ચોવીશે કલાક સેવા કરી, દવા દારુ કર્યાં અને એને બચાવી લીધો. ઘરના માણસો તો દશ દિવસે પાછા ફરેલા. છતાં, કૃતઘ્ન અધરચંદ્ર આજે આ આસુરી પ્રવૃત્તિમાં કામે લાગ્યો હતો.

"પણ ભગવાન તો બધું જુએ જ છે. ત્યાં એકઠા થયેલા ગામવાસીઓમાંથી લગભગ બધા જ રામતનુને સાચા સત્પુરુષ અને નિર્દોષ માનતા હતા અને અધરચંદ્રને દોષિત! તેઓ અધરચંદ્રના દુષ્ટ સ્વભાવથી પરિચિત હતા જ. તેમાંના એકે તે સ્ત્રીને પણ ઓળખી લીધી. પાસેના ગામની જ તે એક બદનામ કુલ્ટા હતી. તેનો તો આ જ ધંધો હતો. ગુંડાઓ પણ ઓળખાઈ ગયા. લોકોએ તરત રામતનુને બચાવી લીધા. ગુંડાઓ ઉપર અને અધરચંદ્ર ઉપર તે રોષે ભરાયા. બધા એમના ઉપર તૂટી પડ્યા.

"પણ સાત્વિક હૃદયના શ્રી રામતનુબાબુથી આ ન સહેવાયું. તેમણે હાથ જોડીને, સ્વયં વચ્ચે પડીને, એમને બચાવ્યા. આથી જ તે દુષ્ટોના વ્તન બચ્યા. તે સ્ત્રી તો ઓળખાઈ એવી જ તરત ભાગી ગઈ હતી.

"આ બાજુ, આ બધું જોઈને બે જણ તે ગામથી બે માઈલ છેટેના ગામમાં–જ્યાં પોલીસ થાણું હતું ત્યાં–ખબર આપવા દોડી ગયા હતા. વાત સાંભળીને ફોજદાર, પોલીસોને સાથે લઈ, તરત જ આ ગામ આવવા ઊપડ્યા.

"ફોજદારે ત્યાં પહોંચતાની સાથે જ તપાસ કરીને અધરચંદ્રને અને સાથે તે ગુંડાઓને પણ પકડી લીધા. સાક્ષી આપવા સૌ કોઈ તૈયાર હતું. સિપાઈઓને મોકલી ફોજદારે તે આવારા સ્ત્રીને પણ ત્યાં પકડી મંગાવી, તેણે તો આવતાં જ પોતાનો ગુનો કબૂલ કરી લીધો અને કહ્યું કે તે તો અધરચંદ્ર પાસેથી પંદર રૂપિયા મેળવીને તેના કહ્યા પ્રમાણે કરવા માટે ત્યાં આવેલી. તેણે તો જેમ અધરચંદ્રે તેને કહેલું તેમ કરેલું, એ લોકો રામતનુબાબુને મારશે એની તેને જાણ નહોતી.

"આ બધું જોઈ અધરચંદ્રના હોશકોશ ઊડી ગયા. તેની આંખોમાંથી આંસુની ધાર વહેવા લાગી. રામતનુબાબુ અધરચંદ્રના દુઃખથી દુઃખી થઈ તેને છોડી દેવા માટે ફોજદારને વિનવણી કરવા લાગ્યા.

"ફોજદારે ભારે આદરપૂર્વક છતાં કડકાઈથી કહ્યું, 'રામતનુ બાબુ! આપ પોલીસના કામમાં ડખલ કરશો નહીં. અમે આ દુષ્ટોને ખરડાયેલ હાથે પકડી પાડ્યા છે. એમને સજા અપાવવા અમારી પાસે સાબિતી અને સાક્ષીઓ હાજર છે. આ બાબતમાં અમે તમારી કોઈ વિનંતિ સાંભળવા ઇચ્છતા નથી.' જ્યારે રામતનુબાબુએ ઘણું કહ્યું ત્યારે ફોજદારે કહ્યું કે 'તમારા ઘા અને માર સંબંધી રિપોર્ટ આપવા માટે હુગલીથી અમે સરકારી

કાનૂન એને વગોવશે. પણ એ અંગ્રેજ માતા માટે આ :
મહત્ત્વનું હતું. જેલની અંદરના એક યુવાનના ભાવિની
માતાને ચિંતા હતી....યુવાન હતો ભારતીય....હિન્દુ.

"એક વરસ પર એ યુવાને એની સોળ વર્ષની વયે પહોંચે
દીકરી હેઝલનું ખૂન કર્યું હતું....હેઝલની ૧૬ મી વર્ષગાંઠ
આગલા દિવસે....

"યુવાન શાન મોહાંગી ૨૩ વરસનો ભારતીય વિદ્યા
હતો અને બ્રિટનમાં મેડિકલ સ્ટુડન્ટ હતો. અદાલતે મોહાંગી
ખૂનનો આરોપ મૂકયો, પણ એ માતાએ દીકરીના ખૂનીને મા
આપી.

"શ્રીમતી મુલનના આવા વર્તાવે અનેક ગોરાઓ એ
પર ચિડાયા છે અને સેંકડો નનામા પત્રો એને મળ્યા છે..
ઘણા એને પત્થર હ્રદયની અને વ્હાલી દીકરીની યાદને વિસા
દેનાર બેવફા માતા કહે છે...સાચે જ આઘાતજનક શબ્દો.

"શ્રીમતી મુલન કહે છે, '....એ બધા મને સમજી શ
તો સારું. તેઓ સમજી શકતા નથી કે સાચા હ્રદયથી ક્ષમ
આપવી એ ઈશ્વરી દેણ છે....ઈશુએ 'ક્ષમા' શિખવી છે અને
તેના ઉપદેશમાં માનું છું.'

"સર્જન કોલેજ નજીક આવેલી એક કેમિસ્ટની દુકાન
હેઝલ નોકરી કરતી હતી. ત્યાં તેની શાન મોહાંગી સાથે પ્ર
મુલાકાત થઈ હતી. શાને હેઝલને પોતાની સાથે ફરવા આવ
આમંત્રણ આપ્યું. હેઝલે માતાને વાત કરી. માતાએ દીકરી
ભલામણ કરી કે, 'એને ઘેર બોલાવ તો હું એને જોઉં કે
કેવો છે. મને સીધોસાદો લાગશે તો હું તને એની સાથે હરવ
ફરવાની છૂટ આપીશ.'

"શાન શ્રીમતી મુલનને ઘેર ગયો. મુલને એને એક
બેસાડી કહ્યું કે 'હેઝલને હજુ પંદર વરસ પણ પૂરા થયા

હતો. 'નિશીથ હેઝલ' ફ્રાન્સનાં ગાંગો' પણ સમજવા લાગી ન હતી. માટે, એને સાચવજે.' અને શાને ગાને વચન આપ્યું.

"પછી તો શાન એ કુટુંબની જ એક વ્યક્તિ બની ગયો. આધ્યાત્મિક રીતે પણ તેમની સાથે ગાળવા લાગ્યો...બીજાં નાનેરાંઓ સાથે રમતો. અને ભેટો પણ લાવતો.

"શાને હેઝલના હાથની માગણી કરી ત્યારે થોમની મુલને એને હેઝલ પુખ્ત વયની થાય ત્યાં સુધી રાહ જોવા સલાહ આપી.

"દરમ્યાન હેઝલ કેમિસ્ટને ત્યાંની નોકરી છોડી એન્ક કલાર્ક બની હતી. અને ફુરસદના સમયે મોડેલ તરીકે કામ કરતી હતી.

"એક રાતે હેઝલ ઘેર પાછી ન ફરી. શાન જે રેસ્ટોરાંમાં રાતના બાવર્ચીની નોકરી કરતો હતો તેના ભોંયતળીયાની રૂમમાં શાન ને હેઝલ ઘણીવાર મળતાં. એ રાતે બન્ને પ્રેમીઓ મળ્યાં. એકબીજાને ચુંબનની આપલે થઈ અને બીજી પળે લડી પડ્યાં. શાન ગર્વીલો અને સાથે સાથે ઈર્ષ્યાળુ હતો. અને હેઝલે જ એને કહી દીધું કે એને બીજા કોઈક સાથે પ્રેમ થયો હતો. અને શાનના હાથ હેઝલના ગળે ભીડાયા. હેઝલ ગુંગળાઈ, ઢગલો થઈ ફરસ પર પડી મૃત્યુ પામી.

"શાન ગભરાયો, ન ધારેલું બની ગયું. લાશ કરતાં તેના ટુકડાને જલ્દી વગે કરી શકાશે તેમ ધારી શાને હેઝલની લાશના ટુકડા કર્યા.

"માતા તો હેઝલને ઝંખતી હતી...ત્રીજા દિવસે એણે રેડિયો પર સાંભળ્યું કે ગૂમ થયેલી હેઝલનું ટુકડા થયેલું શબ એક રેસ્ટોરાંના ભોંયતળીયેથી મળી આવ્યું હતું...અને એ જ માળામાં ઉપરના મજલે રહેતા એક ભારતીય મેડિકલ સ્ટુડન્ટે ગેસથી આપઘાત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો.

"શ્રીમતી મુલન પહેલાં તો ગમગીન બની ગઈ. પણ પછી... 'હું મારી લાડકી દીકરીનો વિચાર નહોતી કરતી પણ શાનનો કરતી હતી. મેં માન્યું કે એ પણ મરી ગયો હતો. એ વિચાર મને આવ્યો કે પોતાના ભયંકર કૃત્યનો પશ્ચાત્તાપ પણ શાન હવે કરી શકશે નહિ....અને જ્યારે મેં જાણ્યું કે તે જીવિત હતો ત્યારે મેં પ્રભુનો ઉપકાર માન્યો. મને લાગ્યું કે મારે તેની પાસે જવું જ જોઈએ. અને કહેવું જોઈએ કે મેં એને ક્ષમા કરી છે....પણ સત્તાવાળાઓએ મને શાનને મળવા જવા દેવા ઇન્કાર કર્યો.'

"શાનને જેલમાં મળવા જનાર એક મિત્ર સાથે શ્રીમતી મુલને એક ચિઠ્ઠી એને લખી મોકલી અને શાને જવાબ મોકલ્યો, 'હા....મને માફ કરો....'

"શ્રીમતી મુલનની ઉદારતા એથી ય આગળ વધી. એણે ભયંકર યંત્રણા ભોગવતી બીજી એક માતાનો વિચાર કર્યો—શ્રીમતી જમુના મોહાંગીનો—જે એના પતિ સાથે તેમના પોતાના, નાતાલમાં આવેલા, 'સ્યુગર પ્લેન્ટેશન'ની દેખરેખ રાખતા હતા. મુલને તેમના પર પત્ર લખી દિલસોજી દર્શાવી અને શાન માટેની પોતાની ભલી લાગણીઓ વ્યકત કરી.

"ડબ્લીનમાં શાન પર મુકદ્દમો શરૂ થયો. અને તેની માતા, વિમાનમાં આફ્રિકાથી ડબ્લીન આવી. શ્રીમતી મુલનનો એક મિત્ર જમુના મોહાંગીને તેને મળવા લઈ આવ્યો.

"શ્રીમતી મુલને જમુનાનો સત્કાર કર્યો, ચા પાઈ અને બન્ને માતાઓ વાતે વળગી. ધ્રુસ્કે રડતી જમુના મુલનને ઘેરથી પાછી ફરી ત્યારે થોડીક શાંત થઈ હતી.

"થોડા દિવસ બાદ જમુનાએ મુલનને ફોન કરી કહ્યું કે તે હેઝલની કબર પર ફૂલ ચઢાવવા માગતી હતી અને જો તે

એની સામે આવે તો સારું. એમ. ડિકરીની કબર પર ફૂલ મૂકાવવા જતી તેના પત્નીની માતાની સાથે તે ગઈ...દિલગીર હિંદુમાતાને હેઝલની કબર પર સફેદ ફૂલોવાળો હાર ફૂલ ચઢાવી મૂકતી જો જોઈ રહી. ફૂલ સાથે એક કાર્ડ હતું. અને તેના પર બાયબલની ઉક્તિ સાથે લખાણ હતું :

'વ્હાલી હેઝલની પ્રેમાળ યાદમાં.

—શ્રી અને શ્રીમતી મોલ્ડાંગી નવરોજી.'

"મુકદ્દમાની સુનાવણી વખતે બન્ને માતાઓ અદાલતમાં સાથે જ બેસતી હતી. પહેલા જ દિવસે એક પોલીસ ઇન્સ્પેક્ટરે શ્રીમતી મુલનને પૂછ્યું, 'તમે આ વ્યક્તિને (જમુનાને) તમારી સાથે બેસવા દેવા માગો છો?' અને શ્રીમતી મુલને જવાબ આપ્યો, 'અલબત્ત.'

"પણ ચુકાદાને દિવસે એમાંની કોઈય માતા અદાલતમાં હાજર ન હતી. મોતની સજાનું ઉચ્ચારણ કોઈયે સાંભળ્યું નહિ.

"શ્રીમતી મુલનને આનંદને થયેલી સજા વિષે એક મિત્ર પાસેથી ખબર મળી '...કેવું ભયંકર બનાવ! હેઝલને કોઈ જ પાછી લાવી શકવાનું નથી તો પછી એક યુવાનને સુધરવાનો મોકો કેમ ઝૂંટવી લેવો?...'

"મુલને જમુનાને ફોન કર્યો, પણ જમુના દુઃખથી બીમાર પડી હતી. એટલે મુલને જમુનાને આશ્વાસનની ચિઠ્ઠી લખી મોકલી: 'હું તમારા પુત્રને માટે પ્રાર્થના કરું છું અને હજુય તેને બચાવવાનો સમય છે....'

"એ રાતે મોડે સુધી શ્રીમતી મુલને આનંદની મુક્તિ માટે પ્રભુ પાસે યાચના કરી. બીજે સવારે એણે કેટલાંક ધાર્મિક પુસ્તકો આનંદને જેલમાં મોકલી આપ્યાં.

"એની પ્રાર્થના ઈશ્વરે સાંભળી. આનંદની ફાંસી મુલતવી રખાઈ અને એને અપીલ કરવાની મંજૂરી મળી. અપીલમાં આનંદની ફાંસીની સજા રદ થઈ અને સાત વરસની જેલ થઈ.

"પછી શ્રીમતી મુલન શાનને જેલમાં મળવા ગઈ....મળતાં જ એણે પહેલું સ્મિત કર્યું. શાનનો ભાર હળવો થયો. પછી તો એણે પોતાના ઘરની વાતો શાન સાથે કરી.... શ્રીમતી મુલનના શબ્દોમાં: 'એને ખુશી કરવા મેં મારી બીજી છોકરી એવલીનના લગ્નની વાત એને કરી....'

"શાનને ત્યાંથી ૫૦ માઈલ દૂર બીજી જેલમાં લઈ જવામાં આવ્યો છે. શ્રીમતી મુલને એને, ત્યાં પણ, અવારનવાર મળવા જવાનું વચન આપ્યું છે: 'પચાસ તો શું એકસો પચાસ માઈલ દૂર હશે તોય હું તને જરૂર મળવા આવીશ.'

"આમ આ ઉદાર હૃદયા અંગ્રેજ માતાએ દીકરીના ખૂનીને સાચા દિલથી ક્ષમા આપી છે."

*

શ્રી જિનેશ્વરદેવોએ ચીંધેલ ક્ષમા અને ઉપશમના રાહના આ યાત્રીઓને 'જૈન' (જૈન = જિનના અનુયાયી = જિનના માર્ગે ચાલનારા) કહીશું કે 'અજૈન'?

દૃષ્ટિરાગવશ અર્થાત્ પોતાના મત-પંથ-સંપ્રદાયની આંધળી શ્રદ્ધા-ભક્તિ વશ, પોતાના મત-પંથના ક્રિયાકાંડમાં પ્રવૃત્તિરૂપ શિષ્ટાચારને જ લોકોત્તર યાને મોક્ષસાધક ધર્મ સમજવાની ભૂલ મુમુક્ષુ કરી ન બેસે, પોતાની ધર્મપ્રવૃત્તિનું તટસ્થ મૂલ્યાંકન કરવાની ક્ષમતા તે મેળવે તથા પોતાથી ભિન્ન ક્રિયાકાંડને અનુસરનારા મુમુક્ષુઓ પ્રત્યે અસહિષ્ણુતા, દ્વેષ, ઘૃણા, મત્સર કે નિંદાના કળણમાં તે ન ફસાય એ માટે ધર્મના 'લૌકિક' અને 'લોકોત્તર' વિભાગ વિષયક વિસ્તૃત વિચારણા-છણાવટ આપણે પૂર્વે કરી છે; ત્યાં આપણે એ જોઈ ગયા છીએ કે જૈનધર્મ-નિર્દિષ્ટ ક્રિયાકાંડ હોય ત્યાં જ લોકોત્તર ધર્મ હોય એવું નથી, તેમ જૈન ધર્મ નિર્દિષ્ટ ક્રિયાકાંડ હોય ત્યાં તે હોય જ એવું પણ નથી. લોકોત્તર યાને મુક્તિ-સાધક ધર્મનો સંબંધ ચિત્તશુદ્ધિ સાથે અને આંતરિક ગુણસંપત્તિ સાથે છે.

જે સ્યાદ્વાદશૈલી કે જે અનેકાન્તવાદ—એટલે કે કોઈ એક ચીજ કે તત્ત્વની એકાંત દૃષ્ટિ નહિ—અનેકાન્તિક, વિવિધવિવિધ અને સ્યાદ્વાદ એટલે અપેક્ષાએ ગમે તેટલી હોય, ગમે તેવા કરતી હોય કે સ્યાદ્વાદથી કે અન્ય ક્રિયાકાંડનું આચરણ, કે દેહદમનનું ઉગ્ર આચરણના પ્રકારે, જે આત્મા ધર્મ અને તેથી મોક્ષની તેના અંતિમ સ્વભાવ માટે ઉપયોગ થઈ શકતા હોય છે. નિશ્ચય અને વ્યવહાર એમ બે છે. નિશ્ચયનું આચરણ થી વીતરાગતાને પ્રાધાન્ય આપી પરમાર્થ પામવાનું કહ્યું છે કે ક્રિયાકાંડ-ઉપાસક અને શુષ્કજ્ઞાની—બેને ભિન્ન એવું જ કહેવાય છે. અને કાર્ય અને પરિણામ જ મોક્ષ છે. વિચાર અને આત્મજ્ઞાન પામવાથી પામવા યોગ્ય છે. અને ક્રિયા અને પરિણામોને છૂટી જઈ વિવેક અને વાસનાથી ઉપર ઊઠી શુદ્ધ સ્વરૂપ આત્મામાં સ્થિર થવાય તે જ આવું મોક્ષ છે એવું કોઈ સમ્યક્દર્શન નથી કે જ્યાં અમુક મત-પંથના બંધનમાંને જ મૂકવા માટે અને અમુક ભાષાને—સંપ્રદાય કે મોક્ષ નો અધિકારી જ છે.[1] આથી સૂચન થયું એ જ મુક્તિ છે, એટલે વ્યક્તિ ગમે તે મત-પંથમાં રહીને ક્રિયા-વિધિ અને વાસનાથી ઉપર ઊઠી જ્યારે તો તે અવશ્ય મુક્તિ પ્રાપ્ત કરવાની.[2]

વ્યક્તિ જૈન ધર્મના ક્રિયાકાંડ કરતી હોય કે અન્ય મત-પંથનાં ક્રિયાકાંડ કરતી હોય કે સમ્યગ્ કોઈ પણ ક્રિયાકાંડ ન આચરતી હોય. પણ જો તે કષાય દ્વેષ, ઈર્ષ્યા, મદ, માન, લોભ, તૃષ્ણાદિ દોષોથી ઉપર ઊઠી, સમતા, સરળતા, ક્ષમા, પ્રેમ, કરુણા, નમ્રતા, નિર્દોષતા આદિ આત્મિક ગુણવૈભવથી સંપન્ન થઈ આત્માનુભવ, આત્મજ્ઞાન પામે છે તો મોક્ષ તેને આવી વરીને રહે છે. શ્રીમદ રાજચંદ્ર સંક્ષેપરુચિ, તત્ત્વ જિજ્ઞાસુઓ માટે સંક્ષેપમાં પણ સરળ અને વેધક શબ્દોમાં આ તથ્ય

ઉચ્ચારતાં કહ્યું છે કે—

"કર્મબંધ ક્રોધાદિથી, હણે ક્ષમાદિક તેહ;
પ્રત્યક્ષ અનુભવ સર્વને, એમાં શો સંદેહ?

છોડી મત દર્શન તણો, આગ્રહ તેમ વિકલ્પ,
કહ્યો માર્ગ આ સાધશે, જન્મ તેહના અલ્પ.

જાતિ વેષનો ભેદ નહિ, કહ્યો માર્ગ જો હોય;
સાધે તે મુક્તિ લહે, એમાં ભેદ ન કોય."[૮]

તત્ત્વદર્શી પુરુષોના ઉપદેશની આ લાક્ષણિકતા હોય છે. તેઓ કોઈ મત–પંથ–જૂથના પક્ષકાર ન બનતાં, નિર્ભેળ સત્યના જ સમર્થક અને પ્રબોધક રહે છે.

'પોતાનો મત–પંથ જ સાચો છે, બીજાના ખોટા' આ વલણ એ વાતની ચાડી ખાય છે કે એ વ્યક્તિ કે સમૂહનો આધ્યાત્મિક ઉઘાડ શ્રુત, ચિંતા અને ભાવના એ ત્રણ જ્ઞાન પૈકી પ્રથમ જ્ઞાન–શ્રુતજ્ઞાન–ની કક્ષા સુધીનો જ છે. એ વ્યક્તિને બધાં આગમો–શાસ્ત્રો હોઠે રમતાં હોય તોયે, જિનાજ્ઞાના તાત્પર્યથી તે અજાણ જ રહી ગઈ હોય છે. જ્ઞાનીઓ ભારપૂર્વક જણાવે છે કે શાસ્ત્રોનું જેણે કેવળ શ્રવણ–વાંચન જ નહિ પણ ચિંતન–મનન–પરિશીલન કર્યું હોય તેને સ્વપક્ષનો ઉપર્યુક્ત આંધળો મોહ રહેતો જ નથી.[૯] માટે, સાંપ્રદાયિક ઝનૂનને બહેકાવનારા અજ્ઞાન 'ગુરુઓ'ના રવાડે ચડી, સાંપ્રદાયિકતાના કળણમાં ન ખૂંપી જવાય એની તકેદારી મુમુક્ષુએ રાખવી જોઈએ.

પાંચમા પ્રકરણનાં ટિપ્પણો

૧. સરખાવો :

अन्यलिंगादिसिद्धानामाधारः समतैव हि ।
रत्नत्रयफलप्राप्तेर्यया स्याद् भावजैनता ॥

— અધ્યાત્મસાર, સમતાધિકાર, શ્લોક ૨૩.

૨. संत्यज्य समतामेकां स्याद्यत्कष्टमनुष्ठितं ।
तदीप्सितकरं नैव बीजमुप्तमिवोषरे ॥

उपायः समतैवैका मुक्तेरन्यः क्रियाभरः ।
तत्तत्पुरुषभेदेन तस्या एव प्रसिद्धये ॥

— એજન, સમતાધિકાર, શ્લોક ૨૬–૨૭.

૩. धर्मोऽपि तात्त्विको ह्येकः शुद्धः शुद्धगुणात्मकः ।
हेतुः कल्याणमालानां विज्ञेयो मोक्षकांक्षिभिः ॥

क्षमामार्दवसच्छौचतपःसंयममुक्तयः ।
सत्यब्रह्मार्जवत्यागा अमी धर्मगुणा दश ॥

विवदन्ते न सद्धर्मं शाश्वतं दशलक्षणम् ।
वारयन्ति बुधाः किन्तु तद्विपर्ययकल्पकम् ॥

प्रोक्तस्तदेक एवायं सद्धर्मः सार्वतान्त्रिकः ।
एक एव च विज्ञेयो मोक्षमार्गोऽपि तात्त्विकः ॥

— વૈરાગ્યકલ્પલતા, સ્તબક ૯, શ્લોક ૧૦૬૧–૧૦૬૪.

૪. जितेन्द्रिया जितक्रोधा दान्तात्मानः शुभाशयाः ।
परमात्मगतिं यान्ति विभिन्नैरपि वर्त्मभिः ॥

नूनं मुमुक्षवः सर्वे परमेश्वरसेवकाः ।
दूरासन्नादिभेदस्तु तद्भृत्यत्वं निहन्ति न ॥

— પરમાત્મ પંચવિંશતિકા, શ્લોક ૧૧–૧૨.

સરખાવો :

ઉપમિતિ૦, પ્ર૦ ૮, શ્લોક ૮૧૩ (પ્રકરણ ૨, ટિપ્પણી ૧૯).

૫. बुद्धो जिनो हृषीकेशः शम्भुर्ब्रह्मादिपूरुषः ।
इत्यादिनामभेदेऽपि, नार्थतः स विभिद्यते ॥

[illegible] સુપુરુષાર્થનું પરિણામ છે.

આધ્યાત્મિક સાધક પાસેથી પણ આવી જ તટસ્થ વૃત્તિ, મોક્ષલક્ષી બુદ્ધિ, અન્વેષણનિષ્ઠા અને પરિશ્રમ કરવાની તૈયારી અપેક્ષિત છે. ભૌતિક વિજ્ઞાનીનું પ્રયોગક્ષેત્ર બાહ્ય પ્રકૃતિ છે. સાધકનું પ્રયોગક્ષેત્ર આંતરપ્રકૃતિ છે. સાધક તેની પોતાની જ આંતરપ્રકૃતિ ઉપર પ્રયોગ કરી રહેલ વૈજ્ઞાનિક હોઈ, પોતાને પ્રાપ્ત સાધના-પદ્ધતિથી ધારેલું પરિણામ નિપજતું ન દેખાય તો તે એનું કારણ શોધી કાઢવા પ્રયાસ કરે, પોતાની સાધનામાં રહી જતી સ્ખલનાનું તે અન્વેષણ કરે. પોતાના મતનો કે સાધનનો આંધળો આગ્રહ રાખવો તેને પરવડે નહિ.

પોતાની સાધનાનું તટસ્થ અન્વેષણ અને મૂલ્યાંકન

"સમ ત્યાગ પરિગ્રહ, બાહ્યક્રિયા દ્રવ્યલિંગ ધર લીનો,
દેવચન્દ્ર કહે યા વિધ તો હમ, બહોત બાર કર લીનો.
... ...
વ્યવહારાદિક નિપુણ ભયો પણ, અંતરદૃષ્ટિ ન જાગી,
...સ્વર્ગાદિ ફલ પામી, નિજ કારજ નવિ સિધ્યો."

—આ ઉદ્‌ગાર છે અધ્યાત્મનિષ્ઠ શ્રી દેવચંદ્રજી મહારાજના. ધ્યેયલક્ષી જાગૃત સાધક આ રીતે પોતાની ધર્મપ્રવૃત્તિનું તટસ્થ મૂલ્યાંકન કરે. અહીં દેવચંદ્રજી મહારાજે જે વેશ અને ક્રિયા નિષ્ફળ ગયાં હોવાની વાત કરી છે તે અન્ય દર્શનનાં ક્રિયા અને વેશની વાત નથી પણ જૈનદર્શનનાં લિંગ–વેશ–ક્રિયાની વાત છે. 'ઉપદેશ પદ' નામના મહાગ્રંથમાં સુવિહિત શિરોમણિ

આચાર્ય હરિભદ્રસૂરિ મહારાજે પણ કહ્યું છે કે, "શુદ્ધ પ્રમાણભાવને યોગ્ય પ્રત્યુપેક્ષણા-પ્રમાર્જનાદિ સઘળીય જિનોક્ત ક્રિયાઓ, અન્યપ્રકાર સહિત કર્યો તેમજ તેમાંથી નીકળવાને જેને હજુ સમય થયો નથી એવા આત્માઓને મૂકીને, સૌએ અનંતવાર આચરી છે." અનંતવાર સર્વવિરતિનું અવિશુદ્ધ પાલન કરતાં ભવભ્રમણ અટક્યું નહિ!—તો, ખૂટ્યું શું?

સર્વવિરતિ સહિત જિનોક્ત ક્રિયા પણ વિફળ રહે અને અન્ય દર્શનોએ બતાવેલાં અનુષ્ઠાન કરતાં કરતાં પણ કોઈને મુક્તિ મળી જાય!—આની પાછળ રહસ્ય શું છે? એ શોધી કાઢવાની તાલાવેલી મુમુક્ષુના અંતરમાં જાગવી જ જોઈએ ને? એ રહસ્ય હાથ લાગ્યા વિના, સાધનામાં સફળતા અપાવનાર એ તત્ત્વને પોતાની સાધનામાં વણી લેવાનો વ્યવસ્થિત પ્રયાસ પણ શી રીતે થઈ શકે? પરમાત્મકૃપાથી, નદી-ગોળ-પાષાણ ન્યાયે, કોઈને એ રહસ્ય અનાયાસ પ્રાપ્ત થઈ જાય એવું ય કોઈવાર બને; પરંતુ એ તો લોટરી લાગે ને કોઈ લખપતિ થઈ જાય એના જેવું છે. એ જોઈને, યોજનાબદ્ધ કશો ઉદ્યમ કર્યા વિના, કેવળ ભાગ્યના ભરોસે રહી લખપતિ થવાના મનોરથમાં રાચવું એ શાણપણભર્યું તો નથી જ. આથી, સાધક મુક્તિમાર્ગનું-સાધનાનું-જ્ઞાન અને ક્રિયાનું રહસ્ય પ્રાપ્ત કરવા ઉત્સુક હોય.

સદ્ગુરુનો સમાગમ એ સાધના અંગે યથાર્થ પથદર્શન મેળવવાનો સીધો, સરળ અને ટૂંકો માર્ગ છે. પણ આમાં એક ભુલભુલામણી પણ છે. સુગુરુ કોણ? માર્ગદર્શક ગુરુ આત્મજ્ઞાની હોય તો જ સાધક સલામત રહે છે, અન્યથા સાંપ્રદાયિકતામાં અટવાઈ જવાનો ભય રહે જ છે.

શ્રવણ-વાંચનમાં જરૂરી સાવધાની

મુમુક્ષુને જોઈતું માર્ગદર્શન તત્ત્વજ્ઞ પુરુષો (આત્મતત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર પામી ચૂકેલા મહાત્માઓ) પાસેથી સહેલાઈથી

ઉપદેશ થયા, પરંતુ એવા સંત મહાત્માઓનો યોગ સુલભ નથી હોતો. આથી, એવા સદ્ગુરુનો સાક્ષાત્ સહયોગ પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાં સુધી મુમુક્ષુ પોતાને જરૂરી પ્રેરણા અને માર્ગદર્શન પ્રાપ્ત કરવા તત્ત્વજ્ઞ મહાપુરુષોનાં વચનરૂપ શાસ્ત્રગ્રંથો તરફ વળે એ સ્વાભાવિક છે.

કિંતુ શાસ્ત્રાધ્યયનમાં યે, પ્રારંભિક ભૂમિકાએ [illegible] વિચારણા કરવામાં ન [illegible] આવે તો સાધકની [illegible] [illegible] રહી. [illegible] છે કે અનધિકારી શાસ્ત્રાધ્યયન કરનારા ઘણાં મોક્ષમાર્ગની સાચી સમજણથી તે દૂર રહી જાય [illegible] પરિણામે મુમુક્ષુનું લક્ષ ન હોય શકે. સાધના [illegible] શાસ્ત્રશ્રવણ—વાંચન કે અધ્યયન પાછળનો હેતુ માર્ગદર્શન મેળવવું એ નહિ પણ વૈરાગ્ય અને શ્રદ્ધાને દૃઢ કરી મોક્ષમાર્ગની સાચી સમજણ મેળવવી, એ માર્ગે પ્રગતિ કરી પ્રગતિમાં સહાયક તત્ત્વો ક્યાં છે તે જાણી એને જીવનમાં ઉતારવાની પ્રેરણા અને ઉત્સાહ પ્રાપ્ત કરવાં અને વિઘ્નરૂપ તત્ત્વોને પોતાના માર્ગમાંથી દૂર રાખવાની સાચી સૂઝ કેળવવા સાથે વિવેક અને પરમાર્થ દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ છે.

સાધનામાં માર્ગદર્શનાર્થે મુમુક્ષુએ તે જ ગ્રંથોનું શ્રવણ—વાંચન—પરિશીલન કરવું કે જે જીવનને શુદ્ધિમાર્ગે ચઢાવનાર, પ્રેરણા અને માર્ગદર્શન આપનારાં હોય. [illegible] [illegible] [illegible] વૈરાગ્ય જગાડનારાં હોય. ઉપશમ [illegible] આત્મચિંતન અને [illegible] [illegible] [illegible] ઉત્તેજક હોય. પરમાત્મસ્વરૂપનો બોધ તથા [illegible] [illegible] [illegible] કરી સ્વરૂપ [illegible] પ્રેરણા અને માર્ગદર્શન આપનારાં હોય. એવું સાહિત્ય મુમુક્ષુ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] —[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ન હોય. જેનામાં સાચી મુમુક્ષુ [illegible] હોય છે તે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે. એમનો [illegible] [illegible] નિર્મળ અને પરમાર્થ [illegible]

[illegible]

ઉપરાંત એવું છે. સમાનુભૂતિ અને આત્મીયપણાથી
અપરાધ કરનારની ક્ષમા અને પ્રોત્સાહન આપતા હોય છે;

૧. કોઈ ભૌતિક તૃષ્ણા કે વાસનાની તૃપ્તિ ન કરતાં, સર્વ તૃષ્ણા અને વાસના-વિકારોની ઉપર ઉઠવાની પ્રેરણા અને માર્ગ-દર્શન આપતા હોય છે;

અને

૨. આત્મોન્નતિ અર્થે યથાર્થ સાધના કરતાં પોતાના હૃદય-મંદિરમાં બિરાજતા આત્મદેવનાં દર્શન કરવા–તેની સાથે

સંપર્ક સ્થાપવા—અંતરમાં જ ઊંડા ઉતરવાનો તે અનુરોધ કરતા હોય છે.

આ જાગૃતિપૂર્વક શાસ્ત્રશ્રવણ—વાંચન—અધ્યયન કરનાર નિરાગ્રહ વૃત્તિવાળા જિજ્ઞાસુઓ પોતાને જોઈતું માર્ગદર્શન અને પ્રેરણા ગમે ત્યાંથી મેળવી લઈ આગળ વધે છે. બીજી બાજુ જેનામાં માર્ગાનુસારી પ્રજ્ઞાનો ઉઘાડ ન થયો હોય તે વિશુદ્ધ મોક્ષમાર્ગ પ્રદર્શક જિનવચનને સમજવામાં પણ ગોથું ખાઈ જઈ, નિશ્ચય-વ્યવહાર કે ઉત્સર્ગ—અપવાદાદિ કોઈ ગૂંચમાં અટવાઈને ખોટે ચાળે ચડી જાય છે. આથી, શ્રી જિનેશ્વરદેવકથિત અને ગણધર ભગવંતોએ સૂત્રબદ્ધ કરેલ દ્વાદશાંગી પણ દશપૂર્વ કે તેથી અધિક શ્રુતબોધવાળા સિવાય બીજાને માટે એકાંતે સમ્યગ્શ્રુત નથી બનતી; જ્યારે પ્રશમાદિ ગુણસંપન્ન સમ્યક્દ્રષ્ટિને (અને સમ્યક્ત્વાભિમુખ આત્માઓને) અન્ય દર્શનના શાસ્ત્રગ્રંથો જ માત્ર નહિ પણ નૃત્ય, નાટ્ય આદિ બહાંતેર કળાના ગ્રંથો પણ સમ્યગ્શ્રુતરૂપે પરિણમે છે;[3] કારણ કે, માર્ગાનુસારી પ્રજ્ઞાના બળે તેઓ એ ગ્રંથોમાંથી પણ સાધનાને ઉપયોગી તત્ત્વ તારવી લઈ, બાકીની વાતોને નિઃસાર જાણી એની ઉપેક્ષા કરવાની ક્ષમતા ધરાવતા હોય છે.

શ્રુત—સમ્યગ્ કે મિથ્યા બને છે ગ્રાહકના આધારે

કોઈપણ ગ્રંથમાંથી વ્યક્તિને પોતાની અધ્યાત્મિક ભૂમિકા, પૂર્વસંસ્કાર અને બૌદ્ધિક વિકાસ અનુસારે અર્થબોધ થાય છે. કોઈ એક શાસ્ત્રમાંથી સૌને એક સરખો બોધ થતો નથી. આથી કોઈપણ શ્રુત, ગ્રહણ કરનારની દૃષ્ટિ—વિવેકબુદ્ધિ કે તેના અભાવ-અનુસારે સમ્યક્ બને છે કે મિથ્યા.

પોતપોતાની વિકાસ ભૂમિકા અનુસાર જુદી જુદી વ્યક્તિઓનું અર્થઘટન જુદું રહેતું હોવાથી, પોતપોતાના મત—પંથ—સંપ્રદાયના ગ્રંથોમાંથી સામાન્યજનો તત્ત્વને જે રીતે સમજતા હોય છે તે

આવ્યાં. તે તે મત-પંથ-સંપ્રદાયના આગળ વધેલા સાધકો ત્યા ઊંચ એવું નથી માનતું.

આધ્યાત્મિક જગતનાં ગહન રહસ્યોનો લાભ બાળકોને-માન્ય જનસમૂહને-સરળતાથી મળી રહે તે માટે ઘણીવાર ર્મિક કે સંતો દ્વારા એ વાતો જ્ઞાનીઓ વર્ણવી કરે છે. વાતો માટે એ ઉપમાઓ અને સંકેતો પાછળની ભાવના મૃત થઈ જાય છે અને તેના સ્થૂલ અર્થ જ સાચો રહે છે. ખલા તરીકે ભગવદ્ગીતાના પ્રથમ અધ્યાયને સામાન્ય માનવી હાસ સ્વીકારી લઈ, એ અર્થઘટન કરે છે કે યુદ્ધ માટે કાતા અર્જુનને શ્રીકૃષ્ણ કુરુક્ષેત્રમાં લડવાને માટે સજ્જ છે; જ્યારે વિમર્શશીલ સાધકો એને રૂપક તરીકે સ્વીકારી દું અર્થઘટન કરે છે. એ કહે છે કે 'અર્જુન' એ નિર્વિણ્ણ ન છે. 'કૃષ્ણ' એ માર્ગદર્શક ગુરુ છે અને શુભ-અશુભ ત્તિઓ વચ્ચે પ્રતિપળ સંઘર્ષ જ્યાં ચાલતો જ રહે છે મન છે 'કુરુક્ષેત્ર.' આત્માનું સર્વ ઐશ્વર્ય અને આધિપત્ય વી લઈ દેહરૂપી રાજ્યનો ધણીધણી થઈ બેસનાર અહં એ 'ધૃતરાષ્ટ્ર', ને કૌરવો છે અશુભ વૃત્તિઓ. જીવાત્મા જન્મો-ન્મથી તેમને પોષતો આવ્યો હોવાથી તેને તે આત્મીય જન જેવી લાગે છે. એટલે, શુભવૃત્તિઓરૂપ પાંડવોના પક્ષમાં ી અશુભ વૃત્તિઓ સામે જીવાત્મા યુદ્ધ જાહેર કરે તો છે, પણ ની સાથે ખરેખર લડવાનો પ્રસંગ આવે છે ત્યારે એ ગળીઓ બેસી પડે છે. તે વખતે ગુરુ-'કૃષ્ણ' તેને ફરી ટટ્ટાર કરે છે. મ અધ્યાયના પૂર્વોક્ત સ્થૂળ અર્થ કરતાં આ આધ્યાત્મિક ઘટન ગીતાના બાકીના અધ્યાયોમાં જે નિરૂપણ છે તેની સાથે સુસંગત છે. એ જ રીતે, વિકસિત ચેતનાવાળા સાધકો વ-પાર્વતી કે કૃષ્ણ-રાધાને દંપતી રૂપે ન જોતાં, આત્મા અને

તેની શક્તિના પ્રતીક તરીકે જોતા હોય છે. અર્થાત્ જુદા જુદા નામ અને પ્રતીકો દ્વારા પણ, વિકસિત ચેતનાવાળા સાધકો સર્વજ્ઞતત્ત્વની જ ઉપાસના કરતા હોય છે.૪ એના એ જ પ્રતીકો, શબ્દો કે ગ્રંથોમાંથી બધાને એકસરખો અર્થબોધ થતો નથી; આથી, કોઈ એક નામ કે પ્રતીકની ઉપાસના કરનારા કે કોઈ એક ગ્રંથને પ્રમાણ માનનારા પણ વિવિધ ભૂમિકાએ રહેલ મુમુક્ષુઓ, પોતપોતાની આંતરિક વિકાસ-ભૂમિકા મુજબ, ભિન્ન ભિન્ન વિચારધારાથી પ્રભાવિત હોઈ શકે છે.

એ દેખીતું જ છે કે ઉપમાઓ કે સંકેતો દ્વારા આધ્યાત્મિક તથ્યોનું નિરૂપણ કરતા શાસ્ત્રો કરતાં સુસ્પષ્ટ અને વૈજ્ઞાનિક શૈલીએ તત્ત્વનિરૂપણ કરતા શાસ્ત્રગ્રન્થો મુમુક્ષુના વધુ સારા પથદર્શક બની શકે. તેમાંથી સાધનામાર્ગનું સ્પષ્ટ અને ચોક્કસ માર્ગદર્શન શ્રેયાર્થીને મળી શકે. આ દૃષ્ટિએ જોતાં, જૈન સાધકો બડભાગી ગણાય. વૈજ્ઞાનિક ચોક્કસાઈપૂર્વકની સુસ્પષ્ટ અને નિશ્ચયાત્મક નિરૂપણશૈલી એ જૈનશાસ્ત્રોની આગવી વિશેષતા છે. જૈન શાસ્ત્રકારોએ ભેદ–ભાંગા–પ્રકાર, નય–નિક્ષેપ, નિશ્ચય–વ્યવહાર અને ઉત્સર્ગ–અપવાદની આગવી પરિભાષા યોજી કોઈ પણ કથનમાં લેશ પણ સંદિગ્ધતા ન રહે એ માટે અથાગ પરિશ્રમ ઉઠાવ્યો છે. આથી, એ શાસ્ત્રગ્રંથોનું અવલંબન પ્રાપ્ત કરનાર જૈન સાધકોને નિર્મળ અને સુસ્પષ્ટ જીવનદૃષ્ટિ સુલભ હોવી જોઈએ. કિંતુ, ભાષાની એક મર્યાદા છે. શબ્દો પણ આખરે તો સંકેતો જ છે ને ? લેખક કે વક્તાના અંતરગત ભાવોનો સંકેત જ એ શબ્દો આપી શકે. શ્રોતાની પાસે એ ભાવોને ઝીલવા–સમજવા માટે આંતરસૂઝની મૂડી હોય તો જ તે એ શબ્દોનો સાચો મર્મ પામી શકે છે, અન્યથા તે પોતાના જ ભાવોનો પ્રક્ષેપ એ શબ્દોમાં કરી લે છે. આથી, જૈનોમાં પણ સાધનાપદ્ધતિવિષયક એકબીજાથી જુદી પડતી વિભિન્ન વિચારધારાઓ આજે પ્રચલિત છે; અને જૈનસંઘ વિચાર-આચારવિષયક એ મતભેદોના કારણે અનેક છાવણીઓ–

ફિરકાઓ–સંપ્રદાયો–ગચ્છો–સમુદાયોમાં વહેંચાઈ ગયો છે. પક્વ મુમુક્ષામાંથી સહજ ઉદ્ભવતી આંતરસૂઝ જેને પ્રાપ્ત નથી થઈ હોતી તેવા આત્માઓ અસંદિગ્ધ અને સુસ્પષ્ટ શાસ્ત્રોના ય અર્થ-ઘટનમાં ગોથું ખાઈ જાય છે અને ઉત્સર્ગ–અપવાદ, નિશ્ચય–વ્યવહાર કે જ્ઞાન–ક્રિયા વગેરેની કોઈક ગૂંચમાં અટવાઈ જઈ, સાચા સાધના-માર્ગથી દૂર ફંટાઈ જાય છે.

દૃષ્ટિરાગથી મુક્ત તત્ત્વગ્રાહી તટસ્થ દૃષ્ટિ

આથી ઊલટું, માર્ગાનુસારી પ્રજ્ઞાવાળા આત્માઓ ભિન્ન-ભિન્ન મત–પંથના ગ્રંથો અને વિભિન્ન પરિભાષામાંથી પણ સાધનાને ઉપયોગી પ્રેરણા અને પથદર્શન પ્રાપ્ત કરી લે છે. દેશ–કાળ–ભાષાના ફેરથી એક જ વસ્તુ જુદા જુદા નામે ઓળ-ખાય છે, તેમ ભિન્ન ભિન્ન દર્શનો, પોતપોતાની આગવી પરિ-ભાષાના કારણે, એક જ ધર્મતત્ત્વને નિરનિરાળાં નામે ઓળખાવતાં હોય એટલા જ માત્રથી સારગ્રાહી દૃષ્ટિવાળો મુમુક્ષુ એનો સ્વીકાર કરતાં અચકાતો નથી—અચકાવું જોઈએ પણ નહિ.[૫] જૈનાગમમાં જણાવેલ કોઈ તથ્ય કે વિધિ-નિષેધ અન્ય મતના શાસ્ત્રોમાં જુદા નામે અને જુદી પરિભાષામાં પ્રતિપાદિત થયેલાં હોય એટલા જ માત્રથી એને જુદાં માનવાં કે અમાન્ય કરવાં એ ધર્મશ્રદ્ધાનું નહિ પણ દૃષ્ટિસંમોહનું–દૃષ્ટિરાગનું–અજ્ઞાનનું–અંધશ્રદ્ધાનું લક્ષણ છે.[૬] જે ધર્મતત્ત્વ, વિધિ-નિષેધ કે કર્મકાંડ રાગ, દ્વેષ અને મોહરૂપ ચિત્તના મળનો નાશ કરવામાં ઉપયોગી થતાં હોય તે ચાહે તે મત–પંથ–શાસ્ત્ર દ્વારા અને ચાહે તે પરિભાષામાં રજૂ થયેલાં હોય તો યે તે સર્વજ્ઞસંમત જ છે.[૭]

'અન્ય દર્શનીએ કરેલું કથન આપણાથી માન્ય રાખી શકાય ખરું ?'—આ આશંકાનું નિરાકરણ કરતાં ઉપાધ્યાય યશોવિજયજી મહારાજે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહ્યું છે કે, "જે વચન અર્થથી જિનાજ્ઞા સાથે સંગત હોય તે ભલેને અન્યનું હોય, તેને અયુક્ત ન કહી

આતમ ધ્યાન કરે જો કોઉ, સો ફિર ઇણમેં નાવે;
વાગ્જાલ બીજું સહુ જાણે, એક તત્ત્વ ચિત્ત ચાવે.
જેણે વિવેક ધરી એ પખ ગ્રહિયો, તે તત્ત્વજ્ઞાની કહીએ."

અર્થાત્ દાર્શનિક વિવાદમાં ન અટવાતાં સાધનામાં લાગી જવું એ જ સાધકને માટે શ્રેયસ્કર માર્ગ છે.

તત્ત્વજ્ઞાની કોઈ એક દૃષ્ટિકોણમાં જ પૂર્ણ સત્ય હોવાનો આગ્રહ નથી રાખતો.[૧૬] તર્કશાસ્ત્રના પ્રકાંડ પંડિત ઉપાધ્યાય યશોવિજયજી મહારાજ તો ત્યાં સુધી કહે છે કે **"તાત્પર્ય જોઈ શકનારને માટે** મુક્તિપથ-પ્રદર્શક શાસ્ત્રોમાં અને દર્શનોમાં ભેદ જ નથી રહેતો! નયભેદથી દેશના જુદી પડતી હોવાથી સ્થૂલ બુદ્ધિવાળાઓ તેમાં ભેદ ભલે કલ્પે પરંતુ એમાં તો એ ભેદ જોનારાઓનાં અજ્ઞાન અને મોહ જ છતાં થાય છે."[૧૭] આત્માનુભવ નથી થયો હોતો ત્યાં સુધી જ આ વિવાદમાં રસ રહે છે.[૧૮]

અપરોક્ષાનુભવ પછી અનેકાંતદૃષ્ટિ પૂર્ણપણે ખીલે છે અને આત્મસ્વરૂપાદિને સ્યાદ્વાદની દૃષ્ટિથી યથાર્થપણે સમજી શકવાની શક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. જેમનું અંતર ઘણે અંશે નિર્મળ થઈ ચૂક્યું હોય અને અપરોક્ષાનુભવની પ્રાપ્તિ જેમને નિકટમાં જ થવાની હોય એવા આત્માઓ પણ, કદાગ્રહથી દૂર રહે છે તેમજ દાર્શનિક વિવાદમાં અટવાવાની ઉપર્યુક્ત ભૂલ કરતા નથી. જ્યારે તે પૂર્વે દેવતત્ત્વ, પરમાત્મતત્ત્વ અને આત્મતત્ત્વના સ્વરૂપની સમજ અધૂરી અને આગ્રહવાળી હોઈ, અન્યના આંશિક સત્યને તે ન્યાય આપી શકતી નથી. પોતે સ્વીકારેલ પાસાથી જુદા પાસાને વ્યક્ત કરતા અન્યના વચનોને તે જુઠાં કહી ઉવેખી કાઢે છે. એ 'દર્શન' એને ખોટું લાગે છે. પરંતુ અપરોક્ષાનુભૂતિ વડે આત્મતત્ત્વનું પૂર્ણ દર્શન લાધ્યા પછી. અન્યના આંશિક સત્યની અપેક્ષા સમજી લઈને, તેનો સમન્વય કરવાની ક્ષમતા તે મહાનુભાવોને હસ્તગત થાય છે.[૧૯] માટે, પ્રારંભિક અવસ્થામાં તો સાધકે દાર્શનિક

વિવાદથી અળગા રહી, પોતાની આંતરિક ગુણસંપત્તિ વધારવા પર જ લક્ષ કેન્દ્રિત કરવું ઉચિત છે.

યથાર્થ તત્ત્વબોધ પામવાનો માર્ગ

પાંડિત્ય અર્થે તત્ત્વજ્ઞાનનો અભ્યાસ કરવો હોય તો, બુદ્ધિની કુશાગ્રતા અને તર્કમાં નિપુણતા—એ લાયકાત પૂરતી ગણાય. પરંતુ, આત્મવિકાસ અર્થે તેનું અધ્યયન કરવું હોય ત્યારે તર્કકૌશલ અને કુશાગ્રબુદ્ધિ ઉપરાંત બીજી યોગ્યતા પણ અપેક્ષિત રહે છે.[૨૦] આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રે વિવેક, વૈરાગ્ય, શમ, સંતોષાદિથી યુક્ત તત્ત્વચિંતન જ ઉપયોગી મનાયું છે. આથી, વેદાંતનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાના ઇચ્છુકમાં પણ સાધન-ચતુષ્ટય એટલે કે વિવેક, વૈરાગ્ય, ષડ્સંપત્તિ અને મુમુક્ષા (મુક્તિ માટેનો તલસાટ) આવશ્યક મનાયાં છે. આ ગુણસંપત્તિ વિના દર્શનોના વિવાદમાં ઊતરવાથી ચિત્તવિક્ષેપ અને અહંવૃદ્ધિ વિના બીજા કોઈ પરિણામની આશા રાખવી વ્યર્થ છે.

મલિન અંતઃકરણવાળી વ્યક્તિ યથાર્થ મોક્ષમાર્ગ સમજી શકતી નથી; અંતઃકરણ નિર્મળ થતાં યથાર્થ મોક્ષમાર્ગ એને સ્વયં સમજાય છે.[૨૧] પોતાની વર્તમાન ભૂમિકાએ જે સત્ય સમજાયું હોય તેના આચરણનો નિષ્ઠાપૂર્વક પ્રયત્ન કરતા રહેવાથી આગળની ભૂમિકાનાં દ્વાર ઉઘડે છે. આંતરસૂઝ— 'ઇન્ટ્યુઇશન' —આવા સાધકને યોગ્ય ગુરુ પાસે દોરી જાય છે, કે કોઈની સાથેની વાતચીત દ્વારા કે કોઈ પુસ્તકમાંથી તેને તત્કાલિન આવશ્યક પથદર્શન મળી જાય છે.

પોતાની વિકાસ-ભૂમિકાને અનુરૂપ સત્ય જ માણસ પચાવી શકે છે. ભિન્ન ભિન્ન ભૂમિકાએ માનવીનું સત્યદર્શન જુદું જુદું રહે છે, જ્યારે શાસ્ત્રોમાં બધી ભૂમિકાના સાધકો માટેનું માર્ગ-દર્શન સંગ્રહિત હોય છે. એટલે શાસ્ત્રમાંથી વાચક કે શ્રોતા પોતપોતાની ભૂમિકા અનુસાર ઉપદેશનો સ્વીકાર કરે છે. એક

ભૂમિકાએ જે પૂર્ણ સત્ય લાગતું હોય તે એથી ઉપરની ભૂમિકાએ પહોંચતાં અધુરું લાગે છે. અને નીચેની ભૂમિકાએ જે ખોટું લાગતું હોય તે ઉપલી ભૂમિકાએ જતાં સત્ય લાગે એવો યે આ માર્ગના, સાચી દિશામાં ગતિશીલ, પ્રવાસીઓનો અનુભવ છે. ઉપલી ભૂમિકાએ રહેલ વ્યક્તિ નીચલી ભૂમિકાવાળાની અપેક્ષા સમજી શકે છે, તેથી તેનું અપેક્ષિત સત્ય પણ સ્વીકારે છે;* નીચેની ભૂમિકાએ રહેલ ઉપલી ભૂમિકાને સમજી ન શકવાથી તેને અન્યાય કરી બેસે છે—પોતાની દૃષ્ટિની યથાર્થતાના આવેશમાં, સદ્દૃષ્ટિસંપન્ન મહાપુરુષોને પણ તે ભ્રાંત કહીને ઉવેખી કાઢે છે.

માટે, દાર્શનિક વિવાદથી દૂર રહી, પોતાની વર્તમાન ભૂમિકાએ જેના વચનમાં પોતાને શ્રદ્ધા બેસતી હોય એનું માર્ગદર્શન સ્વીકારી, વ્યવહારમાં આગળ વધવા જે ખંત અને ચીવટથી માણસ પ્રયત્ન કરે છે તેવી જ નિષ્ઠાપૂર્વક આત્મોન્નતિના માર્ગે પ્રયત્ન—એટલે કે તે ભૂમિકાએ જે સત્ય પોતાને સમજાયું હોય તેને જીવનમાં વણવાનો પ્રયાસ—અનેકાન્ત દૃષ્ટિ ખુલ્લી રાખી (કશા પણ આગ્રહમાં પડ્યા વિના), કરતા રહેવાથી સમય જતાં સત્ય બે ને બે ચાર જેવું સ્પષ્ટ દેખાઈ જાય છે. આવરણ ખસતાં, જ્ઞાન આત્મામાંથી જ પ્રકટે છે અને એક પલકારામાં આપણે સાવ નિઃશંક બની જઈએ છીએ.

કોઈ દાર્શનિક માન્યતા, કોરી બહુશ્રુતતા કે દાર્શનિક પટુતા ઉપર આત્મોન્નતિ અવલંબિત નથી. પરંતુ તત્ત્વભૂત સમજણનો

---

* ઉદાહરણ તરીકે, પહેલા ધોરણનો વિદ્યાર્થી આંકડાના સાદા સરવાળા બાદબાકી કરવાનું સ્વીકારશે. પણ એને अ + व + क – ङ એવી રકમ લખાવશો તો એ કહી દેશે કે આ સરવાળો બાદબાકી થાય જ નહિ, રકમ ખોટી છે. દશમા કે બારમા ધોરણનો, બીજગણિત ભણતો વિદ્યાર્થી સમજી શકશે કે બાળકની અપેક્ષાએ–બીજગણિતના અસ્તિત્વ વિશેના તેના અજ્ઞાનની અપેક્ષાએ–તેનું એ કથન એની દૃષ્ટિએ સાચું છે.

દૃઢતાપૂર્વક અમલ કરવામાં જીવનનું સાર્થક્ય સમાયેલું છે. વિશિષ્ટ શાસ્ત્રજ્ઞાન કે બુદ્ધિપ્રતિભા વિનાના માષતુષ મુનિ રાગ-દ્વેષ ન કરવાની એક શિખામણને વળગી રહી, તેને જીવનમાં ઉતારી સપાટામાં તરી ગયા છે; જ્યારે મોટા મોટા પંડિતો, બહુશ્રુતો, ખંડન-મંડનના આટાપાટા ખેલવામાં અતિનિપુણ વાદીઓ અને પૂર્વધરો સુધ્ધાં તત્ત્વદૃષ્ટિને સ્પર્શવામાં અસમર્થ રહી ભવચક્રમાંથી બહાર નીકળી શક્યા નથી.

માટે, સાધકે કોઈની માન્યતાના નિષેધ-પ્રતિષેધમાં પડ્યા વિના, પોતાની દૃષ્ટિ વિશદ-વિમળ કરવાના અને પોતાની આંતરપ્રકૃતિ ઉપર પ્રભુત્વ મેળવવાના પ્રયાસમાં લાગી જવું એ તેના હિતમાં છે.

સાધકની સમસ્ત ધર્મપ્રવૃત્તિનું લક્ષ્ય

ખંડન-મંડનના બૌદ્ધિક આટાપાટા ખેલવાની કુશળતા એ શેતરંજની રમતની કુશળતા જેવી છે; તે ક્ષણિક આનંદ આપે છે પણ તેમાં આધ્યાત્મિક વિકાસ નથી. સમાજમાં ડિગ્રીધર તરીકેની પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરવા અર્થે જ જેને ડિગ્રી લેવી હોય તે, પરીક્ષામાં પાસ કેમ થવાય એ દૃષ્ટિએ જ પોતાના વિષયનું અધ્યયન કરે એ નભે; પણ જેને પ્રથમ હરોળના સફળ દાક્તર, વકીલ કે એન્જિનેર થવું છે તે તો પોતાના ધંધામાં નિષ્ણાત બનવાના ધ્યેયપૂર્વક જ પોતાના વિષયનો અભ્યાસ કરશે. કોરું પાંડિત્ય નહિ પણ જીવનોપયોગી જ્ઞાન હસ્તગત કરવા તે પ્રયત્નશીલ રહેશે. તેમ, સાચો મુમુક્ષુ પણ મુક્તિસાધનાના માર્ગે આગળ ધપવામાં સહાયભૂત થતું હોય એ જ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા પ્રયત્નશીલ રહે. સાધકની જ્ઞાનપ્રવૃત્તિનું કેન્દ્ર શું હોવું ઘટે તે ઉપાધ્યાય યશોવિજયજી મહારાજે સંક્ષેપમાં એક જ દુહામાં કહી દીધું છે :

ભૂમિકાએ જે પૂર્ણ સત્ય લાગતું હોય તે એથી ઉપરની ભૂમિકાએ પહોંચતાં અધુરું લાગે છે. અને નીચેની ભૂમિકાએ જે ખોટું લાગતું હોય તે ઉપલી ભૂમિકાએ જતાં સત્ય લાગે એવો યે આ માર્ગના, સાચી દિશામાં ગતિશીલ, પ્રવાસીઓનો અનુભવ છે. ઉપલી ભૂમિકાએ રહેલ વ્યક્તિ નીચલી ભૂમિકાવાળાની અપેક્ષા સમજી શકે છે, તેથી તેનું અપેક્ષિત સત્ય પણ સ્વીકારે છે;* નીચેની ભૂમિકાએ રહેલ ઉપલી ભૂમિકાને સમજી ન શકવાથી તેને અન્યાય કરી બેસે છે—પોતાની દષ્ટિની યથાર્થતાના આવેશમાં, સદ્દષ્ટિસંપન્ન મહાપુરુષોને પણ તે ભ્રાંત કહીને ઉવેખી કાઢે છે.

માટે, દાર્શનિક વિવાદથી દૂર રહી, પોતાની વર્તમાન ભૂમિકાએ જેના વચનમાં પોતાને શ્રદ્ધા બેસતી હોય એનું માર્ગદર્શન સ્વીકારી, વ્યવહારમાં આગળ વધવા જે ખંત અને ચીવટથી માણસ પ્રયત્ન કરે છે તેવી જ નિષ્ઠાપૂર્વક આત્મોન્નતિના માર્ગે પ્રયત્ન—એટલે કે તે ભૂમિકાએ જે સત્ય પોતાને સમજાયું હોય તેને જીવનમાં વણવાનો પ્રયાસ—અનેકાન્ત દષ્ટિ ખુલ્લી રાખી (કશા પણ આગ્રહમાં પડ્યા વિના), કરતા રહેવાથી સમય જતાં સત્ય બે ને બે ચાર જેવું સ્પષ્ટ દેખાઈ જાય છે. આવરણ ખસતાં, જ્ઞાન આત્મામાંથી જ પ્રકટે છે અને એક પલકારામાં આપણે સાવ નિઃશંક બની જઈએ છીએ.

કોઈ દાર્શનિક માન્યતા, કોરી બહુશ્રુતતા કે દાર્શનિક પદુતા ઉપર આત્મોન્નતિ અવલંબિત નથી. પરંતુ તત્ત્વભૂત સમજણનો

---

* ઉદાહરણ તરીકે, પહેલા ધોરણનો વિદ્યાર્થી આંકડાના સાદા સરવાળા બાદબાકી કરવાનું સ્વીકારશે. પણ એને અ + બ + ક – ડ એવી રકમ લખાવશો તો એ કહી દેશે કે આ સરવાળા બાદબાકી થાય જ નહિ, રકમ ખોટી છે. દશમા કે બારમા ધોરણનો, બીજગણિત ભણતો વિદ્યાર્થી સમજી શકશે કે બાળકની અપેક્ષાએ–બીજગણિતના અસ્તિત્વ વિશેના તેના અજ્ઞાનની અપેક્ષાએ–તેનું એ કથન એની દષ્ટિએ સાચું છે.

દૃઢતાપૂર્વક અમલ કરવામાં જીવનનું સાર્થક્ય સમાયેલું છે. વિશિષ્ટ શાસ્ત્રજ્ઞાન કે બુદ્ધિપ્રતિભા વિનાના માષતુષ મુનિ રાગ-દ્વેષ ન કરવાની એક શિખામણને વળગી રહી, તેને જીવનમાં ઉતારી અપાટામાં તરી ગયા છે; જ્યારે મોટા મોટા પંડિતો, બહુશ્રુતો, ખંડન-મંડનના આટાપાટા ખેલવામાં અતિનિપુણ વાદીઓ અને પૂર્વધરો સુધ્ધાં તત્ત્વદૃષ્ટિને સ્પર્શવામાં અસમર્થ રહી ભવચક્રમાંથી બહાર નીકળી શક્યા નથી.

માટે, સાધકે કોઈની માન્યતાના નિષેધ-પ્રતિષેધમાં પડયા વિના, પોતાની દૃષ્ટિ વિશદ-વિમળ કરવાના અને પોતાની આંતરપ્રકૃતિ ઉપર પ્રભુત્વ મેળવવાના પ્રયાસમાં લાગી જવું એ તેના હિતમાં છે.

સાધકની સમસ્ત ધર્મપ્રવૃત્તિનું લક્ષ્ય

ખંડન-મંડનના બૌદ્ધિક આટાપાટા ખેલવાની કુશળતા એ શેતરંજની રમતની કુશળતા જેવી છે; તે ક્ષણિક આનંદ આપે છે પણ તેમાં આધ્યાત્મિક વિકાસ નથી. સમાજમાં ડિગ્રીધર તરીકેની પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરવા અર્થે જ જેને ડિગ્રી લેવી હોય તે, પરીક્ષામાં પાસ કેમ થવાય એ દૃષ્ટિએ જ પોતાના વિષયનું અધ્યયન કરે એ બને; પણ જેને પ્રથમ હરોળના સફળ ડાક્તર, વકીલ કે ઇજનેર થવું છે તે તો પોતાના ધંધામાં નિષ્ણાત બનવાના ધ્યેયપૂર્વક જ પોતાના વિષયનો અભ્યાસ કરશે. કોરું પાંડિત્ય નહિ પણ જીવનોપયોગી જ્ઞાન હસ્તગત કરવા તે પ્રયત્નશીલ રહેશે. તેમ, સાચો મુમુક્ષુ પણ મુક્તિસાધનાના માર્ગે આગળ ધપવામાં સહાયભૂત થતું હોય એ જ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા પ્રયત્નશીલ રહે. સાધકની જ્ઞાનપ્રવૃત્તિનું કેન્દ્ર શું હોવું ઘટે તે ઉપાધ્યાય યશોવિજયજી મહારાજે સંક્ષેપમાં એક જ દુહામાં કહી દીધું છે :

શ્રી જિનેશ્વરદેવે સ્થાપિત કરેલ 'થીયરિ' –theory–આરાધના પદ્ધતિ અનુસારનો જ હોય તો તે થીયરિમાં જણાવેલ પરિણામો તેના પ્રયોગમાં દેખાવાં જોઈએ.

ધર્માચરણના ફળરૂપે કર્મનિર્જરા થાય, સદ્‌ગતિ મળે અર્થાત્ વૈમાનિક દેવ તરીકે કે સંસ્કારસંપન્ન સમૃદ્ધ કુળમાં માનવ અવતાર મળે અને અંતે મુક્તિ મળે એ વાત આપણે સૌ જાણીએ છીએ અને માનીએ પણ છીએ; કિંતુ, આ જીવનમાં જ જેનો અનુભવ કરી શકાય એવાં કોઈ આંતર–બાહ્ય પરિણામો પણ ધાર્મિક જીવનના ફળરૂપે નીપજવાં જોઈએ એ વાત ઉપર આપણા ધાર્મિક વર્તુળોમાં સામાન્યતઃ ઓછું લક્ષ અપાય છે.

તત્ત્વજ્ઞાનની ઊંડી વાતોમાં પડચા વિના પણ એ સમજી શકાય–જોઈ–અનુભવી શકાય–તેવી વાત છે કે પ્રેમ, કરુણા, ક્ષમા, ઉદારતા, સંયમ, સંતોષ, સરળતા, પ્રસન્નતા, પરાર્થવૃત્તિ, નિરીહતા આદિ ગુણો સહજપણે કે પ્રયત્નપૂર્વક કેળવાઈને આત્મસાત્ થયા હોય તો જીવન પ્રસન્ન, મધુર, સંતુલિત અને સંવાદી બની રહે છે; અને જીવનયાત્રા પોતા માટે તેમ જ બીજા માટે ય મંગળમય બની રહે છે. શરીરની વૃદ્ધિ, ક્ષય કે મૃત્યુ સાથે કે બુદ્ધિના વિકાસ–અવિકાસ સાથે એ ગુણોને સંબંધ નથી, એ છે હૃદયના ગુણો–આત્માના ગુણો. અર્થાત્ આત્મિક ગુણવિકાસને કેવળ પરલોક, પુનર્જન્મ અને મોક્ષ સાથે જ સંબંધ છે એવું નથી; આ જીવનમાં પણ જેનાં પ્રત્યક્ષ દર્શન, અનુભવ અને પ્રતીતિ થાય એવાં પરિણામો પણ તેની સાથે સાથે નીપજે જ છે.

આ વાત સૂરિપુંગવ હરિભદ્રસૂરિ મહારાજે પણ શ્રી ધર્મ-બિન્દુ નામના તેમના ગ્રંથમાં, ધર્મફળના અનંતર અને પરંપર એવા બે વિભાગ પાડીને, અસંદિગ્ધ શબ્દોમાં ઉચ્ચારી છે. કાર્યની સાથે જ તેનું જે ફળ આવે તે અનંતર અર્થાત્ તરત મળતું ફળ,

છે. આથી ધર્મી જીવ પ્રત્યે લોકોનું વલણ વર્તમાનકાળે વિ હોય એ શું સ્વાભાવિક નથી ?' એ ખરું કે વર્તમાનકા બહોળો જનસમૂહ સાચા ધર્મથી વિમુખ છે, પણ માનવ અ અંતરના ઊંડાણમાં તો દૈવી સદ્ગુણોને આવકારે જ છે પોતે એનું આચરણ ન કરી શકતો હોય–ન કરતો હોય એ સદ્ગુણો પ્રત્યે એના હૈયામાં તો આદર જ રહે છે. ધ ટીકા, નિંદા, દ્વેષ કરવા એ પ્રેરાય છે તેની પૃષ્ઠભૂમાં ઊંડ કરીશું તો જણાશે કે ધર્મ પ્રત્યેની નહિ પણ નિષ્પ્રાણ ધર્માનુષ્ઠાનોની સમાજમાં થતી બોલબાલા પ્રત્યેની અરુચિ અને 'ધર્માત્મા'ની છાપ ધરાવતી વ્યક્તિઓના અપકૃત્યોનો મોટો ફાળો એમાં હોય છે. જે માણસ ખરેખર ધર્મનિષ્ઠ હોય તે સદાચારી હોય છે, કોઈને પણ લેશમાત્ર પીડા–દુઃખ થાય તેવાં કાર્યોથી તે દૂર રહેતો હોય છે અને બીજાઓની સાથે પ્રેમ, સહાનુભૂતિ અને ઔદાર્યપૂર્ણ વ્યવહાર કરતો હોય છે; આથી તે સૌને પ્રિય થઈ પડે છે.

એવું બને કે પ્રારંભમાં એને કોઈ સમજી ન શકે. એ દેખીતું જ છે કે એનાં વર્તન-વ્યવહાર સંસારનાં સ્વીકૃત ધોરણોથી જુદાં પડે. આથી, એનાં સ્વજનો, સાથીઓ તેમજ એના પરિચયમાં આવનારાઓ એની પાસે જે અપેક્ષાઓ રાખતાં હોય તે ન સંતોષાય એટલે ગેરસમજ જન્મે; એનો વિરોધ થાય, ને નિંદા, ટીકા-ટિપ્પણની એના ઉપર વર્ષાયે થાય; પણ એ બધું સહી લઈને, અધ્યાત્મ માર્ગે એ જેમ જેમ પ્રગતિ કરે છે તેમ તેમ એની ઉત્તમતા એટલી ઉપસી આવે છે કે એના પરિચયમાં આવનાર સૌ કોઈ તે જોઈ–સમજી શકે. એના સંપર્કમાં આવતી વ્યક્તિઓ—એનાં સ્વજન-સંબંધીઓ, મિત્રો, ઘરાકો-નોકર-ચાકર....અરે શત્રુઓ પણ એની ઉદારતા, સુજનતા-અકુટિલતા, પરોપકારવૃત્તિ વગેરે ગુણોથી આકર્ષાઈ એની પ્રશંસા કરવા સ્વયં પ્રેરાય છે.

છઠ્ઠા પ્રકરણનાં ટિપ્પણો

૧. तमेव सेवस्व गुरुं प्रयत्नादधीस्व शास्त्राण्यपि तानि विद्वन् ।
तदेव तत्त्वं परिभावयात्मन् येभ्यो भवेत् साम्यसुधोपभोगः ॥
—અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમ, અ૦ ૧૬, શ્લોક ૫.

૨. मार्गश्चेतसोऽवक्रगमनं......विशिष्टगुणस्थानावाप्तिप्रगुणः स्वरसवाही जीवपरिणतिविशेषस्तदनुसरणशीला......मार्गानुसारिणः ।
— ઉપદેશરહસ્ય, ગાથા ૬, ટીકા.

૩. ...इच्चेइअं दुवालसंगं गणिपिडगं चोद्दसपुव्विस्स सम्मसुअं, अभिण्णदसपुव्विस्स सम्मसुअं, तेण परं भिण्णेसु भयणा । से तं सम्मसुअं ।
— સૂત્ર ૪૦.

से किं तं मिच्छासुअं ?...भारहं रामायणं...लेहं गणिअं सउणरुयं नाडयाइं, अहवा बावत्तरिकलाओ चत्तारि अ वेआ संगोवंगा । एआइं मिच्छादिट्ठिस्स मिच्छत्तपरिग्गहियाइं मिच्छासुअं. एआइं चेव सम्मदिट्ठिस्स सम्मत्तपरिग्गहिआइं सम्मसुअं अहवा मिच्छदिट्ठिस्स वि एआइं चेव सम्मसुअं, कम्हा ? सम्मत्तहेउत्तणओ....।
—સૂત્ર ૪૧.

ટીકા—तेण परं भिन्नेसु भयणा...भिन्नेषु दशसु पूर्वेषु भजना विकल्पना, कदाचित् सम्यक्श्रुतं कदाचिन्मिथ्याश्रुतमित्यर्थः । इयमत्र भावना—सम्यग्दृष्टेः प्रशमादिगुणगणोपेतस्य सम्यक्श्रुतं, यथावस्थितार्थतया तस्य सम्यक् परिणमनात्, मिथ्यादृष्टेस्तु मिथ्याश्रुतं विपरीतार्थतया तस्य परिणमनात् ।

एतान्येव च भारतादीनि शास्त्राणि सम्यग्दृष्टेः सम्यक्त्वपरिगृहीतानि, सम्यक्त्वेन यथावस्थिताऽसारतापरिभावनरूपेण परिगृहीतानि तस्य सम्यक् श्रुतं, तद्गताऽसारतादर्शनेन स्थिरतरसम्यक्त्वपरिणामहेतुत्वात् । 'अहवा ...' अथवा मिथ्यादृष्टेरपि सतः कस्यचिदेतानि भारतादीनि शास्त्राणि सम्यक्श्रुत ...सम्यक्त्वहेतुत्वात् ।
— આચાર્યશ્રી મલયગિરિમહારાજ કૃત નન્દીસૂત્રવૃત્તિ, સૂત્ર ૪૦, ૪૧.

૪. (i) વૈરાગ્યકલ્પલતા, સ્તબક ૯, શ્લોક ૧૦૫૦–૧૦૫૫.
(ii) યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય, શ્લોક ૧૦૨–૧૦૯.
(iii) અધ્યાત્મસાર, યોગાધિકાર, શ્લોક ૬૩–૭૫.

૫. (i) न स्युर्नानाभिधाः यज्ञा, बुधानां भेदबुद्धये ।
— વૈરાગ્યકલ્પલતા, સ્તબક ૯, શ્લોક ૧૦૫૨.

(ii) अमुं च तस्य भावार्थं, परिज्ञाय विशेषतः ।
तन्नरैर्विविधैः शब्दैर्यथेष्टमभिधीयते ॥
वैष्णवं वा यदुक्तेन, ब्राह्मं वा निगद्यताम् ।
माहेश्वरं वा गीतेत, बौद्धं वाप्यभिधीयताम् ॥
जैनेन्द्रं वा निवेद्येत ज्ञातार्थैरिह मानवैः ।
अविनष्टे हि भावार्थे, शब्दभेदो न दुष्यति ॥

... ...
अर्थेन हि प्रसीदन्ति, शब्दमात्रेण नो बुधाः ॥
— ઉપમિતિભવપ્રપંચા કથા, પ્રસ્તાવ ૮, શ્લોક ૮૯૬–૮૯૯.

(iii) એક માર્ગ તે શિવતણો જી, ભેદ લહે જગ દીન.
શિષ્યભણી જિનદેશના જી, કે જનપરિણતિ ભિન્ન;
કે મુનિની નયદેશના જી, પરમારથથી અભિન્ન.

શબ્દભેદ ઝઘડો કિસ્યો જી, પરમારથ જો એક;
કહો ગંગા કહો સુરનદી જી, વસ્તુ ફિરે નહિ છેક.
—યોગદૃષ્ટિની સજ્ઝાય, દૃષ્ટિ ચોથી, ગાથા ૧૯–૨૧.

૬. गुणतस्तुल्ये तत्त्वे संज्ञाभेदागमान्यथादृष्टिः ।
भवति यतोऽसावधमो दोषः खलु दृष्टिसंमोहः ॥
—ષોડશકપ્રકરણ, ષોડશક ૪, શ્લોક ૧૧.

ટીકા—(અ) अहिंसाप्रशमादीनां तन्त्रान्तरेष्वपि तुल्ये तत्त्वे परिभाषाभेदमात्रेणागमेष्वन्यथादृष्टिः पुरुषो यतो भवति स दृष्टिसंमोह इति ।
—આચાર્ય શ્રી યશોભદ્રસૂરિજી

(ब) संज्ञाभेदेनाकरणनियममहाव्रतादिस्वपरिभाषाभेदेनागमेषु पातंजल–जैनादिशास्त्रेष्वन्यथादृष्टिः पुरुषो यतो भवति स दृष्टिसंमोहः । महाव्रतादिप्रतिपादको मदीयागमः समीचीनः, अकरणनियमादिप्रतिपादकोऽन्यागमो न समीचीनः इति अस्य चाग्रहत्वात्; सर्वस्यापि सद्वचनस्य परसमयेऽपि स्वसमयानन्यत्वात् ।
— ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજી

સરખાવો : વૈરાગ્યકલ્પલતા, સ્તબક ૯, શ્લોક ૧૦૯૦–૧૦૯૨.

• तथा सर्वमनुष्ठानं यद्भवेन्नाशकारणम् ।
सरागद्वेषमोहानां चित्ताखिलमलात्मनाम् ॥

સુદેવ, સુગુરુ અને સુધર્મની શ્રદ્ધારૂપ દ્રવ્ય સમકિત આનાથી જુદી ચીજ છે. એ શ્રદ્ધા ત્યાં સંભવે જ્યાં ઉપાસ્ય તરીકે વીતરાગની પ્રતિષ્ઠા અંતરમાં હોય. નિરાશંસભાવે જિનાજ્ઞા આરાધવાની રુચિ હોય અર્થાત્ પૂર્ણજ્ઞાની અને વીતરાગ મહા-પુરુષોએ ચીંધેલ મોક્ષમાર્ગ અને સદાચારમાં ઉપાદેય બુદ્ધિ હોય. આત્મજ્ઞાની નિર્ગ્રન્થ ગુરુઓ પ્રત્યે ભક્તિ. નિષ્ઠા હોય—મોક્ષ-માર્ગમાં તેમનું માર્ગદર્શન માન્ય હોય. અને જીવનધ્યેય તરીકે વીતરાગનું અવલંબન સ્વીકારી આત્મવિશુદ્ધિ કાજે યથાશક્તિ પ્રયત્ન કરાતો હોય. આત્મવિકાસની તળેટીએ રહેલ આત્માઓ પણ ઉપર્યુક્ત શ્રદ્ધાના સહારે ઉત્તરોત્તર અધિક આત્મવિકાસ સાધી સ્વાનુભૂતિરૂપ પારમાર્થિક સમ્યગ્દર્શન પામી શકતા હોવાથી, કારણમાં કાર્યનો આરોપ કરીને, આ શ્રદ્ધાને જૈન પરિભાષામાં દ્રવ્ય-સમકિત યાને દ્રવ્ય સમ્યગ્દર્શન તરીકે ઓળખાવાય છે.

ઉપર્યુક્ત શ્રદ્ધાના અવલંબને ક્રમશઃ આંતરિક નિર્મળતા વધતાં વિષય-કષાયનો વેગ મંદ પડે. ખોટા અભિનિવેશો અને કદાગ્રહો છૂટી જાય, નિરાગ્રહ વૃત્તિ અને ગુણગ્રાહી મધ્યસ્થ બુદ્ધિનો ઉદય થાય, પોતાના શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપ તરફ સાધકની દૃષ્ટિ જાય—તેને ભાન થાય કે 'હર્ષ–શોક, સુખ–દુઃખ, રાગ–દ્વેષ અને વિકલ્પમાત્રથી પર નિર્વિકલ્પ શુદ્ધ જ્ઞાન અને આનંદ એ જ અસલી સ્વરૂપ છે,' અને એ બૌદ્ધિક ભાન અંતર્મુખ સાધના દ્વારા જ્યારે અનુભૂતિમાં પરિણમે ત્યારે પારમાર્થિક સમ્યગ્દર્શન લાધે.

શ્રદ્ધા આપ્તજનના વચનના આધારે પાંગરી શકે, પણ 'દર્શન' તો પોતાની સગી આંખે જોયા વિના કેમ સંભવે! ને સૌથી અધિક પ્રતીતિકર નજરે જોયેલું જ બને છે ને? સાંભળેલી વાત, નજરે દીઠેલી ઘટના જેટલી પ્રતીતિકર થોડી જ બને? એટલે આત્મતત્ત્વના સાક્ષાત્ દર્શન દ્વારા નહિ, પણ આપ્તવચન

કે શાસ્ત્રોના શબ્દોના આધારે કે વિચાર-વિમર્શ કર્યા પછી બુદ્ધિ-થકે તત્ત્વાર્થનો સ્વીકાર થતો હોય ત્યાં સુધી આપણે પારમાર્થિક સમ્યગ્દર્શનનો સ્પર્શ પામ્યા છીએ એમ ન કહી શકાય. સમ્યગ્દર્શન એ જાતઅનુભવમાંથી જન્મતી સ્વપરના ભેદની-દેહ અને આત્માના ભેદની-પ્રતીતિ છે; જેની ઉપલબ્ધિ થતાં અચાનક એક નવું જ જગત દૃષ્ટિ સમક્ષ છતું થાય છે. પૂર્વના સર્વ મૂલ્યાંકનો બદલાઈ જાય છે, અને વિશ્વના સર્વ જીવો પ્રત્યે અંતરમાં આત્મીયતાનો ભાવ ઉદય પામે છે. માનવમને ઊભી કરેલી કુટુંબ. ગામ. દેશ. રંગ, નાત, જાત કે મત-પંથ-સંપ્રદાયની દીવાલો એ ભાવને રૂંધી શકતી નથી.

પારમાર્થિક સમ્યગ્દર્શનનું આ સાચું ચિત્ર આપણાં આરાધક વર્તુળો સમક્ષ રહે અને તેની પ્રાપ્તિ અને શુદ્ધિ જ આપણી ધર્મસાધનાનું લક્ષ્ય બને તો જૈન સંઘના વિવિધ ફિરકાઓ અને તે ફિરકાઓના વિભિન્ન જૂથો-સમુદાયો અને સંપ્રદાયો-વચ્ચે પરસ્પર વાત્સલ્ય, પ્રેમ, સૌજન્ય, સહાનુભૂતિ. મૈત્રી. ઉદારતા અને સહિષ્ણુતાનું વાતાવરણ સ્વયં સર્જાય. આનાથી વિપરિત પરિસ્થિતિ આજે જૈનસંઘમાં નજરે ચડતી હોય તો આપણા માટે એ વસ્તુ આંખ ખોલનારી બનવી જોઈએ.

ધર્મપ્રવૃત્તિની વિપુલતા કે આત્મસંપત્તિની વૃદ્ધિ?

કોઈ મોટા ઔદ્યોગિક કારખાનાની મુલાકાત લેશો તો એનો 'ક્વોલિટી કંટ્રોલ'-ગુણવત્તા-નિયમન વિભાગ તમારું ધ્યાન ખેંચશે. થોડે થોડે અંતરે કોઈક ને કોઈક વ્યક્તિ ઉત્પન્ન થતા માલના થોડાક નમૂના લેતી દેખાશે. એ પછી. એ નમૂનાઓને, ચોક્કસ 'ધોરણ'ને નજર સમક્ષ રાખીને. કાળજીપૂર્વક તપાસવામાં આવે છે અને નમૂનો નિયમ કરેલ 'ધોરણ' મુજબનો ન હોય તો તે નમૂનો જેમાંથી લેવાયેલો હોય તે જથ્થાનો-batchનો બધો માલ ભંગારમાં નાખી દેવાય છે. કંપની જેટલી સદ્ધર તેટલું માલની ગુણવત્તાનું તેનું નિયમન

સુખોપભોગની કામના, દેહાત્મભાવ, અહં-મમની સ્થૂળ-સૂક્ષ્મ વાસના આદિનું અવલોકન, પૃથક્કરણ અને વિસર્જન.

પોતાની જાત ઉપરનો રાગ વિવિધ સ્વરૂપો ધારણ કરીને આવે છે. ધર્મપ્રચાર અને શાસન-પ્રભાવનાનાં મોહક મહોરાં ઓઢીને દાન, સંઘયાત્રા કે ધર્મોપદેશ જેવાં દેખીતાં કેવળ લોકહિતાર્થનાં કાર્યો દ્વારા પણ અહં પોતાની પુષ્ટિ માટે મથે છે. પ્રવચન-પ્રભાવનાના પવિત્ર નામની ઓથે રહી, અહં સુમુક્ષુને ભ્રમમાં નાખી દઈ તેને પથભ્રષ્ટ કરી દે છે. તકતીઓ, ઉજમણાં, પૂજનો, સન્માન-સમારંભો આદિ દ્વારા મોહ પોતાની જાળ પાથરે છે. જે તપ-જપ કરીને અહંકાર ઘટાડવાનો છે, તે તપ-જપ કરીને એ અહં-પોતાની જાત ઉપરનો એ દુર્નિવાર રાગ-બેવડો તો નથી થઈ રહ્યો ને? **પોતાના નામ અને કામની યશોગાથાની આજે ચાલી રહેલ હોડમાં આપણે આત્મ-સાધનાને વિસરી તો નથી ગયા ને? આ સાવધાની આત્મસાધના કાજે ઘરબારનો ત્યાગ કરીને ચાલી નીકળેલાઓ માટે પણ આજે અત્યંત આવશ્યક બની છે એમ નથી લાગતું?**

માનવી સંસારના ઝેરના ઉતાર માટે તપ-જપ-સંયમ-સ્વાધ્યાયનો આશરો લે છે. પણ અવળચંડુ મન એ ઔષધને ય વિફળ બનાવી દે છે. ઉપાધ્યાય યશોવિજયજી મહારાજે આ તથ્યને વાચા આપતાં ગાયું છે કે,

> રાગાદરણ તપ જપ શ્રુત દાખ્યાં,
> તેહથી પણ જેણે ભવફળ ચાખ્યાં રે;
> કોઈ ન છે તેહનો પ્રતિકારો રે,
> અમિય વિષ હોય ત્યાં શો ચારો રે?

ધર્મારાધનાના અમૃતને ઝેરમાં પલટી નાખતી આ સૂક્ષ્મ અહંવૃત્તિ સામે લાલબત્તી ધરતાં પૂર્વધર શ્રી ઉમાસ્વાતિ મહારાજે બુલંદ સ્વરે ચીમકી આપી છે કે,

"શ્રુત, તપ કે સંયમાદિ પણ અહંની પુષ્ટિ અર્થે કરાતાં હોય તો તેમાં પરમાર્થથી ગુણ કંઈ નથી, તેમાં છે કેવળ પોતાના અંતરમાં રહેલ ઉન્માદનું પ્રદર્શન; અને એનું પરિણામ છે સંસારવૃદ્ધિ."[૨]

'આ દેહ એ જ હું' એ વાસના અનાદિથી આત્માને વળગેલી છે. એમાંથી બહાર નીકળવા માટે જ તો મુમુક્ષુ ધર્મસાધના તરફ વળે છે ને? પણ ધર્મસ્થાનકોમાં જ જો આ દેહના નામનો વ્યાપ વધારવાની અને રૂપને કાયમી કરી જવાની સ્પર્ધાની જ બોલબાલા હોય તો?

—એ છે આપણા ભાવ-દારિદ્રયનું પ્રદર્શન!

આજે આપણે કંઈક સારું કામ કરીએ છીએ કે જગતને એની જાણ કરવાની આપણને ચટપટી જાગે છે. આની પાછળ એક મનોવૈજ્ઞાનિક કારણ રહેલું છે તે આપણે સમજીએ. આપણે રોજ ઊંઘીએ છીએ પણ કોઈ દિવસ સવારે ઊઠીને આવતા-જતા સૌને એ વાત કહેવા બેસતા નથી. પણ મહિનાઓથી અનિદ્રાથી પીડિત રોગીને કોઈ ઉપચાર કામ લાગે ને એક રાત ચાર-છ કલાક ઘસઘસાટ ઊંઘ આવી જાય તો? આખો દિવસ એ વાત તે સૌને કહેતો ફરે છે. કોઈ માંદો માણસ કશો ખોરાક લઈ શકતો ન હોય અને એક દિવસ એક રોટલી ખાઈ શક્યો તો ખબર-અંતર પૂછનાર સૌ આગળ એ એક રોટલી ખાધાનું પારાયણ કરતો રહેશે. સાજા નરવા માણસને એવી વાત કરવાનું કદી નહિ સૂઝે. શ્વાસ લેવામાં અસહ્ય તકલીફ અનુભવતો બ્રોન્કાઈટીસનો દરદી જે દિવસે અનાયાસ શ્વાસ લઈ શકે છે તે દિવસે તે અનેક જણને એ વાત કર્યા વિના રહી શકતો નથી; પણ તમે અનાયાસ ચાલતા તમારા શ્વાસોશ્વાસની વાત કોઈને કરવા કદી બેઠા છો ખરા? એ જ રીતે **આપણી શુભ-પ્રવૃત્તિની જગતને જાણ કરવા આપણે જો ઉત્સુક રહેતા**

હોઈએ તો એ ઉત્સુકતા એ વાત છતી કરે છે કે એ શુભપ્રવૃત્તિ આપણા સ્વભાવમાં હજી વણાઈ નથી; બલ્કે એ શુભપ્રવૃત્તિથી વિપરીત વૃત્તિનું સામ્રાજ્ય આપણી ભીતર પ્રવર્તે છે.

જ્યારે શુભ પ્રવૃત્તિ આપણા હાથે સતત થતી રહેશે ત્યારે કોઈ આગળ એની વાત કરવાનું મન નહિ થાય. અને જ્યારે એ પ્રવૃત્તિ સ્વભાવગત બની ગઈ હશે–પૂર્વની આપણી કનિષ્ઠ વૃત્તિ જ બદલાઈ ગઈ હશે–ત્યારે આપણે કશું શુભ કરી રહ્યા છીએ એ ખ્યાલ સુધ્ધાં આપણને નહિ રહે; અર્થાત્ આપણા સુકૃત્યોની જગતને જાણ કરવાની આતુરતા અને એ સુકૃત્યો માટે જગત પાસેથી માન મેળવવાની આપણી કામના ઘણા લોકો આગળ એ વાતની ચાડી ખાય છે કે આપણે આત્મસંપત્તથી દરિદ્ર છીએ; આપણે ધર્મમાર્ગમાં હજી સ્થિર થયા નથી.

આપણી ધર્મપ્રવૃત્તિનું લક્ષ્ય

માનવીનું જીવનવહેણ તેણે જે જીવનધ્યેય સ્વીકાર્યું હોય તેના આધારે નક્કી થાય છે. એ જે આદર્શ પોતાની સમક્ષ રાખે છે, તદનુસાર તેની આંકાક્ષાઓ અને નિર્ણયો આકાર લે છે. માટે, આપણા ધાર્મિક જીવનનું ધ્યેય શું છે તે સદા આપણી સમક્ષ સ્પષ્ટ હોવું જોઈએ. જૈન સાધનાનું કેન્દ્ર સામાયિક છે; સમત્વ છે. સાધક ચાહે ગૃહસ્થ હોય કે મુનિ હોય, સામાયિક ભાવનો પૂર્ણ વિકાસ એની સમગ્ર આરાધનાનું લક્ષ્ય છે.

સમત્વના વિકાસઅર્થે જીવનમાં વૈરાગ્ય, વિશ્વપ્રેમ અને જ્ઞાનની ત્રિવેણીનો સુયોગ થવો જોઈએ. જ્ઞાનથી અહીં શાસ્ત્રોનો ઓછોવત્તો બોધ નહિ પણ, પોતાના શુદ્ધ શાશ્વત સ્વરૂપનું ભાન અને જગતના સર્વ ભાવોની ક્ષણભંગુરતાની પ્રતીતિ અપેક્ષિત છે. આ ત્રણેને મુમુક્ષુ જો વળગી રહે તો તેની ધર્મસાધના ક્યાંય અટવાયા વિના કે કોઈ આડમાર્ગે ફંટાયા વિના ધ્યેયની

દિશામાં જ વહેતી રહે. આ બન્નેનો સંયુક્ત પ્રયોગ થાય અર્થાત્ ચિત્ત ભોગોથી વિરક્ત, જીવસૃષ્ટિ પ્રત્યે આત્મીયતાભરી સહાનુભૂતિવાળું અને જ્ઞાનથી વાસિત રહે તો નિશ્ચય અને વ્યવહારનો —જ્ઞાન અને ક્રિયાનો—સમન્વય આપમેળે સધાય અને સમત્વનો વિકાસ સુલભ બને.*

યમ, નિયમ, સંયમ, ન્યાય-નીતિ અને જીવજગત પ્રત્યે આત્મીયતાપૂર્વકના જીવનવ્યવહાર વિના આત્મસાધનાનો પંથ કપાતો નથી. પરંતુ વ્યવહારમાર્ગનું આ અનુસરણ મુક્તિની દિશામાં પહેલું પગલું છે. એના અવલંબને ચિત્તની અશુદ્ધિ દૂર કરી તેની ચંચળતા ઘટાડી આત્મપરિણામોમાં સ્થિરતા લાવવાની છે એ તથ્ય વિસરાવું ન જોઈએ.[3] નિર્વિકલ્પ ઉપયોગમાં ઠરવું એ નિશ્ચયમાર્ગનું લક્ષ્ય છે.[4] વ્યવહારની ગતિને નિશ્ચય નિશ્ચિત દિશા આપે છે. એની આંગળી સદા આત્માના શુદ્ધ, શાશ્વત સ્વરૂપ ભણી રહે છે. મહાસાગરની સફર ખેડતા નાવિકને તેની ગતિની દિશા નક્કી કરવામાં હોકાયંત્રની સોય મદદ કરે છે તેમ, ભવસમુદ્રને પાર કરવા વ્યવહારની નાવમાં બેઠેલાને સ્વરૂપની દિશા ચીંધીને નિશ્ચય આડ માર્ગે ફંટાઈ જતાં બચાવે છે. વ્રત-તપ-સંયમ વડે જીવનમાંથી સ્થૂળ અશુદ્ધિઓ દૂર કર્યા પછી એના અહંકાર—સાત્ત્વિક અહંકાર કે કહેવાતા પ્રશસ્ત કષાયો—માં ફસાઈ ન જવાય તે માટે નિશ્ચયનું અવલંબન જરૂરી છે. આ મુદ્દા પ્રત્યે સાધકોનું ધ્યાન ખેંચતાં ઉપાધ્યાય યશોવિજયજી મહારાજે કહ્યું છે કે,

જે અહંકાર મમકારનું બંધન,
શુદ્ધ નય તે દહે દહન જિમ ઈંધન;

---

* આ મુદ્દાની વિસ્તૃત છણાવટ ઇચ્છતા જિજ્ઞાસુઓએ લેખકકૃત 'આત્મજ્ઞાન અને સાધનાપથ' કે 'સાધનાનું હૃદય' પુસ્તકમાંનું 'સમત્વ : સાધનાનો રાજપથ' શીર્ષક પ્રકરણ જોવું. બન્ને પુસ્તકોના પ્રકાશક : ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, ગાંધીમાર્ગ, ફુવારા સામે, અમદાવાદ-૧.

શુદ્ધ નય દીપિકા મુક્તિ મારગ ભણી.
શુદ્ધ નય આથી છે સાધુને આપણી.
—૩૫૦ ગાથાનું સ્તવન. ઢાળ ૧૬. ગાથા ૧૦.

નિશ્ચય-વ્યવહારના તાણાવાણા

પોતાના કર્મકૃત વ્યક્તિત્વ ઉપર જ રહેતી નજર હઠાવી લઈને મુમુક્ષુ તેને પોતા તરફ—આત્માના શુદ્ધ શાશ્વત સ્વરૂપ તરફ—વાળે તો જ તે આત્મિક ઐશ્વર્ય પામી શકે છે. પોતા તરફ વળ્યા વિના એકલી ક્રિયાની ચીલાચાલુ ઘરેડમાં ઘૂમ્યા કરવાથી નથી સમત્વ સાધતું, નથી આત્મતૃપ્તિનો ઓડકાર પામી શકાતો, અને બાહ્ય દેખીતી પ્રવૃત્તિ ધાર્મિક રહેવા છતાં અંતરમાં પ્યાસ અને પ્રીતિ તો ભૌતિકતાની જ રહે છે.

આધ્યાત્મિકતા માટે નૈતિકતા અને તપ–ત્યાગ–સંયમ જરૂરી છે, પણ નૈતિકતા અને તપ-ત્યાગ હોય ત્યાં આધ્યાત્મિકતા હોય જ એવો નિયમ નથી. તપ-ત્યાગસંપન્ન સદાચારી વ્યક્તિ અને આત્મજ્ઞાની સંત વચ્ચેનું અંતર પાપી અને સજ્જન વચ્ચેના અંતર કરતાં ઘણું વધુ છે; આ તથ્ય આપણા ધ્યાન બહાર ન રહેવું જોઈએ. તપ-ત્યાગયુક્ત કઠોર જીવન અને આત્મોન્મુખ જીવન એ બે એક નથી. ખરેખર આત્મોન્મુખ થયેલી વ્યક્તિની દૃષ્ટિ ભૌતિક જીવનનાં લાભ-નુકશાનનાં લેખાં-જોખાંથી ઉન્મુક્ત રહે છે. નિજ શુદ્ધ શાશ્વત-સ્વરૂપ સાથેના અનુસંધાનનું આ પરિણામ હોય છે.

આપણી સમગ્ર સાધના દેહ અને મનથી પર થવા માટે છે. નિશ્ચય અને ક્રિયાનો સંયુક્ત પ્રયોગ થાય તો એ કામ પાર પડે. અસત પ્રવૃત્તિથી નિવૃત્ત થવાના લક્ષ્ય વિનાની માત્ર નિજ શુદ્ધ સ્વરૂપની વાતો મુક્તિ અપાવી શકતી નથી, તેમ પરમાત્મ-સ્વરૂપ કે નિજ શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપના લક્ષ્ય વિનાની એકલી શુભ પ્રવૃત્તિ પણ મુક્તિ-સાધનામાં વિફળ રહે છે.[૫]

એટલે લૌકિક રૂઢિ અનુસારના કેવળ બાહ્ય તપ-ત્યાગ અને અહિંસાદિ ધર્માચરણની આધ્યાત્મિક ગુણ તરીકે ગણના જ્ઞાનીઓ કરતા નથી.[4] દ્રવ્યક્રિયા અર્થાત્ ભાવશૂન્ય કોરા અહિંસાદિ આચારો કે ક્રિયાકાંડ કરતાં તાત્ત્વિક પરમાર્થનું-આધ્યાત્મિક રુચિનું-મૂલ્ય ઘણું છે. જ્ઞાનીઓ કહે છે કે એ બે વચ્ચે એટલો તફાવત છે જેટલો તફાવત આગિયાના પ્રકાશ અને સૂર્યના પ્રકાશ વચ્ચે છે.[5] એટલે ધર્માર્થી વ્યવહારનું અનુસરણ કરે પણ તેની નજર નિશ્ચય ઉપર રહેવી જ જોઈએ. એ ખાતર, વ્યવહારના અનુસરણની પ્રેરણા આપવાની સાથોસાથ, નિશ્ચયમાર્ગ પ્રત્યે જ્ઞાનીઓ મુમુક્ષુનું ધ્યાન ખેંચતા રહે છે. એ કામ તેઓ કેવી ટૂંકી-ટચ અને સચોટ ઉક્તિઓ દ્વારા કરે છે તેની થોડી વાનગી આપણે જોઈએ:

કષ્ટ કરો સંજમ ધરો, ગાળો નિજ દેહ;
જ્ઞાન દશા વિણ જીવને, નહિં દુઃખનો છેહ.

લોકવિણ જિમ નગર મેદની, જેમ જીવ વિણ કાયા;
ફોક તેમ જ્ઞાન વિણ પરદયા, જિસી નટતણી માયા.

ત્યાગ વિરાગ ન ચિત્તમાં, થાય ન તેહને જ્ઞાન;
અટકે ત્યાગ વિરાગમાં, તો ભૂલે નિજ ભાન.

આપણે નિજ ભાન ભૂલી રહ્યા છીએ?

આજે આપણે ત્યાગ-વિરાગમાં 'અટકી ગયા છીએ' એમ કહેવા કરતાં 'અટવાઈ ગયા છીએ' એમ કહેવું વધુ સાર્થક નથી? ત્યાગ-તપ-સંયમ, પૂજા, પ્રતિક્રમણ, સામાયિક—આ બધું નિજ ભાન જગાડીને 'સ્વ'માં પાછા ફરવા માટેની કેડીઓ છે. કિંતુ આપણે એ બધું ઔપચારિક બનાવી દીધું છે. એના દ્વારા ક્યાંક પહોંચવું છે એ ભૂલીને એમાં જ અટવાતા ફરીએ છીએ. ફલતઃ એના દ્વારા સ્વમાં પાછા વળવાના બદલે આજે આપણે પરમાં જ ભ્રમણ વધારતા રહીએ છીએ એમ નથી લાગતું?

અહં-મમની વૃત્તિનો ઉચ્છેદ એ જ શ્રી જિનેશ્વરદેવ-નિર્દિષ્ટ સાધના માર્ગનું લક્ષ્ય છે. પરંતુ એ જ ક્રિયાકાંડ અને તપત્યાગને નામે અહં-મમપ્રેરિત ક્ષુદ્રક વિવાદોમાં તણાઈ જઈ, વિચાર-આચારમાં આપણાથી સહેજ જુદા પડતા જૈન સંઘના જ અન્ય સભ્યો પ્રત્યે દ્વેષ, ઈર્ષ્યા, ઘૃણા, તિરસ્કાર વગેરેમાં જ આપણે ગૌરવ લેતા થઈ જઈએ તો ? 'સાધર્મી પ્રત્યે વાત્સલ્ય, પ્રીતિ, ભક્તિ અને પ્રમોદને બદલે ઉપર્યુક્ત કનિષ્ઠભાવો જગાડતી ધર્મપ્રવૃત્તિ મોહપોષક છે' એ કટુ સત્ય સંભળાવનારાની આપણે ઉપેક્ષા કરીશું ? આ સંદર્ભમાં, 'મોત ઉપર મનન' નામના, પ્રો૦ હાવરના એક પુસ્તકમાં વર્ષો પૂર્વે વાંચેલું એક અવતરણ અહીં ટાંકવાનું મન થાય છે :

"જ્યારે હું મહાન પુરુષોની કબરો ઉપર નજર નાખું છું ત્યારે મારામાં ઈર્ષ્યાની દરેક લાગણી નષ્ટ થાય છે....જ્યારે હું બાદશાહોને તેઓને પદભ્રષ્ટ કરનારાઓની સાથે જ દફન થયેલા નિહાળું છું, જ્યારે બુદ્ધિકુશળ હરીફોને એકબીજાની સાથે ખાડામાં દટાયેલા દેખું છું, અથવા જે ધર્મધુરંધરોએ પોતાની તકરારો અને ઝઘડાઓથી જગતમાં ધૂમ મચાવી હતી, તેઓને મિટ્ટીમાં મળેલા અવલોકું છું, ત્યારે મનુષ્યજીવનની નજીવી હરીફાઈઓ, પક્ષાપક્ષીઓ અને વાદવિવાદોની નિરર્થકતાનું મને સખેદાશ્ચર્ય ભાન થાય છે."

શ્રેયાર્થીએ એ વિચારવું જોઈએ કે મૃત્યુ પછી 'મારો પક્ષ' કયો ? અને, જન્મ પહેલાં હું કયા ફિરકા-ગચ્છ-સંપ્રદાયનો હતો ? જે પહેલાં 'મારું' નહોતું, મૃત્યુ પછી 'મારું' નથી રહેવાનું એને વળગીને 'મારું મારું' કરીને મોહને દૃઢ કરવાના ઉધામા શા કાજે ?

દેહાત્મભ્રમનો નિરાસ એ આપણું લક્ષ્ય છે, એ ભૂલી જવાય

છે તેથી ધર્મપ્રવૃત્તિમાં પણ અહં-મમને આગળ રાખવાની ભૂલ કરી બેસીએ છીએ, પરિણામે, આપણે 'ધર્મ કરી રહ્યા છીએ' એ ભ્રમમાં રહી વાસ્તવમાં તો એના દ્વારા મોહની જડને જ વધુ દૃઢ કરતા રહીએ છીએ.

કર્મકૃત અવસ્થાઓમાં 'હું' અને મારાપણાનો ભ્રમ–દેહાત્મ-ભ્રમ એ સર્વ અનર્થનું મૂળ છે.[૮] એ ભ્રમના આધારે જ મોહની આખી બાજી નભે છે.[૯] દેહ અર્થાત્ નામ અને રૂપ એ હું નથી અને એને સંબંધિત અવસ્થાઓ એ 'મારી' નથી એ જાગૃતભાન એ જ સમ્યગ્દર્શન છે. અધ્રુવ, અનિત્ય પર્યાયો સાથે નહિ પણ ધ્રુવ, નિત્ય, શાશ્વત નિજ નિર્મળ સ્વભાવ સાથે પોતાની એકતાની પ્રતીતિ સમકિતનું કારણ પણ છે અને પરિણામ પણ.

ભવચક્રપુરના સ્ટેજ ઉપર રાષ્ટ્રનેતા કે યાચક, તત્ત્વજ્ઞાની કે મુર્ખ, ધનકુબેર કે ભિખારી, સંત કે પાપીના વાઘામાં થોડો કાળ ઝળકી જઈ અદૃશ્ય થવાનું છે—આ જાગૃતિ આવે અને ટકી રહે એ દિશામાં આપણી સર્વ ધર્મારાધનાની ગતિ રહેવી જોઈએ. તેના બદલે ધર્મપ્રવૃત્તિ દ્વારા પણ, દૃષ્ટિરાગવશ પોતાના માનેલા ગચ્છ-મત-પક્ષની કે પોતાની સરસાઈ સ્થાપિત કરવાની મથામણમાં કે અહં-મમપ્રેરિત ક્ષુલ્લક વાદવિવાદોમાં આપણે જીવન વેડફી રહ્યા હોઈએ અને દાનેશ્વરી, તપસ્વી, ઉગ્ર સંયમી, પ્રખર ધર્મોપદેશક, અદ્વિતીય વિદ્વાન કે તત્ત્વજ્ઞાની ઇત્યાદિ તરીકે વિશ્વમાં વિખ્યાત બનવાના વિકલ્પો જો આપણા ચિત્તમાં મોહ-મદિરા ઢાલવ્યા જ કરતા હોય તો જ્ઞાનનાં આપણાં દિવ્યચક્ષુ શી રીતે ખૂલે?[૧૦] અને, ધર્મારાધના દ્વારા જો આપણી જ્ઞાનદૃષ્ટિ ન ખૂલે તો આપણી એ ધર્મારાધના મોહ સામેના યુદ્ધનો પડકાર ન રહેતાં, મોહના નિદર્શન મુજબનો એક વેષ ભજવવા સ્વરૂપ જ બની રહે ને? મુમુક્ષુના જીવનમાં આના જેવી કરુણતા બીજી કઈ હોઈ શકે?

[illegible]

આવો નિર્ગ્રંથ [illegible] [illegible] છે. [illegible] છે.'' [illegible] અને આરંભ-પરિગ્રહવાળા [illegible] ત્યાગ અને [illegible] પરિગ્રહ [illegible] આચરણ માત્રથી મુમુક્ષુ નિર્ગ્રંથના [illegible] ન થઈ. [illegible] પરમપદની પ્રાપ્તિ અર્થે જ્ઞાનયોગ આવશ્યક છે.'' [illegible] રહેવો જોઈએ.

સ્વરૂપ [illegible] અનુસંધાન [illegible]. ચિત્તમાં પડેલાં તૃષ્ણા, રાગ, દ્વેષ અને મોહ- અવિદ્યાની જડ ઉખેડી શકાતી નથી. ચિત્તમાં મૂળભૂત પરિવર્તન લાવવા અને તેમાં અનાદિનાં સ્તરે રહેલ તૃષ્ણા, મત્સર, દ્વેષ, ભય આદિ કનિષ્ઠ વૃત્તિઓનો ઉચ્છેદ કરવા શ્રેયાર્થીએ સ્વરૂપજાગૃતિની કળા સાધવી જોઈએ.*

સ્વરૂપજાગૃતિની કળા હસ્તગત ન થઈ તો એ સંભવિત છે કે, અણગાર થઈને ધાર્મિક પ્રવૃત્તિના વાતાવરણમાં આઠોયે વખત આત્માની, મુક્તિની અને સાધનાની વાતો કરતાં રહેવા છતાં, અંતર તો ઔદયિક ભાવોમાં જ બદ્ધ રહી જાય અને એ અણગાર અહં-મમના આવેગોમાં જ તણાતો રહે. જ્યારે સ્વરૂપની જાગૃતિવાળો ગૃહસ્થ સાધક પણ, કુટુંબની સાથે વસવાટ તથા પારિવારિક અનેક જવાબદારીઓનું પરિવહન કરવા છતાં, અંતરથી ન્યારો રહી શકે છે—અલિપ્ત રહી શકે છે.

---

* અંતર્મુખતા અને સ્વરૂપાનુસંધાન માટેની વિવિધ સાધનપ્રક્રિયાઓના જિજ્ઞાસુઓએ લેખકકૃત 'આત્મજ્ઞાન અને સાધનાપથ' નામે પુસ્તકનું 'અંતર્મુખતા અને સાક્ષીભાવની સાધના' શીર્ષક પ્રકરણ જોવું.

અમારું દૃઢ [illegible] છે, આપણા [illegible] માટે [illegible] કે, તેઓ સમજે આત્મદર્શનનું અને આત્મસાધનાનું આકર્ષણ હોય. આ ભાવનાના [illegible] જરૂર છે, પછી [illegible] મંદિરોમાં આપમેળે જરૂરનું પરિવર્તન આવેલું અનુભવાશે.

તો. જિનાજ્ઞાની વફાદારી, શાસનરક્ષા કે પ્રભાવનાનાં બાહ્ય મહોત્સવોની ઓથે અસંયમની ખાટી રંગોની આજની લોકમાંથી સમતા ભાગી જઈ, ભાવસમાધિને નિશ્ચિતપણે ટકાવી દેતા અને વર્તમાન જીવનમાંથી પણ સંકુચિતતા, ભય, દીનતા અને તૃષ્ણાને હટાવી અભય-અદ્વેષ-અખેદ અને સમતા-સ્વસ્થતા-સામર્થ્યની દૈવી સંપતનું વરદાન આપતા પારમાર્થિક સમ્યગ્દર્શન-અર્થાત્ આત્માનુભવ-ની પ્રાપ્તિ અને વિશુદ્ધિને આપણા ધર્મજીવનનું લક્ષ્ય બનાવીશું ? આપણી મુમુક્ષા અર્થાત્ સંવેગ કેટલાં ઉત્કટ છે એની કસોટી આમાં રહેલી છે.

આપણે સ્મૃતિપટ ઉપર એ કોતરી રાખીએ કે બાહ્ય ક્રિયાકાંડના ભેદથી આત્મધર્મમાં ભેદ કલ્પીને દ્વેષ, નિંદા, ક્લેશ કે સંઘર્ષમાં ભાગીદાર થવું એ ધર્મપ્રેમ કે આત્મવિકાસનું નહિ પણ દૃષ્ટિરાગ અને અજ્ઞાનતાનું અર્થાત્ મતાંધતાનું જ ચિહ્ન છે; શાંત થવું, પરના વિકલ્પોથી નિવૃત્ત થવું, નિર્વિકલ્પ ઉપયોગમાં ઠરવું એ જ દ્વાદશાંગીનો સાર છે; એ જ આત્મધર્મ છે.

સાતમા પ્રકરણનાં ટિપ્પણો

૧. यस्मादिदं सम्यग्ज्ञानमसत्प्रवृत्त्या प्रबलावश्यवेद्यचारित्रमोहोदयादिन्द्रियानुकूलाचरणरूपया द्रव्यतो मनोरुचिविकलत्वेनाप्रधानभावात् संगतमपि संयोगभागपि नियमेनैकान्तत एव भवति फलांगं मोक्षलक्षणफलनिमित्तम्। कुत इत्याह—अशुभानां ज्ञानावरणादिपापप्रकृतीनामनुबन्ध उत्तरोत्तरवृद्धिरूपस्तस्य व्यवच्छेदस्त्रुटिस्तस्य भावात् ।

—ઉપદેશપદ, ગાથા ૩૭૫, ટીકા.

૨. एतेषु मदस्थानेषु निश्चये न च गुणोऽस्ति कश्चिदपि ।
केवलमुन्मादः स्वहृदयस्य संसारवृद्धिश्च ॥

—પ્રશમરતિ પ્રકરણ, શ્લોક ૯૭.

૩. ઉચિત વ્યવહાર અવલંબને, ઈમ કરી સ્થિર પરિણામ રે;
ભાવીએ શુદ્ધ નય ભાવના, પાવનાશયતણું ઠામ રે.

—ઉપા૦ યશોવિજયજીરચિત અમૃતવેલની સજ્ઝાય, ગાથા ૨૩.

૪. (i) व्यवहारात् परप्राण-रक्षणं यतनावतः ।
निश्चयान्निर्विकल्पस्वभावप्राणावनं तु सा ॥

—દ્વાત્રિંશત્ દ્વાત્રિંશિકા, દ્વા૦ ૭, શ્લોક ૨૮.

(ii) એકતા જ્ઞાન નિશ્ચય દયા, સુગુરુ તેહને ભાખે;
જેહ અવિકલ્પ ઉપયોગમાં, નિજ પ્રાણને રાખે.

—૧૨૫ ગાથાનું સ્તવન, ઢાળ ૪, ગાથા ૪૬.

૫. કોઈ કહે મુક્તિ છે વીણતાં ચીંથરાં,
કોઈ કહે સહજ ઘર જમતાં દહીંથરાં;
મૂઢ એ દોય તસ ભેદ જાણે નહીં,
જ્ઞાનયોગે ક્રિયા સાધતાં તે સહી.

—૩૫૦ ગાથાનું સ્તવન, ઢાળ ૧૬, ગાથા ૨૪.

૬. (i) विषयैः किं परित्यक्तै-र्जागर्ति ममता यदि ।
त्यागात्कञ्चुकमात्रस्य, भुजङ्गो न हि निर्विषः ॥

—અધ્યાત્મસાર, મમતાત્યાગાધિકાર, શ્લોક ૨.

(ii) दयापि लौकिकी नेष्टा षट्कायानवबोधतः ।
एकान्तिकी च नाज्ञानान्निश्चयव्यवहारयोः ॥

દ્વાત્રિંશત્ દ્વાત્રિંશિકા, દ્વા૦ ૭, શ્લોક ૨૭.

અવિરત સમકિતી—જેને આત્માનુભૂતિ થઈ ગઈ હોય, પણ પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક આરંભ-સમારંભ અને ભોગ-ઉપભોગનો લેશ પણ ત્યાગ જે ન કરી શકયા હોય તેવા આત્માઓ.

આત્મવિકાસની દૃષ્ટિએ એ આત્માઓ ચોથે ગુણસ્થાનકે રહેલા લેખાય. આ ભૂમિકાએ રહેલ વ્યક્તિ, તેની આંતરિક ઝંખના હોવા છતાં, પ્રારબ્ધ કર્મવશ—વીર્યાંતરાય અને પ્રબળ ચારિત્ર-મોહનીય કર્મના કારણે—પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક કંઈ વ્રત, નિયમ, ત્યાગ, તપ કે સાધના કરતી-કારવતી ન દેખાય, છતાં તેની ગતિ મુક્તિ તરફની હોય છે. કેવળ બાહ્યપ્રવૃત્તિના ગજથી આવી વ્યક્તિની સાચી ઓળખ ન થઈ શકે. પ્રવૃત્તિની પાછળ રહેલી વૃત્તિને પારખી શકનાર પ્રબુદ્ધ વ્યક્તિઓ જ તેમનો અનાસક્ત ભાવ ઓળખી શકે અને તેમને યથાર્થ ન્યાય આપી શકે.

અવ્યવહાર રાશિગત જીવ—ચેતનાના સ્વલ્પતમ ઉઘાડવાળા એકેન્દ્રિય જીવો, જે એકેન્દ્રિયની પણ નિમ્નતમ અવસ્થાએ રહેલા છે અને એ અવસ્થામાંથી બહાર આવી તેની ઉપરની કોઈ વિકસિત અવસ્થાને કદી પામ્યા જ નથી.

આયંબિલ—એક પ્રકારનો તપ કે જેમાં માત્ર પાણીમાં જ રંધાયેલાં અનાજનું—ઘી, ગોળ, સાકર, દૂધ, દહીં, છાશ, તેલ આદિ રસકસ તેમ જ કોઈ પણ પ્રકારનાં ફળ કે શાકભાજી વિનાનું—સાદું ભોજન દિવસમાં એક વાર, એક જ બેઠકે, લેવાનું હોય છે.

આરંભ-સમારંભ—જેમાં ઘણી જીવહિંસાની સંભાવના હોય એવી પ્રવૃત્તિઓ.

આર્તરૌદ્ર ધ્યાન—આર્તધ્યાન શબ્દ ચિત્તની એ સ્થિતિને આવરી લે છે કે જેમાં વ્યક્તિનું ચિત્ત પોતાને ગમતી વસ્તુ, વ્યક્તિ કે પરિસ્થિતિ મેળવવાની કે સાચવી રાખવાની સતત ઝંખના અને તે માટેની યોજનામાં રત રહેતું હોય; કે પોતાને પ્રાપ્ત અનિષ્ટ વસ્તુ, વ્યક્તિ કે પરિસ્થિતિને દૂર કરવાની કે પોતાથી દૂર રાખવાની ચિંતામાં મશગૂલ રહેતું હોય.

વસ્તુ, વ્યક્તિ કે પરિસ્થિતિનો પોતાને પ્રાપ્ત અનિષ્ટ સંયોગ દૂર કરવા કે ઇચ્છિત સંયોગ મેળવવા કે સાચવી રાખવા હિંસા, જૂઠ,

કે જેમાં અહિંસક આચાર, જેવો કે ખાનપાનમાં સૂક્ષ્મ જીવોને નુકસાન પહોંચાડવાની એટલી બધી કાળજી કે જેને 'જીવદયા' કહેવામાં આવે છે.

ઉત્સર્પિણી—જૈન. મત પ્રમાણે જેમાં ઉત્તરોત્તર પ્રાણીઓની ઉન્નતિ થતી જાય એવો કાળ. ઊલટું અવસર્પિણી.

ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ—કર્મબંધ થયા પછી તે કર્મ ક્યા સમયમાં ફળ, પછીના સમયમાં કે અમુક સમય પછી ઉદયમાં આવે છે. કર્મનો ભોગ ફળ આપીને તે કર્મ આત્માથી છૂટું પડે ત્યાં સુધી જેટલો સમય ટકે છે તે સમયમર્યાદાને તે કર્મની 'સ્થિતિ' કહેવાય છે. કર્મના પ્રકાર અનેક છે. કર્મની એ બધી પ્રકૃતિઓની એકસરખી ઓછામાં ઓછી 'સ્થિતિ' અને વધારેમાં વધારે 'સ્થિતિ' ભિન્ન ભિન્ન છે. જુદી જુદી પ્રકૃતિનાં કર્મ આત્મા સાથે વધારેમાં વધારે જેટલો સમય રહી શકે તે સમયમર્યાદાને તે તે કર્મપ્રકૃતિની 'ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ' કહેવાય.

ઉત્સર્ગ-અપવાદ—કોઈ પણ વિધિ-નિષેધ-નિયમાત્મક સર્વસામાન્ય વિધાન તે ઉત્સર્ગ અને વ્યક્તિ, પ્રસંગ કે પરિસ્થિતિવિશેષમાં તે નિયમમાં જે છૂટછાટ આપવામાં આવે તે અપવાદ.

ઉપશમ—જ્યાં વિકારો સમૂળ નાશ ન પામ્યા હોય છતાં, તે કાર્યકર ન બનતાં, દબાયેલા પડ્યા હોય એવી વિકારરહિત અવસ્થા.

એજન—એ જ = પૂર્વોક્ત ગ્રંથ (અંગ્રેજી સમાનાર્થ ibid).

ઓઘો—૧. જૈન સાધુઓનું ઊનના દોરાવાળું એક ઉપકરણ, જે સંયમના પ્રતીક તરીકે દીક્ષા વખતે તેઓ ગ્રહણ કરે છે અને જીવનભર પોતાની પાસે રાખે છે; ૨. સંયમ, દીક્ષિત જીવન.

ઔદયિક ભાવ—૧. કર્મના ઉદયના કારણે પ્રાપ્ત અવસ્થા, સંયોગો, પરિસ્થિતિ, ગુણો, લાભ-હાનિ, સુખ-દુઃખ વગેરે—જેમ કે શરીર અને તેના રંગરૂપ, ઇન્દ્રિયોની ક્ષમતા કે ખોડ-ખાંપણ, રોગ કે આરોગ્ય, બુદ્ધિની વિશેષતા કે ન્યૂનતા, વ્યક્તિત્વ, સંપત્તિ ઇત્યાદિ; ૨. એને મહત્ત્વ આપનાર ચિત્તવૃત્તિ.

કષાય—કામ, ક્રોધ, લોભ, મદ-માન-અહંકાર, માયા-કૂડ-કપટ, ઈર્ષ્યા, ઘૃણા, ભય આદિ મલિન ચિત્તવૃત્તિઓ.

કર્મ—વિશ્વવ્યવસ્થાનો એક સનાતન નિયમ છે કે 'વાવો તેવું લણો', 'કરો તેવું પામો.' જૈન, બૌદ્ધ અને હિંદુ વિચારધારામાં તે કર્મના નિયમ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે.

પ્રશ્ન થાય કે અગણ્ય જીવાત્માઓ દ્વારા વિશ્વના ગમે તે ખૂણે-ખાંચરે થતી સારી-નરસી વૃત્તિ-પ્રવૃત્તિનું તેવું ફળ તે તે જીવાત્માને અચૂક મળે એ માટેનું તંત્ર શું છે? એની સમજ જૈનદર્શનનો કર્મસિદ્ધાંત આપે છે. જૈનદર્શન માને છે કે આપણી આજુબાજુનું સમગ્ર વાતાવરણ દૃશ્ય ઉપરાંત અતિ સૂક્ષ્મ અદૃશ્ય ભૌતિક પરમાણુઓથી વ્યાપ્ત છે. એ પરમાણુઓના તેમની સ્થૂળતા કે સૂક્ષ્મતાની તરતમતા અનુસાર અનેક પ્રકાર છે. તેમાંનો એક પ્રકાર 'કાર્મણ વર્ગણા' તરીકે ઓળખાય છે. એમ જ પડેલી એ કાર્મણ વર્ગણામાં જીવને સુખ-દુઃખ આપવાની કોઈ શક્તિ નથી. પરંતુ જેમ લોખંડના ટુકડામાંથી વિદ્યુત્ પસાર થતાં તેમાં લોહચુંબકત્વ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ રાગ-દ્વેષ-મોહવશ જીવાત્મા જ્યારે કંઈ પણ વૃત્તિ-પ્રવૃત્તિમાં ભળે છે ત્યારે તેની નિકટ રહેલ કાર્મણ વર્ગણા જીવાત્માના એ શુભાશુભ અધ્યવસાય (ભાવ-વૃત્તિ-વિચાર)થી સ્વયં પ્રભાવિત થઈ જાય છે, અને જીવને સુખદુઃખ આપનાર સંયોગો પેદા કરવાની એક શક્તિ તેનામાં આવિર્ભાવ પામે છે; અને તે, તે આત્માને 'ચોંટી' જાય છે. આત્માને ચોંટી રહેલ એ કાર્મણ વર્ગણાને જૈન પરિભાષા 'કર્મ' તરીકે ઓળખે છે. આ કર્મ, ટાઈમબોમ્બની જેમ, એનો સમય પાકયે પોતાનો પ્રભાવ બતાવે છે, અને જીવાત્માને તેની તે તે વૃત્તિ-પ્રવૃત્તિનું ફળ ચખાડે છે.

કર્મકૃત—જુઓ 'ઔદયિક ભાવ.'

કર્મનિર્જરા—આત્માને વળગેલાં કર્મ સુખ-દુઃખાદિ દ્વારા ભોગવાઈને કે તપ-જપાદિ દ્વારા ખરી જાય, ઓછાં થાય કે નાશ પામે તે.

કેવળજ્ઞાન—કૈવલ્ય, પૂર્ણજ્ઞાન.

ગણધર—તીર્થંકરના પટ્ટશિષ્ય.

ચરમાવર્ત—ભવભ્રમણનો છેલ્લો ફેરો.

જિનશાસન—૧. શ્રી જિનેશ્વર દેવની આજ્ઞા-ઉપદેશ, ૨. એ આજ્ઞાને અનુસરનાર લોકસમૂહ-જૈન સંઘ.

જિનેશ્વર—જિનોમાં સર્વશ્રેષ્ઠ, અર્થાત્ તીર્થંકર. તીર્થંકર-નામકર્મના યોગે અતિ વિશિષ્ટ પુણ્ય અને અસાધારણ શક્તિઓ સાથે અવતરેલા મહાપુરુષો; જે પોતાને પૂર્ણ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થયે જગતને મુક્તિપંથે દોરે છે–તીર્થની સ્થાપના કરી મોક્ષમાર્ગના સારથિ બને છે.

ત્રસ-સ્થાવર—જે જીવો સુખ-દુઃખથી પ્રેરિત થઈને સ્વયં એક સ્થાનેથી બીજા સ્થાને ગતિ કરી શકે તે ત્રસ; જે જીવો એ રીતે સ્વેચ્છાએ સ્થાનફેર નથી કરી શકતા તે સ્થાવર.

બધા એકેન્દ્રિય જીવો—પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, વાયુ અને વનસ્પતિ સ્થાવર કોટિના છે. એકેન્દ્રિય સિવાયના બધા ત્રસ કોટિમાં આવે—રોગાદિ કોઈ અવસ્થામાં સ્વતંત્ર હલનચલન કરવા અસમર્થ હોય તો પણ.

દેશવિરતિ—૧. આંશિક સંયમ, અણુવ્રત; ૨. આંશિક સંયમવાળું ગુણ-સ્થાનક; ૩. જેણે પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક આંશિક વ્રત-નિયમનો સ્વીકાર કર્યો હોય એવો ગૃહસ્થ સાધક–તેને આત્માનુભવ થઈ ચૂક્યો હોય તો તેનું ગુણસ્થાનક પાંચમું, અન્યથા તેનું ગુણસ્થાનક પારમાર્થિક દૃષ્ટિએ તો પહેલું જ સમજવું.

દ્રવ્યક્રિયા—આંતરિક ભાવશૂન્ય બાહ્ય ધર્મપ્રવૃત્તિ.

દ્રવ્યલિંગ—ગુણ વિના સાધુનો માત્ર વેશ.

દ્રવ્યઆચાર્ય—ગુરુ તરીકેની ગુણસંપત્તિ વિનાના, સ્વાર્થી, ધન-શિષ્ય-કીર્તિની ભૂખવાળા કહેવાતા ગુરુ કે આચાર્ય, જે પોતે અજ્ઞાનમાં અથડાતા હોય અને બહિરાત્મભાવમાં–ભૌતિક આસક્તિમાં–ડૂબેલા હોઈ 'ધન હરે પણ ધોખો નવ હરે' એ ઉક્તિને સાર્થક કરતા હોય છે.

દૃષ્ટિવાદ—જૈન શાસ્ત્રગ્રન્થોમાંના મુખ્ય બાર આગમોમાંનું બારમું આગમ. સર્વ આગમો કરતાં તે મોટું છે. ચૌદ પૂર્વનો સમાવેશ તેમાં થયેલ છે. એના વિસ્તાર અને વ્યાપનો ખ્યાલ એ રીતે આપવામાં આવે છે કે, પહેલું પૂર્વ લખવા માટે એક હાથી-પ્રમાણ શાહીની જરૂર પડે, અને તે પછીના ઉત્તરોત્તર પૂર્વને લખવા માટે પૂર્વ પૂર્વથી બમણી શાહી જોઈએ. આ આગમ હાલ ઉપલબ્ધ નથી.

સંસારની સર્વ શીતળતા તેને તાપદાયી લાગે છે, સર્વ મધુરતા કડવી ભાસે છે અને આત્મસાધના સિવાયની અન્ય પ્રવૃત્તિમાં તેને રસ રહેતો નથી.

શ્ચય-વ્યવહાર— નિશ્ચય: ૧. દ્રવ્યસ્પર્શી દષ્ટિકોણથી નિરૂપિત તાત્ત્વિક સિદ્ધાંત; ૨. પારમાર્થિક મોક્ષમાર્ગ–theory.

વ્યવહાર: ૧. પર્યાયસ્પર્શી નયથી–રોજિંદા જીવનવ્યવહારના દષ્ટિકોણથી–તત્ત્વનિરૂપણ; ૨. પારમાર્થિક મોક્ષમાર્ગને જીવનમાં ઉતારવા માટેની વ્યવહારુ પ્રક્રિયા–સાધના અર્થાત્ practice.

વિશેષ સ્પષ્ટતા માટે જુઓ ‘આત્મજ્ઞાન અને સાધનાપથ’ ગ્રન્થના પાંચમા પ્રકરણનો ઉત્તરાર્ધ—‘નિશ્ચય–વ્યવહારની સમતુલા’ અને ‘ક્રિયાનું રહસ્ય’.

ચક્ખાણ—નિયમ, બાધા, પ્રતિજ્ઞા.

મેષ્ઠિઓ—અરિહંત, સિદ્ધ, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય અને સાધુ.

રિગ્રહપરિમાણ—પરિગ્રહની મર્યાદા; શ્રાવકનાં પાંચ અણુવ્રતોમાંનું પાંચમું આ નામનું વ્રત.

ર્વ—જુઓ ‘દષ્ટિવાદ’.

ર્વધર—જેને એક કે વધુ પૂર્વનું જ્ઞાન હોય તે.

ર્વસેવા—ધર્મપ્રાપ્તિ માટેની પૂર્વતૈયારી રૂપ સત્પ્રવૃત્તિ.

ષધ—આત્મજાગૃતિની પુષ્ટિ અર્થે, ઓછામાં ઓછા ચાર પ્રહર સુધી, સાંસારિક સર્વ પ્રવૃત્તિનો પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક ત્યાગ કરી, સાધુની જેમ આત્મસાધનામાં રહેવાનું વ્રત. શ્રાવકના બાર વ્રતોમાંનું અગિયારમું વ્રત.

ણિધાન—પોતાનાથી નીચલી કક્ષાના જીવો પ્રત્યે કરુણાશીલ, પરોપકારથી વાસિત અને નિષ્પાપ ચિત્તવાળી વ્યક્તિનો કરાતી ક્રિયામાં દત્તચિત્ત રહેવાનો સંકલ્પ. કોઈપણ ધર્મપ્રવૃત્તિ ઓછામાં ઓછી આ શરત પૂરી કરતી હોય તો જ જ્ઞાનીઓ પારમાર્થિક ધર્મપ્રવૃત્તિ તરીકે તેને માન્ય કરે છે; ઉપર્યુક્ત ચાર ગુણરહિત ધર્મક્રિયા ‘દ્રવ્યક્રિયા’ ગણાય છે (જુઓ ટિપ્પણ ૨૬, પ્રકરણ ૬).

પ્રણિધાન, પ્રવૃત્તિ, વિઘ્નજય, સિદ્ધિ અને વિનિયોગ આ પાંચ આશય ઉત્તરોત્તર વધુ આત્મવિકાસ સૂચક છે (તદ્‌વિષયક વિશેષ

જિજ્ઞાસુએ 'યોગબિંદુ' ઉપરની [illegible] વૃત્તિ જોવી).

પ્રતિક્રમણ—જૈન ગૃહસ્થ સાધકોએ તેમજ મુનિઓએ કરવાનું એક દૈનિક અનુષ્ઠાન, કે જેમાં દિવસ-રાત્રિની પ્રવૃત્તિ દરમ્યાન સંભવિત સ્ખલનાઓને સંભારી જઈ, પોતાથી થયેલ સ્ખલનાઓનું ગુરુને નિવેદન કરી, તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત અને શોધન કરાય છે.

વિશાળ અર્થમાં કહીએ તો અજ્ઞાનવશ થયેલ પાપનો પશ્ચાત્તાપ કરીને શુદ્ધ થવું; કે વાસનાઓ અને વિકારોમાં તણાઈ જઈ આત્મભાવથી દૂર જવાયું હોય તેનું ભાન થતાં પુનઃ આત્મભાનમાં આવવું તે પ્રતિક્રમણ છે.

પ્રત્યુપેક્ષણા-પ્રમાર્જના—પૂંજવું-પ્રમાર્જવું; ચીજવસ્તુ લેતાં-મૂકતાં નજરે ન ચડતા સૂક્ષ્મ જીવો પણ દબાઈ કે કચડાઈ ન જાય તે માટે જૈન મુનિઓ ઊનના રેશાવાળા એક ઉપકરણ વડે જમીનને અને લેવા-મૂકવાની ચીજવસ્તુને સાફ કરે છે તે ક્રિયા.

પ્રવચન પ્રભાવના—૧. જૈન ધર્મનો પ્રભાવ અને પ્રસાર વધારનારી પ્રવૃત્તિ; ૨. જૈન ધર્મના પ્રભાવ અને પ્રસારનો વધારો.

બહિરાત્મભાવ—દેહાદિ બાહ્ય વિષયોમાં 'હું' અને 'મારું' –ની બુદ્ધિ.

ભાવ-આચાર્ય—અંતર્મુખ, ઉપશાંત, સંયત, નિરીહ, કંચન-કામિની કે કીર્તિ આદિની સ્પૃહા વિનાના, કરુણાશીલ, 'શિષ્ય'ના કલ્યાણની જ એક કામનાવાળા—આત્મજ્ઞાની, આત્મતૃપ્ત, આત્મક્રીડ સંતો.

ભાવનાજ્ઞાન—કેવળ શ્રવણ, વાંચન કે તર્કના બળે જ નહિ, પણ જાત-અનુભવના આધારે અંતરમાં સ્ફુરતું જ્ઞાન-પ્રજ્ઞા.

શ્રુતિ, યુક્તિ અને અનુભૂતિ એ ત્રિવિધ માર્ગે જ્ઞાનપ્રાપ્તિ થાય છે. શ્રુત એ પારકું, ઉછીનું લીધેલું જ્ઞાન છે. ચિંતન વડે તે બૌદ્ધિક સ્તરે પોતાનું બને છે. એ જીવનમાં વણાય અને પોતાના અનુભવની વાત બને—જાતઅનુભવથી સમર્થિત બને—એવું જ નામ ભાવનાજ્ઞાન.

ભાવમળ—સ્વાર્થ, દ્વેષ, કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ, ઈર્ષ્યા, ભય, ભૌતિક આસક્તિ વગેરે મલિન ચિત્તવૃત્તિ.

માર્ગાનુસારી—પ્રારંભિક કક્ષાનો સાધક કે જે ન્યાય્ય માર્ગે આજીવિકા રળવાની ટેક તથા અન્ય સદાચારયુક્ત હોય અને ઉત્તરોત્તર વધુ

ગુણવિકાસ તરફ પ્રેરતી તેની આંતરસૂઝને અનુસરી રહ્યો હોય (જુઓ પ્રકરણ ૬, ટિપ્પણ ૨).

મિથ્યાત્વ—આત્મસ્વરૂપનું અજ્ઞાન; આત્મજાગૃતિને આવરી લેતી અજ્ઞાનાત્મક વૃત્તિ; દેહાત્મબુદ્ધિ; અવિદ્યા.

મિથ્યાદૃષ્ટિ—૧. દર્શનમોહજન્ય ખોટી જીવનદૃષ્ટિ; ૨. એવી દૃષ્ટિવાળો આત્મા.

મિથ્યાશ્રુત—મુમુક્ષુને ઉન્માર્ગે દોરે—આત્મસાધનાથી વિમુખ કરે એવું સાહિત્ય; ભાષાશૈથિલ્યવશ કેટલીક વાર જૈનદર્શનના ગ્રન્થો સિવાયના સર્વ સાહિત્ય માટે આ શબ્દ પ્રયોજાય છે, કિંતુ તે પ્રયોગ સાર્થક નથી.

મોહનીય કર્મ—તેના મુખ્ય બે પ્રકાર છે: દર્શનમોહનીય અને ચારિત્રમોહનીય. સાચી જીવનદૃષ્ટિની પ્રાપ્તિ થવા ન દેનાર કે તેમાં વિક્ષેપ નાંખનાર કર્મ તે દર્શનમોહનીય; અને ક્રોધાદિ વિકારો અને વાસનાઓને પોષતાં તથા ઇચ્છા છતાં વ્રત, નિયમ, તપ, ત્યાગ આદિ આત્મસાધનામાં પ્રવૃત્ત થવા ન દેતાં કે તેમાં વિક્ષેપ ઊભા કરતાં કર્મ તે ચારિત્રમોહનીય.

યોગ—૧. કર્મબંધનનાં ચાર કારણો કહ્યાં છે: મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કષાય અને યોગ—તે પૈકી 'યોગ' એટલે મન, વચન અને કાયાનું સ્પંદન; ૨. આત્મસાધનાનો માર્ગ.

યોગદૃષ્ટિ—૧. આત્મવિકાસની તરતમતા દર્શાવતી આઠ યોગભૂમિકામાંની કોઈ એક ભૂમિકા; ૨. આચાર્ય હરિભદ્રસૂરિ મહારાજવિરચિત 'યોગદૃષ્ટિ સમુચ્ચય' નામનો ગ્રન્થ.

જૈન પરિભાષામાં આત્મવિકાસની ભૂમિકાઓ માટે સામાન્યતઃ 'ગુણસ્થાન' કે 'ગુણસ્થાનક' (ગુજરાતી–'ગુણઠાણું') શબ્દ પ્રચલિત છે. આત્મવિકાસનો સમગ્ર પંથ ચૌદ ગુણસ્થાનમાં આવરી લેવાયો છે. આચાર્ય હરિભદ્રસૂરિ મહારાજે આત્મવિકાસની એ યાત્રાને આઠ વિભાગોમાં વહેંચી 'યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય' ગ્રન્થમાં એને નવી પરિભાષા આપી છે. એમણે આત્મવિકાસની એ આઠ ભૂમિકાઓને આઠ 'યોગદૃષ્ટિ'ઓ તરીકે ઓળખાવી છે.

સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિ પૂર્વેના આત્મિક ગુણવિકાસની તરતમતા 'ગુણસ્થાન'ની શૈલી કરતાં 'યોગદૃષ્ટિ'ની શૈલી વધુ સ્ફુટપણે

દર્શાવે છે. સૂર્યોદય પહેલાં રાત્રિના અંધકારની ઘનતાને ઓગાળતી ઉષા આવે છે, તેમ આધ્યાત્મિક સાધકોના જીવનમાં બહિરાત્મભાવને મોળો પાડતી આત્મજ્ઞાનની પ્રભા પથરાય છે. સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિ પૂર્વેના, મોહના અંધકારના ક્રમિક હ્રાસવાળા આ આત્મવિકાસનો સમાવેશ આગમિકશૈલી એક જ—મિથ્યાત્વ-ગુણસ્થાનમાં કરે છે; આથી, શ્રેયાર્થીને પોતાના મોહની તરતમતા ઓળખવા માટે કોઈ નિયત માપદંડ એ શૈલીમાંથી સાંપડતો નથી. જ્યારે આચાર્ય હરિભદ્રસૂરિ મહારાજે મિથ્યાત્વ ગુણસ્થાનકને ચાર દૃષ્ટિઓમાં વિભાજિત કરીને, પ્રત્યેક દૃષ્ટિમાં પ્રાપ્ય આત્મિક ગુણવિકાસનો નિર્દેશ અસંદિગ્ધપણે આપ્યો હોવાથી, પૂર્વગ્રહમુક્ત વિમર્શશીલ શ્રેયાર્થીને પોતાની ભૂમિકાને સમજવા માટેના સ્પષ્ટ સંકેતો એમાંથી મળી શકે છે.

રત્નત્રયી—જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર—આ ત્રણ રત્નો અર્થાત્ શ્રદ્ધા, જ્ઞાન અને આચરણરૂપ મોક્ષમાર્ગ.

રૌદ્રધ્યાન—જુઓ 'આર્ત-રૌદ્રધ્યાન'.

લઘુકર્મી—જેના સંચિત અને સત્તાગત અશુભ કર્મનો જથ્થો અલ્પ થઈ ગયો હોય એવા મંદ કષાયવાળા, સરળ પ્રકૃતિના જીવો.

લિંગ—વ્યક્તિ કયા ધર્મ-મત-પંથને અનુસરનાર છે તેનો સંકેત આપતા, તે તે ધર્મ-મતમાં પ્રચલિત ક્રિયાકાંડ, વેશભૂષા, તિલક, માળા વગેરે ચિન્હો.

દ્રવ્યલિંગ—વેશભૂષા આદિ બાહ્ય ઓળખ.

ભાવલિંગ—આંતરિક ગુણસંપત્તિ.

વિપાક—કર્મફળ.

વિભાવ—અવિદ્યા : રાગ-દ્વેષ-મોહથી અભિભૂત આત્માની તે અવસ્થા કે જેમાં આત્માના શુદ્ધ જ્ઞાન અને નિરુપાધિક આનંદ ઓછાવત્તા અંશે વિકૃત અને મલિન બની ગયાં હોય છે.

વિરતિ—આરંભ-સમારંભ અને વિષયોપભોગનો પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક ત્યાગ; સંયમ, વ્રત-નિયમ. જુઓ 'દેશવિરતિ', 'સર્વવિરતિ'.

વિષય—ઇન્દ્રિયોના ભોગ, સારાં-નરસાં શબ્દ, રૂપ, રસ, ગંધ, સ્પર્શ.

વૈમાનિક દેવ—દેવોના મુખ્ય ચાર પ્રકાર (ભવનપતિ, વ્યંતર, જ્યોતિષ્ક અને વૈમાનિક)માંના ચોથા પ્રકારના દેવો. પૂર્વના ત્રણે કરતાં વૈમાનિકની કક્ષા ઊંચી છે. વૈમાનિકમાં પણ 'નવ ગ્રૈવેયક' અને 'અનુત્તર' ક્રમશઃ ઉચ્ચતર અને ઉચ્ચતમ કક્ષાઓ છે.

શ્રુત—૧. 'શ્રુત' એટલે સાંભળેલું, અર્થાત્ ગુરુના ઉપદેશ દ્વારા કે શાસ્ત્રગ્રન્થોના શ્રવણ–વાંચન–અધ્યયનથી પ્રાપ્ત થતું જ્ઞાન; ૨. ધર્મશાસ્ત્રો.

સમકિત-સમ્યક્ત્વ-સમ્યગ્દર્શન-સમ્યગ્દૃષ્ટિ—દેહ અને આત્માના ભેદની પ્રતીતિજન્ય સાચી જીવનદૃષ્ટિ. સમકિત, સમ્યક્ત્વ, સમ્યગદર્શન આ બધા સમાનાર્થક શબ્દો છે. સમ્યગ્દર્શન ત્રણ કોટિનું હોઈ શકે :

૧. **ઉપશમ સમ્યક્ત્વ**—સમ્યગ્દર્શનબાધક કર્મ સત્તામાં પડ્યા હોવા છતાં, તે કર્મના ઉદયના અભાવે પ્રાપ્ત થયેલ, વિજળીના ઝબકારાની જેમ આવીને ચાલ્યું જનાર, ક્ષણિક સમ્યક્ત્વ.

૨. **ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ**—સમ્યગ્દર્શનબાધક કર્મના સંપૂર્ણ ક્ષયથી પ્રગટેલ સ્થાયી સમ્યક્ત્વ. ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થયે ભેદજ્ઞાનની જાગૃતિ મુક્તિની પ્રાપ્તિ પર્યંત અખંડ રહે છે. ટ્યૂબલાઈટના સ્થિર પ્રકાશની જેમ, વિષય–કષાયના પવનના ઝપાટા એને કંઈ અસર કરી શકતા નથી.

૩. **ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ**—સમ્યગ્દર્શનબાધક કર્મના આંશિક ક્ષય થવાથી પ્રગટેલ અસ્થાયી સમ્યક્ત્વ. પવનવાળા સ્થાનમાં ટમટમતા દીવાના પ્રકાશની જેમ, ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વમાં દેહ અને આત્માની જુદાઈની પ્રતીતિ ક્યારેક તીવ્ર અને સ્પષ્ટ, ક્યારેક મંદ, ક્યારેક ઝાંખી ઝાંખી, ક્યારેક લુપ્તપ્રાયઃ રહે છે. પવનવાળા સ્થાનમાં રહેલ દીપકની જેમ, તે ઓલવાઈ ન જાય તે માટે વિષય–કષાયના તીવ્ર આવેગરૂપ પવનના ઝપાટાથી તેનું રક્ષણ કરવું રહ્યું, અન્યથા પાછું મોહનું આવરણ આવી જાય છે.

સમકિતી-સમ્યગ્દૃષ્ટિ—સમ્યગ્દર્શન પામેલ વ્યક્તિ.

સમિતિ-ગુપ્તિ—મુનિના સમગ્ર જીવનવ્યવહારને આવરી લેતા આઠ વ્યાપક નિયમો : પાંચ સમિતિ અને ત્રણ ગુપ્તિ.

ગુપ્તિ—મન, વાણી અને કાયાને પરમાં પ્રવૃત્ત થવા ન દેતાં નિજમાં જ સ્થિર કરવાનો અભ્યાસ તે ગુપ્તિ. તેના ત્રણ ભેદ છે : મનોગુપ્તિ, વચનગુપ્તિ અને કાયગુપ્તિ.

સમિતિ—જવાં આવવાં કે બેસવાં ઊઠવાં ખાવાંપીવાં. ભિક્ષા, મળમૂત્રનું વિસર્જન, હરવુંફરવું, અનિવાર્ય અને આવશ્યક વાતચીત વગેરે તો રહે જ છે. આ અનિવાર્ય પ્રવૃત્તિઓ કઈ રીતે કરવી તે અંગેની સાવધાનીભર્યા ચોક્કસ નિયમો તે પાંચ સમિતિ.

સર્વવિરતિ—૧. પૂર્ણ સંયમ; ૨. ગૃહસ્થાશ્રમનો ત્યાગ કરી સંયમ સ્વીકારનાર પંચમહાવ્રતધારી મુનિ. તે આત્માનુભવયુક્ત હોય તેમનું સામાન્યતઃ છઠ્ઠું-સાતમું ગુણસ્થાનક હોય. અન્યથા પારમાર્થિક દૃષ્ટિએ પહેલું ગુણસ્થાનક સમજવું.

સંક્લેશ—ચિત્તની પ્રસન્નતાને ડહોળી નાખનાર દ્વેષ, શોક, ચિંતા, ઇ. આદિ માનસિક વિકારો.

સંજ્ઞા—જન્મજાત વાસનાઓ–instincts. આહાર, ભય, મૈથુન અ પરિગ્રહ આ ચાર મુખ્ય સંજ્ઞાઓ છે. આ ચાર ઉપરાંત ક્રોધ, મા માયા, લોભ, ઓઘ અને લોકસંજ્ઞા અર્થાત્ લોકૈષણા મળી દશ સંજ્ઞાઓ શાસ્ત્રકારોએ ગણાવી છે.

સંવેગ—મુક્તિની ઝંખના.

સંમૂર્છિમ—૧. કશા પણ વિચાર-વિમર્શ વિના, યાંત્રિકપણે કે દેખા દેખીથી કરાતી ક્રિયા; ચિત્તના સહયોગ વિનાનું ધાર્મિક અનુષ્ઠાન; ૨. મન વિનાના જીવો.

સાધર્મી—સમશીલ કે સમાનધર્મી વ્યક્તિઓ.

સાનુબંધ—જેની પરંપરા–chain reaction–ચાલે એવું.

સામાયિક—ઓછામાં ઓછી બે ઘડી અર્થાત્ અડતાલીશ મિનિટ સુધી, સાંસારિક સર્વ પ્રવૃત્તિઓનો પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક ત્યાગ કરી, આત્મચિંતન–સ્વાધ્યાય–જપ–ધ્યાન દ્વારા સમભાવનો અભ્યાસ કરવાનું વ્રત. શ્રાવકનાં બાર વ્રતોમાંનું નવમું વ્રત.

સ્યાદ્વાદ—કોઈપણ વસ્તુને કે વિચારને અનેક પાસાં અને તેને જોવા–મૂલવવાના અનેક દૃષ્ટિકોણ હોય છે. એ વિવિધ પાસાં અને દૃષ્ટિબિંદુઓને સ્વીકારતો અને સમજતો અભિગમ. જુઓ 'નય'. આ અભિગમ જૈનદર્શનની એક પ્રમુખ વિશિષ્ટતા છે.

આ અભિગમ ધરાવતી વ્યક્તિ પ્રસંગ, પરિસ્થિતિ અને સંદભ
કોઈ એક દૃષ્ટિકોણને આગળ કરે કે એના ઉપર ભાર પણ આ
પણ અન્ય દૃષ્ટિબિંદુઓના ય સત્યાંશ પ્રત્યે એને સહાનુભૂતિ
આદર રહેતાં હોવાથી, તે પોતાની વિચારધારામાં આક્રમક નથી બન

આચારમાં અહિંસા અને વિચારમાં અનેકાંત એ જૈન સાધ
સૂત્ર રહ્યું છે. એ બંનેનો મૂળ સ્રોત પ્રેમ છે. સ્યાદ્વાદને માત્ર ત
જ્ઞાનના ચિંતનમાં જ સીમિત ન રાખતાં, રોજિંદા જીવનવ્યવહારમ
જ્યારે વિભિન્ન દૃષ્ટિબિંદુઓ અને વિચાર-વર્તન આપણી સ
આવે ત્યારે, અપનાવવામાં આવે તો મતભેદ મનભેદ ન જન્માવે, ચ
જ્યાં વિચારભેદ રહે ત્યાં પણ સંઘર્ષ, દ્વેષ, ઘૃણા કે વેર-વિરો
તો અવકાશ ન જ મળે કિંતુ ત્યાંય પ્રેમ, મૈત્રી, સહકાર અને સહા
ભૂતિપૂર્ણ સહચાર શક્ય બને.

*

મુનિશ્રીની કૃતિઓ

અચિંત ચિંતામણિ નવકાર

આવૃત્તિ ચોથી : પૃષ્ઠ ૫૮ : કિંમત દોઢ રૂપિયો

શ્રી નવકાર મહામંત્રના અચિંત્ય પ્રભાવની પ્રતીતિ કરાવતું વર્તમાન કાળનું એક જ્વલંત ઉદાહરણ ટાંકી, નવકારની સફળ સાધનાનાં મહત્ત્વનાં અંગો વિષે મુનિશ્રીએ આપેલું અનોખું માર્ગદર્શન.

*

કથાપ્રસંગ તો સુંદર છે જ, પણ મહારાજશ્રીએ કરેલ સમાલોચના-વિશ્લેષણ ઘણું જ સુંદર, અભ્યાસપૂર્ણ અને જીવન જીવવામાં ઉપકારક થઈ પડે તેવું છે.

અમદાવાદ-૭ —શાંતિલાલ મગનલાલ સાકંબાકર

*

સાધનાનું હૃદય

પૃષ્ઠ ક્રાઉન ૮૨ કિંમત ત્રણ રૂપિયા

સાધકને ઉપયોગી થાય એવા અનેક મુદ્દાઓની આ ગ્રંથમાં લેખકે ચર્ચા કરી માર્ગદર્શન આપ્યું છે. લેખક વિચારક અને ઊંડા ચિંતનકાર છે, અને તેમનું માત્ર આ એક જ પુસ્તક નહીં; પણ તમામ પુસ્તકો ઘરમાં વસાવવાને લાયક છે.

યોગના અભ્યાસીઓ અને સાધકો માટે તો લેખકનાં પુસ્તકો શિક્ષકની ગરજ સારે તેવાં છે.

—મનસુખલાલ તારાચંદ મહેતા
આત્માનંદ પ્રકાશ, ઓક્ટો૦ ૧૯૭૫

*

ચિત્તસ્થૈર્યની કેડીઓ

પૃષ્ઠ ક્રાઉન ૩૨ કિંમત રૂપિયો એક

'આત્મજ્ઞાન અને સાધનાપથ' ગ્રંથનું છઠ્ઠું પ્રકરણ સુરેખ પુસ્તિકારૂપે.

ભટકતા મનને સ્થિર કરવા શું શું કરવું જોઈએ અને વ્યગ્રતાભર્યા જીવન (બીઝી લાઈફ)માં પણ તે કેમ થઈ શકે તેનું સરળ અને સ્પષ્ટ માર્ગદર્શન તેમાં મળી રહે છે.

મુંબઈ, ૬૪ —ગુણવંત એ. શાહ

વિજ્ઞાન અને અધ્યાત્મ

[illegible]

વિજ્ઞાન પર નિર્ભર પાશ્ચાત્ય [illegible] ભૌતિકી-આત્માનું અસ્તિત્વ, પુનર્જન્મ, પરલોક અને ધર્મ જેવી ધર્મશાસ્ત્રોની પાયાભૂત વાતો [illegible] જિજ્ઞાસાને આધુનિક વૈજ્ઞાનિક સંશોધનોના આલોક વડે સમીક્ષણ, પ્રતીતિકર શૈલીએ લખાયેલું. પ્રત્યેક ઘરમાં વસાવવા જેવું એક અમૂલ્ય પુસ્તક.

•

આજના નવા વિચાર પામેલા કોલેજિયનો અને સૌ કોઈને તે ધર્મ—અધ્યાત્મ—યોગના માર્ગની શ્રદ્ધા કરવા માટે પ્રવેશદ્વાર સમાન છે. ...અમૂલ્ય ગ્રંથ છે એમ કહું તો અતિશયોક્તિ નથી.

બોરીવલી, મુંબઈ

—વીરેન્દ્ર ટી. દોશી

...ઊંડું અને તલસ્પર્શી જ્ઞાન અને ભાષા પરનું પ્રભુત્વ, પુસ્તક વાંચીને નીચે મૂક્યા પછી પણ મનનો કબજો મૂકતું નથી. મનમાં લાંબા સમય સુધી ચિંતનનાં ચક્રો ગતિમાન કરી મૂકે છે...'ચૈતન્ય શું રાસાયણિક પ્રક્રિયાઓની નીપજ છે?' પ્રકરણ અસાધારણ ચિંતનપૂર્ણ છે.

ભુજ (કચ્છ)

—મહેશ્વરપ્રસાદ રે. બુચ

...એ નિશ્ચિત છે કે આનું વાંચન ધર્મના સિદ્ધાંતોમાં વિશ્વાસ ન ધરાવનાર વ્યક્તિઓને પણ જીવનમાં નૈતિક અને આધ્યાત્મિક મૂલ્યોની આવશ્યકતા અંગે નવેસરથી વિચાર કરતી કરી મૂકશે.

અમદાવાદ

—જેઠાલાલ સી. શાહ
અધ્યક્ષ, પ્રકાશ વિદ્યાભવન

પુસ્તક અનેક જિજ્ઞાસુઓની જ્ઞાનતૃષાને છિપાવશે એમ માનું છું. ... જૈન મુનિઓમાં પણ આ વિષયના આવા અભ્યાસીઓ છે, એ વિચારે મને ઘણો ઘણો આનંદ આપ્યો છે. ...લેખનશૈલી સુંદર અને પ્રતીતિજનક છે.

મુંબઈ

—પં૦ ધીરજલાલ ટોકરશી શાહ

પુસ્તક વ્યવસ્થિત લખાયું છે. વિચારભેદવાળાને પણ વાંચવાનું ગમે એવી તેની શૈલી છે.

વલ્લભવિદ્યાનગર (આણંદ)

— ડૉ. છોટુભાઈ સુથાર

આત્મજ્ઞાન અને સાધનાપથ

સંવર્ધિત ત્રીજી આવૃત્તિ પ્રેસમાં છે. અંદાજે પૃષ્ઠ ડેમી ૨૪૦+૨૮

પુસ્તક અતિ સુંદર લાગ્યું છે. મેં એ પ્રત્યેક મુનિને વાંચવા માટે પ્રેરણા કરેલ છે. ...બીજી નવી કૃતિઓ પ્રકાશિત થાય તો, અવશ્ય મોકલવા કૃપા લેશો.

અંબાલા, (હરિયાણા) —આચાર્ય શ્રી વિજયઇન્દ્રદિન્નસૂરિજી

'આત્મજ્ઞાન અને સાધનાપથ' પુસ્તક મળ્યું. ...આ પુસ્તકને વારંવાર વાંચવાની સ્વતઃ ઇચ્છા થાય છે, એથી જાણી શકશો કે આમાં ચેતના વિદ્યમાન છે.

મુંબઈ-૩૬ —આચાર્ય શ્રી પદ્માસાગરસૂરિજી

આપની ચિંતનદૃષ્ટિ, તટસ્થતા, પરિસ્થિતિનું વાસ્તવિક નિદાન કરવાની ઊંડી દૃષ્ટિ, સ્વતંત્ર સમીક્ષા વગેરે ધન્યવાદ માગી લે તેવાં છે. આવી નીડર અને નિર્ભય સમીક્ષા માટે પુનઃ ધન્યવાદ.

મુંબઈ-૬ —આચાર્ય શ્રી યશોદેવસૂરિજી

આ પુસ્તક યોગસાધકો માટે પ્રેરણાની પરબ છે...આપની વર્ષોની સાધના ને ચિંતન-મનનનો રસથાળ યોગસાધકોના ચરણે ધરી દીધો છે....

પુસ્તકમાં શ્રી રમણ મહર્ષિનો ફોટો ને તેમને અર્પણ એ આપની પક્ષાતીત-ગચ્છાતીત બનેલી વિશદ દૃષ્ટિનું ભાન કરાવે છે. આવા પક્ષાતીત મુનિરાજો જો દરેક ગચ્છમાં હોય તો શ્રી જિનેશ્વર ભગવંતનો માર્ગ ખૂબ જ પ્રભાવક બની શકે.

અમદાવાદ —આચાર્ય શ્રી રત્નચંદ્રજી સ્વામીના અંતેવાસી
મુનિ વિનોદચંદ્રજી

પુસ્તક દરેક જૈન-જૈનેતરે વાંચવા જેવું છે, કમ-માં-કમ સાધુ-સાધ્વીએ તો અવશ્ય વાંચવું જોઈએ.

દિલ્હી-૭ —લાલા સુંદરલાલજી જૈન

આધ્યાત્મિક સાધના કરનારને માટે આ એક અમૂલ્ય પુસ્તક છે.

અમદાવાદ-૮ —ડૉ. કુમારપાળ દેસાઈ

આકસ્મિક રીતે—હું તો એને ઈશ્વરકૃપા જ કહું—આપનું ‘ સાધનાપથ ’ પુસ્તક હાથમાં આવ્યું. ...આત્માનુભવના પ્રદેશનું વિદ્વત્તા અને તટસ્થતા-પૂર્વક, એક વત્સલ શિક્ષકની અદાથી રજૂ થયેલું ગહન છતાં સરળ ચિત્ર તેમાં જોઈને ઘણો આનંદ થયો. ...

...સ્થાનકવાસી જૈન સાધ્વીગણમાં લગભગ પચાસ મહાસતીઓને તો આપનું બધું સાહિત્ય વાંચવા મેળવી આપવા માટે નિમિત્ત બન્યો છું.

અમદાવાદ-૧૩ —પ્રા. મલુકચંદ ર, શાહ

પુસ્તક મળ્યું...હું એ વાંચું એ પહેલાં જ મારી સોસાયટીમાં વસતા કેટલાક વિદ્વાન વકીલો અને સ્નેહી મિત્રોમાં એ પુસ્તક ફરતું થઈ ગયું.... ખરેખર, આજે જે પ્રકારની જ્ઞાનભૂખ લોકોને છે તેને સંતોષી શકે એવી આ કૃતિ છે.

અમદાવાદ-૧૩ —અંબાલાલ પ્રેમચંદ શાહ

આપનાં પ્રેરણાદાયક પુસ્તક ‘ વિજ્ઞાન અને અધ્યાત્મ ’ અને ‘ આત્મજ્ઞાન અને સાધનાપથ ’ અચાનક મારા હાથમાં આવ્યાં. બન્ને વાંચ્યાં. ...હું બી. એ. ના છેલ્લા વર્ષમાં અભ્યાસ કરું છું. ઘરમાં બાને તેમજ ભાઈઓને ધર્મ પ્રત્યે સારી એવી લાગણી છે. પણ હું પહેલાં જે લાગણી નહોતી અનુભવતી તે આપનાં પુસ્તકો વાંચ્યા પછી ઉત્કટતાથી અનુભવું છું.

...‘સાધનાપથ’ મને ઘણી જ પ્રેરણા આપી ગયું. જ્યારે પણ નવરી પડું છું ત્યારે વાંચું છું. અને જ્યારે જ્યારે વાંચું છું ત્યારે ત્યારે નવું નવું જ લાગે છે. આપના એ પુસ્તકે ધ્યાનનો આનંદ મેળવતાં મને શીખવ્યું, અને મને આત્માનુભૂતિની લગન લાગી.

ઘાટકોપર, મુંબઈ, ૮૬ વર્ષા પી. શાહ

આપનું ‘ આત્મજ્ઞાન અને સાધનાપથ ’ બે વખત વાંચ્યું. હૃદય ડોલી ઊઠ્યું. એમાં એક પણ શબ્દ, પંક્તિ કે વિચાર એવો નથી કે જેની સાથે મારા મનનો મેળ ન બેસે....અમારા સંબંધીઓ અને પરિચિતોને આપવા માટે મારે એ પુસ્તકની ૨૦૦ નકલની આવશ્યકતા છે, ગૂર્જર પાસેથી ૧૩૫ નકલ જ મળી શકી છે...મારી અંગત ભાવના એ જ કે એ વાંચીને કોઈની પણ જીવનદષ્ટિ બદલાઈ જાય.

અમદાવાદ, ૧૫ —પ્રજ્ઞા ગૌતમ નાણાવટી